ABDUVALIYEVA DILSORA
NODIRJON QIZI

TALABALAR INTELLEKTUAL-IJODIY QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK VA PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

MONOGRAFIYA

NIZOMIY NOMIDAGI O‘ZBEKISTON MILLIY PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

ABDUVALIYEVA DILSORA NODIRJON QIZI

TALABALAR INTELLEKTUAL-IJODIY QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK VA PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

MONOGRAFIYA

«GRAND KONDOR PRINT»
TOSHKENT – 2026

UDK: 81.127:41.35
KBK: 117.144.37
I 088

ABDUVALIYEVA D.N.
TALABALAR INTELLEKTUAL-IJODIY QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK VA PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI. // [Monografiya]. – Toshkent: “GRAND KONDOR PRINT”, 2026 y., 200 b.

Mazkur monografiyada talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishning psixologik va pedagogik shart-sharoitlari ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan yoritilgan. Unda intellektual-ijodiy qobiliyatning psixologik mohiyati, tarkibiy komponentlari, rivojlanishiga ta’sir etuvchi individual-psixologik xususiyatlar, bilish motivlari va ta’lim muhiti bilan bog‘liq omillar tahlil qilingan. Shuningdek, talabalarda mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, nostandart yechimlar ishlab chiqish, ijodiy tashabbuskorlik va intellektual faollikni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari ochib berilgan. Monografiyada intellektual-ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan psixologik-pedagogik yondashuvlar, samarali ta’lim metodlari hamda rivojlantiruvchi faoliyatni tashkil etishning ustuvor yo‘nalishlari asoslangan. Bayon etilgan nazariy qarashlar va amaliy tavsiyalar oliy ta’lim jarayonida talabalarning intellektual salohiyati va ijodiy imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishga xizmat qiladi.

Mas’ul muharrir: psixologiya fanlari doktori, professor N.B.Atabayeva

Taqrizchilar: psixologiya fanlari doktori, professor D.S.Karshiyeva

psixologiya fanlari doktori, professor D.A.Urazbayeva

psixologiya fanlari doktori, professor A.M.Nazarov

Monografiya Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universitetining 2026- yil “18” martdagi ilmiy- texnik Kengashida nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9910-9225-7-2

© ABDUVALIYEVA D.N. 2026
© «GRAND KONDOR PRINT» 2026

KIRISH

Respublikamizda oliy ta’lim tashkilotlarida kadrlar tayyorlash jarayonini xalqaro standartlar asosida tashkil etish, oliy ta’limni strategik rivojlantirishning milliy tajribalar hamda xalqaro ilg‘or tendensiyalarga asoslangan tizimini takomillashtirishning me’yoriy-huquqiy asoslari yaratilmoqda. Unga ko‘ra, “oliy ta’lim bilan qamrov darajasini oshirish, xalqaro standartlar asosida yuqori malakali, kreativ va tizimli fikrlaydigan, mustaqil qaror qabul qila oladigan kadrlar tayyorlash, ularning intellektual qobiliyatlarini namoyon etishi va ma’naviy barkamol shaxs sifatida shakllanishi uchun zarur shart-sharoit yaratish” [3] ustuvor vazifalar etib belgilangan. Natijada bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual va ijodiy kompetentliligini rivojlantirishning pedagogik strategiyalarini takomillashtirish imkoniyatlari kengaymoqda. Mazkur vazifalar oliy ta’lim jarayonida talabalarning intellektual salohiyatini yuksaltirish, ijodiy tafakkurini rivojlantirish, mustaqil fikrlash va muammoli vaziyatlarga nisbatan innovatsion yondashuvlarni shakllantirishni taqozo etadi. Chunki zamonaviy ta’lim sharoitida mutaxassisning kasbiy tayyorgarligi nafaqat nazariy bilimlarni egallashi, balki ularni amaliy faoliyatda qo‘llay olishi, murakkab vaziyatlarni tahlil qilishi, yangi g‘oyalarni ilgari surishi va asoslangan qarorlar qabul qilishi bilan ham belgilanadi. Shu nuqtayi nazardan, talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish ta’lim mazmuni, o‘qitish metodlari, motivatsion muhit va individual-psixologik xususiyatlarni o‘zaro uyg‘unlashtirishni talab qiladigan kompleks jarayon hisoblanadi. Ayniqsa, talabalarning bilishga bo‘lgan qiziqishi, ichki motivatsiyasi, intellektual faolligi, ijodiy tashabbuskorligi va o‘z imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishga intilishi ushbu jarayonning muhim psixologik omillari sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, ta’lim jarayonida muammoli vaziyatlar yaratish, mustaqil izlanish va tadqiqotchilik faoliyatini rag‘batlantirishga xizmat qiladi. Demak, intellektual-ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishning psixologik va pedagogik shart-sharoitlarini ilmiy asosda aniqlash, ularning o‘zaro ta’sir mexanizmlarini ochib berish va samarali rivojlantiruvchi strategiyalarni ishlab chiqish bugungi oliy ta’lim tizimining dolzarb ilmiy-amaliy vazifalaridan biridir.

I-BOB. TALABALARDA INTELLEKTUAL-IJODIY QOBILIYATLARNI RIVOJLANTIRISH MUMMOSINING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

§ 1.1. Intellektual-ijodiy qobiliyatlar tushunchasining psixologik mohiyati va ilmiy-nazariy talqinlari

Jamiyat taraqqiyotining zamonaviy bosqichi insonning intellektual imkoniyatlari, ijodiy salohiyati va yangi vaziyatlarda mustaqil fikrlay olish qobiliyatiga bo‘lgan talabning ortib borishi bilan tavsiflanadi. Globallashuv, raqamlashtirish, ilm-fan va texnologiyalarning jadal rivojlanishi, ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi shaxsdan nafaqat mavjud bilimlarni o‘zlashtirishni, balki ularni yangi sharoitlarda qayta tashkil etish, muammolarning nostandart yechimlarini izlash, mavjud tajribani yangicha talqin qilish va yangi g‘oyalarni ilgari surishni talab etmoqda. Shu nuqtai nazardan, oliy ta’lim tizimining muhim vazifalaridan biri talabaning intellektual imkoniyatlarini rivojlantirish bilan bir qatorda, uning ushbu imkoniyatlarni ijodiy faoliyatda namoyon eta olish shart-sharoitlarini yaratishdan iborat.

An’anaviy ta’lim modelida ta’lim oluvchining bilimlarni o‘zlashtirish darajasi asosiy natijalardan biri sifatida qaralgan bo‘lsa, zamonaviy ta’lim paradigmasida bilimlardan foydalanish, ularni tahlil qilish, yangi bilimlar yaratish, muammoli vaziyatlarni hal qilish va mustaqil fikrlash imkoniyatlari tobora katta ahamiyat kasb etmoqda. Bunday sharoitda talabaning intellektual-ijodiy qobiliyatlari uning nafaqat akademik muvaffaqiyatini, balki kelgusidagi kasbiy va ilmiy faoliyatining samaradorligini belgilovchi psixologik omillardan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Intellektual-ijodiy qobiliyatlar tushunchasini ilmiy jihatdan tahlil qilish, avvalo, uning tarkibiy qismlarini tashkil etuvchi “intellekt”, “intellektual qobiliyat”, “ijod”, “ijodiy qobiliyat” va “kreativlik” tushunchalarining mazmunini aniqlashtirishni talab etadi. Chunki ushbu tushunchalar bir-biriga yaqin bo‘lsa-da, ularning psixologik mazmuni va funksional vazifalari bir xil emas.

“Intellekt” tushunchasi psixologiya tarixida eng ko‘p tadqiq etilgan va ayni paytda turlicha talqin qilingan tushunchalardan biridir. Intellekt insonning bilish jarayonlarini tashkil etish, axborotni qayta ishlash, muammoli vaziyatlarni anglash,

ular o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlash, xulosalar chiqarish, tajribadan foydalanish va yangi sharoitlarga mos ravishda faoliyatni tashkil etish imkonini beruvchi umumiy aqliy imkoniyatlar tizimi sifatida qaraladi.

Psixologik adabiyotlarda intellektning mohiyati faqat bilimlar miqdori bilan chegaralanmasligi ta’kidlanadi. Intellekt bilimni egallash, uni qayta ishlash, umumlashtirish, mavjud bilimlar o‘rtasida yangi aloqalarni o‘rnatish va ulardan muammolarni hal qilishda foydalanish imkoniyatlarini ham qamrab oladi. Shu sababli intellektni tayyor bilimlarning yig‘indisi emas, balki bilim va tajriba bilan faol ishlashni ta’minlovchi psixologik mexanizm sifatida baholash maqsadga muvofiq.

Zamonaviy psixologiyada intellektning umumiy va maxsus tarkibiy qismlari mavjudligi haqida turli nazariyalar shakllangan. Masalan, Ch.Spirmen umumiy intellektni **g-faktor** bilan izohlab, turli intellektual vazifalarni bajarishda umumiy aqliy energiya muhim ahamiyatga ega ekanini ta’kidlagan. Keyinchalik R.Kettell intellektni suyuq (**fluid**) va kristallashgan (**crystallized**) intellektga ajratdi. Suyuqlik intellekti yangi, ilgari uchramagan muammolarni hal qilish, munosabatlarni aniqlash va mavhum fikrlash bilan bog‘liq bo‘lsa, kristallashgan intellekt ilgari egallangan bilim va tajribadan foydalanishni anglatadi. Zamonaviy psixologik manbalarda ushbu ikki komponent intellektning muhim tarkibiy jihatlari sifatida ko‘rsatiladi[1]. Mazkur yondashuv asosida shaxsning intellektual-ijodiy qobiliyatini turli faoliyatlarda namoyon bo‘ladigan umumiy aqliy imkoniyatlar hamda ularni muayyan vazifaga yo‘naltiruvchi maxsus qobiliyatlarning o‘zaro uyg‘unligi sifatida izohlash mumkin. Bizningcha, mazkur umumiy intellektual resurslar ijodiy faoliyatda yangi aloqalarni aniqlash, muammoni qayta anglash va nostandart yechimlarni ishlab chiqish uchun kognitiv asos bo‘lib xizmat qiladi.

R.Sternberg esa intellektni faqat akademik muammolarni hal qilish bilan chegaralamaydi. Uning nazariyasida analitik, amaliy va kreativ intellekt o‘zaro bog‘langan holda ko‘rib chiqiladi. Analitik intellekt tahlil qilish, taqqoslash, baholash va mantiqiy xulosalar chiqarish bilan bog‘liq bo‘lsa, kreativ intellekt yangi va

[1] https://openstax.org/books/psychology-2e/pages/7-4-what-are-intelligence-and-creativity?utm_source

noodatiy g‘oyalarni ilgari surish, amaliy intellekt esa mavjud bilimlarni real hayot vaziyatlarida samarali qo‘llash bilan tavsiflanadi[2]. Bizningcha, intellektual-ijodiy qobiliyatning psixologik mohiyati aynan tahlil qilish, yangilik yaratish va yaratilgan yechimni amaliyotga moslashtirish jarayonlarining integrativ birligida namoyon bo‘ladi. Mazkur yondashuv intellektual-ijodiy qobiliyatlarni tadqiq qilish uchun alohida metodologik ahamiyatga ega. Chunki talabaning yuqori intellektual ko‘rsatkichga ega bo‘lishi uning avtomatik ravishda ijodkor bo‘lishini anglatmaydi. Aksincha, mavjud intellektual resurslarning yangi g‘oyalar yaratish, muammolarni qayta ko‘rish va nostandart yechimlarni ishlab chiqishga yo‘naltirilishi talab etiladi.

Shu jihatdan intellektni shaxsning bilish imkoniyatlari tizimi**,** intellektual qobiliyatlarni esa ushbu imkoniyatlarning konkret faoliyatda namoyon bo‘lish shakllari sifatida ko‘rish mumkin.

Intellektual qobiliyatlar insonning axborotni qabul qilish, tushunish, saqlash, qayta ishlash va undan foydalanish imkoniyatlari bilan chambarchas bog‘liq. Ular idrok, xotira, tafakkur, diqqat, tasavvur, nutq, muammoli vaziyatlarni hal qilish va refleksiya kabi psixik jarayonlarning o‘zaro aloqadorligi asosida namoyon bo‘ladi.

Talaba faoliyatida intellektual qobiliyatlarning rivojlanganligi, avvalo, murakkab o‘quv materialini tez va chuqur o‘zlashtirish, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash, muhim va ikkilamchi axborotni farqlash, nazariy bilimlarni amaliy vaziyatlarga tatbiq etish, muammoli vaziyatni tahlil qilish va mustaqil xulosa chiqarish imkoniyatlarida namoyon bo‘ladi.

Biroq intellektual rivojlanishning yuqori darajasi faqat reproduktiv faoliyat bilan cheklanib qolmasligi lozim. Talaba mavjud bilimlarni qayta tiklashdan tashqari, ularni o‘zgartirishi, yangi vaziyatga ko‘chirishi, yangi savollar qo‘yishi va mavjud muammoni yangicha nuqtai nazardan ko‘rishi kerak. Ana shu nuqtada intellektual va ijodiy jarayonlar o‘zaro kesishadi.

R.Sternberg intellektual qobiliyatlarni yuqori darajadagi kognitiv ko‘nikmalar bilan bog‘laydi va intellekt, kreativlik hamda donishmandlikni insonning muhit bilan

[2] Sternberg R.J. **The Triarchic Mind: A New Theory of Human Intelligence**. – New York: Viking, 1988.

samarali munosabatga kirishishini ta’minlovchi muhim yuqori darajadagi qobiliyatlar sifatida ko‘rsatadi[3].

A.Bine intellektni murakkab aqliy faoliyat bilan bog‘lab, insonning mulohaza yuritish, tushunish, hukm chiqarish va yangi vaziyatlarga moslashish imkoniyatlariga alohida e’tibor qaratgan. Binening yondashuvida intellekt oddiy bilimlar yig‘indisi sifatida emas, balki murakkab vaziyatlarda to‘g‘ri fikrlash va maqsadga muvofiq harakat qilish imkonini beruvchi aqliy jarayonlar majmui sifatida qaraladi[4]. A.Binening intellektni mulohaza yuritish, tushunish, hukm chiqarish va moslashish qobiliyatlari bilan bog‘lagan yondashuvi intellektual-ijodiy qobiliyatning muammoli vaziyatni anglash va unga mos ravishda yangi yechim ishlab chiqish xususiyatini asoslaydi. Bizningcha, bunda intellektual-ijodiy qobiliyat shaxsning o‘zgaruvchan vaziyatlarda mavjud aqliy resurslarini qayta tashkil etib, maqsadga muvofiq va original faoliyat usulini tanlay olishida namoyon bo‘ladi.

Louis Leon Thurstone intellektni yagona umumiy qobiliyat bilan cheklab qo‘ymasdan, insonning bir nechta nisbatan mustaqil birlamchi aqliy qobiliyatlaridan tashkil topgan tizim sifatida izohladi. U tomonidan ilgari surilgan Primary Mental Abilities — birlamchi aqliy qobiliyatlar nazariyasi doirasida verbal tushunish, so‘z ravonligi, sonli qobiliyat, fazoviy munosabatlar, assotsiativ xotira, idrok tezligi va mulohaza yuritish kabi qobiliyatlar ajratib ko‘rsatilgan[5]. Mazkur yondashuv intellektning ko‘p komponentli tuzilishga ega ekanligini asoslashga xizmat qildi. Bunda intellect verbal, fazoviy, sonli, xotira va mulohaza yuritish kabi turli kognitiv imkoniyatlarning o‘zaro ta’siri orqali shakllanishi bilan belgilanadi. Bizningcha, mazkur komponentlarning uyg‘unligi talabaning muammoni turli nuqtai nazardan ko‘rishi, muqobil g‘oyalarni ishlab chiqishi va ularni mazmunan boyitishiga psixologik zamin yaratadi.

Raymond B. Cattell intellektning tarkibiy va funksional xususiyatlarini yanada differensiallashtirib, uni suyuq intellekt (fluid intelligence — Gf) va kristallashgan

[3] Sternberg, R.J. (2006). Intellectual Ability. In Encyclopedia of Cognitive Science, L. Nadel (Ed.). https://doi.org/10.1002/0470018860.s00674

[4] Binet, A., Simon, T. *The Development of Intelligence in Children (The Binet-Simon Scale).* Baltimore: Williams & Wilkins, 1916.- 234.

[5] Thurstone, L. L. *Primary Mental Abilities.* Chicago: University of Chicago Press, 1938.- 223.

intellekt (crystallized intelligence — Gc) shakllariga ajratdi[6]. Suyuq intellekt yangi va avval uchramagan muammolarni hal qilish, mantiqiy munosabatlarni aniqlash hamda yangi vaziyatlarga mos ravishda fikrlash bilan bog‘liq. Kristallashgan intellekt esa avval o‘zlashtirilgan bilim, tajriba, til va madaniy vositalardan foydalanish imkoniyatini ifodalaydi. Ushbu farqlash talabalarning intellektual-ijodiy faoliyatini o‘rganishda ayniqsa muhim bo‘lib, yangi muammolarni hal qilish bilan mavjud bilimlardan samarali foydalanish jarayonlarini farqlash imkonini beradi. R.B. Kettell qarashlari shaxsning intellektual-ijodiy qobiliyatida yangi vaziyatlarda mustaqil fikrlash va mavjud bilim-tajribani samarali qo‘llash jarayonlari bir-birini to‘ldirishini ko‘rsatadi. Bizningcha, aynan suyuq intellekt yangi g‘oyalarni shakllantirishning kognitiv manbai bo‘lsa, kristallashgan intellekt ushbu g‘oyalarni mavjud ilmiy va amaliy tajriba bilan boyitish imkonini beradi.

Jean Piaget intellektni insonning kognitiv rivojlanishi va atrof-muhitga moslashuvi jarayoni bilan bog‘lab tushuntirgan. Uning nazariyasida intellekt tayyor va o‘zgarmas xususiyat sifatida emas, balki shaxsning faol bilish faoliyati jarayonida rivojlanib boruvchi tizim sifatida qaraladi. Piaget intellektual rivojlanishda assimilyatsiya va akomodatsiya jarayonlariga alohida ahamiyat bergan. Inson yangi tajribani mavjud kognitiv tuzilmalarga moslashtiradi yoki mavjud tuzilmalarni yangi tajribaga muvofiq qayta tashkil etadi[7]. Shu jihatdan intellekt rivojlanishi yangi axborotni o‘zlashtirish, qayta ishlash va mavjud bilimlar tizimini o‘zgartirish bilan uzviy bog‘liq. Olimning intellektni assimilyatsiya va akomodatsiya jarayonlari orqali rivojlanadigan tizim sifatida talqin qilishi intellektual-ijodiy qobiliyatni shaxsning yangi tajribani mavjud bilimlar bilan integratsiyalash va zarurat tug‘ilganda o‘zining kognitiv tuzilmalarini qayta tashkil eta olish imkoniyati bilan bog‘lashga asos beradi. Bizningcha, ijodiy fikrlashning psixologik manbalaridan biri ham aynan mavjud kognitiv sxemalarni yangi axborot va tajriba ta’sirida qayta qurish qobiliyatidir.

Demak, intellektual qobiliyatlar faqat “to‘g‘ri javobni topish” imkoniyati emas. Ular muammoni anglash, muammoning tarkibiy qismlarini ajratish, ular o‘rtasidagi

[6] Cattell, R. B. *Abilities: Their Structure, Growth, and Action.* Boston: Houghton Mifflin, 1971. – 128.
[7] Piaget, J. *The Origins of Intelligence in Children.* New York: International Universities Press, 1952 - 223.

munosabatlarni aniqlash, bir nechta variantlarni ishlab chiqish, ularni baholash va eng maqbul yechimni tanlash kabi murakkab kognitiv operatsiyalarni o‘z ichiga oladi.

Intellektual-ijodiy qobiliyatlarning ikkinchi muhim tarkibiy qismi — ijoddir. “Ijod” tushunchasi keng ma’noda inson tomonidan ilgari mavjud bo‘lmagan yangi moddiy yoki ma’naviy mahsulotni yaratish jarayonini anglatadi. Biroq psixologik nuqtai nazardan ijod faqat yakuniy mahsulot bilan emas, balki ushbu mahsulotni yaratish jarayonida amalga oshiriladigan fikrlash, tasavvur, motivatsiya, emotsional va irodaviy jarayonlarning o‘zaro ta’siri bilan ham belgilanadi.

S.L.Rubinshteyn ijodni inson faoliyatining yangi va original natija yuzaga keltiradigan shakli sifatida talqin qilgan[8]. Uning faoliyat va ongning birligi haqidagi qarashlari ijodiy faoliyatni shaxsning faol munosabati bilan bog‘lash imkonini beradi. Olimning ijodni inson faoliyatining yangi va original natija yaratishga yo‘naltirilgan shakli sifatida talqin qilishi intellektual-ijodiy qobiliyatni faoliyatdan ajralgan holda emas, balki shaxsning faol munosabati bilan bog‘liq holda tushunishni talab etadi. Bizningcha, intellektual-ijodiy qobiliyat shaxsning mavjud imkoniyatlarini faoliyat jarayonida safarbar etib, yangi mazmun, usul yoki yechim yaratishida real psixologik hodisa sifatida namoyon bo‘ladi.

Intellektual rivojlanishning psixologik-pedagogik mexanizmlarini tushuntirishda L.S.Vygotskiyning “Yaqin rivojlanish zonasi” nazariyasi alohida ahamiyatga ega. Mazkur nazariyaga ko‘ra, bilimlarni egallash jarayonida ijtimoiy hamkorlik, muloqot hamda pedagogik qo‘llab-quvvatlash shaxsning intellektual rivojlanishida hal qiluvchi omil hisoblanadi[9]. Shu sababli ushbu yondashuv bugungi kompetensiyaviy ta’limning muhim metodologik poydevorlaridan biri sifatida qaraladi. L.S.Vigotskiy ijod masalasini insonning yangi narsalarni yaratish imkoniyati bilan bog‘laydi. Uning qarashlarida ijod faqat buyuk ilmiy kashfiyot yoki san’at asarlarini yaratish bilan chegaralanmaydi. Insonning mavjud tajribani yangi kombinatsiyalarda qayta tashkil etishi ham ijodiy jarayonning muhim ko‘rinishidir[10].

[8] Рубинштейн, С.Л. Принцип творческой самодеятельности. К философским основам современной педагогики / С.Л. Рубинштейн // Вопросы философии. - 1989. - №4. - С. 51-60

[9] Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1978. – P. 159.

[10] Выготский Л.С. Педагогическая психология. М, Педагогика-Пресс,1999. -534.

Olimning mavjud tajribani yangi kombinatsiyalarda qayta tashkil etishni ijodning muhim ko‘rinishi sifatida baholashi intellektual-ijodiy qobiliyatning asosini yangi bilim yaratishdan oldingi psixologik qayta ishlash jarayonlari tashkil etishini ko‘rsatadi. Bizningcha, shaxsning intellektual-ijodiy qobiliyati mavjud bilim va tajribani yangi aloqalar asosida birlashtirish, qayta tuzish va undan ilgari mavjud bo‘lmagan g‘oyalarni hosil qilish imkoniyatida namoyon bo‘ladi.

Ya.A.Ponomaryov ijodning psixologik mexanizmlarini o‘rganib, ijodiy jarayonda ongli va intuitiv jarayonlarning o‘zaro munosabatiga katta e’tibor qaratgan[11]. Uning konsepsiyasida ijod insonning mavjud tajribasini yangi tuzilmalarda tashkil etish va muammoning ilgari mavjud bo‘lmagan yechimini topish jarayoni sifatida namoyon bo‘ladi. Olimning ijodiy jarayonda ongli va intuitiv mexanizmlarning o‘zaro munosabatiga bergan e’tibori intellektual-ijodiy qobiliyatni faqat mantiqiy operatsiyalar yig‘indisi sifatida tushuntirish yetarli emasligini ko‘rsatadi. Bizningcha, uning psixologik mohiyati ongli tahlil, intuitiv taxmin, muqobil variantlarni izlash va yakuniy yechimni anglash jarayonlarining o‘zaro ta’sirida yuzaga keladi.

V.D.Shadrikovning yondashuvida ham ijod jarayoni yangi natijaning vujudga kelishi bilan bog‘lanadi[12]. Bunda yangi mahsulot faqat obyektiv jihatdan yangilik bo‘lishi shart emas; muayyan shaxs uchun ilgari mavjud bo‘lmagan yechimni mustaqil ravishda yaratish ham ijodiy faoliyat sifatida baholanishi mumkin. V.D.Shadrikovning qobiliyatlarni faoliyat samaradorligini ta’minlovchi individual psixologik xususiyatlar sifatida ko‘rishi intellektual-ijodiy qobiliyatni shaxsning muayyan faoliyatni yangi va samarali usullar asosida amalga oshirish imkoniyati sifatida talqin qilishga imkon beradi. Bizningcha, bunda intellektual-ijodiy qobiliyatning muhim belgisi nafaqat obyektiv jihatdan yangi mahsulot yaratish, balki shaxs uchun yangi bo‘lgan yechimni mustaqil ravishda topish va uni faoliyatga tatbiq etish imkoniyatidir.

---

[11] Понамарёв Я.А. Психология творения. -М.: Московский психолого-социальнқй институт Воронеж: Издательство НПО “МОДЕК”, 1999. – 480 с.

[12] Шадриков В.Д. Способности человека./ Акад. пед. и соц. наук; Моск. психолого-соц. ин-т: М. - Воронеж, 1997. - 288 с.

Ijodiy qobiliyatlar shaxsning yangi g‘oyalarni yaratish, mavjud muammolarga noodatiy yondashish, turli variantlarni ilgari surish, mavjud bilim va tajribani yangi vaziyatlarda qayta tashkil etish imkoniyatini belgilaydi.

J.P.Guilford ijodkorlik tadqiqotlarining rivojlanishida muhim burilish yasagan olimlardan biridir. U ijodkorlikni intellektual faoliyatning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida ko‘rib, divergent fikrlashga alohida e’tibor qaratgan. Uning modelida ravonlik, moslashuvchanlik, originallik va elaboratsiya ijodiy fikrlashning muhim ko‘rsatkichlari sifatida ajratilgan. Keyinchalik ushbu mezonlar ijodkorlikni psixodiagnostik o‘rganishning ko‘plab metodikalariga asos bo‘ldi[13] [14].

Ravonlik — ma’lum vaqt ichida ko‘p sonli g‘oyalarni ilgari surish qobiliyati.

Moslashuvchanlik — muammoni hal qilishda turli kategoriyalar va yondashuvlardan foydalana olish imkoniyati.

Originallik — odatiy va stereotipik javoblardan farq qiladigan yangi g‘oyalarni yaratish qobiliyati.

Elaboratsiya — yaratilgan g‘oyani batafsil rivojlantirish, uni aniq shaklga keltirish va takomillashtirish imkoniyati.

Mazkur ko‘rsatkichlar talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini o‘rganishda ham muhim metodologik mezon bo‘la oladi. J.P.Guilfordning divergent fikrlashga bergan alohida e’tibori intellektual-ijodiy qobiliyatning muhim tarkibiy belgilaridan biri muammoga nisbatan yagona emas, balki bir nechta ehtimoliy yechimlarni ishlab chiqish imkoniyati ekanini ko‘rsatadi. Bizningcha, ravonlik, moslashuvchanlik, originallik va elaboratsiyaning birligi shaxsning intellektual resurslarini ijodiy faoliyatga aylantiruvchi muhim psixologik mexanizm hisoblanadi.

E.P.Torrens esa kreativlikni muammoni sezish, muammoli vaziyatdagi yetishmayotgan jihatlarni aniqlash, farazlar ilgari surish, ularni tekshirish va takomillashtirish bilan bog‘laydi. Uning yondashuvi kreativlikni faqat yakuniy natija emas, balki murakkab psixologik jarayon sifatida o‘rganish imkonini berdi. Torrensning ijodiy fikrlash testlari bugungi kungacha kreativ potensialni o‘rganishda

[13] Mann, E.L.; Chamberlin, S.A. Unveiling Mathematical Creativity: The Interplay of Intelligence, Intellect, and Education. *Educ. Sci.* **2025**, *15*, 1614. https://doi.org/10.3390/educsci15121614

[14] Guilford J.P. **Creativity**. American Psychologist. – 1950. – Vol. 5. – P. 444–454.

keng qo‘llaniladigan vositalardan biri bo‘lib qolmoqda[15] [16]. E.P.Torrensning kreativlikni muammoni sezish, yetishmayotgan jihatlarni aniqlash, farazlar yaratish, ularni tekshirish va takomillashtirish jarayoni sifatida talqin qilishi intellektual-ijodiy qobiliyatning dinamik va jarayonli xususiyatga ega ekanini ko‘rsatadi. Bizningcha, bu qobiliyat shaxsning muammoni oddiy qabul qilishdan ko‘ra uning yashirin jihatlarini ko‘ra olishi, yangi taxminlar ilgari surishi va ularni tanqidiy qayta ishlashi orqali namoyon bo‘ladi.

Ilmiy adabiyotlarda “ijodkorlik” va “kreativlik” tushunchalari ko‘pincha sinonim sifatida ishlatiladi. Biroq ularni nazariy jihatdan farqlash muhim.

Ijod ko‘proq jarayon va natija bilan bog‘liq bo‘lsa, kreativlik shaxsning yangi va original g‘oyalarni yaratish potensiali hamda bunga imkon beruvchi psixologik xususiyatlarini ifodalashi mumkin. Boshqacha aytganda, kreativlik ijodiy faoliyatning psixologik imkoniyati bo‘lsa, ijod ushbu imkoniyatning faoliyat jarayonida real namoyon bo‘lishidir.

E.P.Torrens an’anasida kreativlik muammoli vaziyatlarni sezish, farazlar yaratish va ularni tekshirish, yangi g‘oyalarni ilgari surish bilan bog‘lanadi. Zamonaviy tadqiqotlarda esa kreativlik odatda yangilik va maqsadga muvofiqlik yoki foydalilikning birligi orqali tavsiflanadi[17] [18].

Shuning uchun ushbu tadqiqotda kreativlik shaxsning ijodiy imkoniyatlarini belgilovchi psixologik salohiyat**,** ijod esa ushbu salohiyatning faoliyatdagi amaliy namoyon bo‘lishi sifatida talqin qilinishi maqsadga muvofiq.

Intellektual-ijodiy qobiliyatlar muammosining eng muhim nazariy masalalaridan biri intellekt va ijodkorlik o‘rtasidagi munosabatni aniqlashdir. Psixologiya tarixida ushbu munosabatga nisbatan bir nechta yondashuv shakllangan. Ayrim olimlar ijodkorlikni intellektning tarkibiy qismi sifatida ko‘rsatsalar,

[15] Jauk E, Benedek M, Dunst B, Neubauer AC. The relationship between intelligence and creativity: New support for the threshold hypothesis by means of empirical breakpoint detection. Intelligence. 2013 Jul;41(4):212-221. doi: 10.1016/j.intell.2013.03.003. PMID: 23825884; PMCID: PMC3682183.
[16] Torrance E.P. **Torrance Tests of Creative Thinking**. – Lexington, MA: Personnel Press, 1974.
[17] Maciej Karwowski, Jan Dul, Jacek Gralewski, Emanuel Jauk, Dorota M. Jankowska, Aleksandra Gajda, Michael H. Chruszczewski, Mathias Benedek, Is creativity without intelligence possible? A Necessary Condition Analysis, Intelligence, Volume 57, 2016, Pages 105-117, ISSN 0160-2896, https://doi.org/10.1016/j.intell.2016.04.006.
[18] Torrance E.P. **Torrance Tests of Creative Thinking**. – Lexington, MA: Personnel Press, 1974 - 223.

boshqalari ularni nisbatan mustaqil qobiliyatlar deb hisoblagan[19]. Ilmiy tadqiqotlarda intellekt va kreativlik bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan, biroq mazmuni va psixologik namoyon bo‘lish mexanizmlariga ko‘ra o‘zaro farqlanuvchi psixologik hodisalar sifatida talqin etiladi.

J.P.Guilfordning qarashlari aynan shu masalada muhim ahamiyatga ega. Uning intellekt tuzilmasi modelida divergent ishlab chiqish jarayonlari ijodkorlik bilan bevosita bog‘langan. Shu sababli intellektni faqat konvergent, ya’ni yagona to‘g‘ri javobga olib boruvchi fikrlash bilan chegaralash mumkin emas.

Bunda **konvergent fikrlash** mavjud ma’lumotlardan foydalanib eng maqbul yoki yagona to‘g‘ri javobni topishga yo‘naltirilsa, **divergent fikrlash** bir muammo bo‘yicha bir nechta mumkin bo‘lgan yechimlarni ishlab chiqishni nazarda tutadi[20].

Talabaning intellektual-ijodiy rivojlanishi aynan shu ikki fikrlash shaklining o‘zaro uyg‘unligiga bog‘liq. Faqat divergent fikrlashning o‘zi samarali ijodiy mahsulotni kafolatlamaydi; yaratilgan g‘oyalarni baholash, mantiqiy jihatdan tekshirish va amaliyotga tatbiq etish uchun analitik intellekt ham zarur.

R.Sternberg va L.A.O'Hara intellekt va kreativlik munosabatini turli nazariy modellar asosida tahlil qilib, bu ikki hodisa o‘rtasidagi munosabat bir tomonlama emasligini ko‘rsatgan. Intellekt mavjud muhitga moslashishda muhim bo‘lsa, kreativlik muhitni o‘zgartirish va yangi imkoniyatlarni yaratishda muhim ahamiyatga ega[21]. R.Sternberg va L.A.O’Hara qarashlari intellekt va kreativlikni bir-biriga qarama-qarshi qo‘yish emas, balki ularning insonning muhitga moslashishi, uni o‘zgartirishi va yangi imkoniyatlar yaratishidagi o‘zaro to‘ldiruvchi funksiyalarini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi. Bizningcha, intellektual-ijodiy qobiliyat shaxsning mavjud vaziyatni anglash va unga moslashish bilan bir qatorda, ushbu vaziyatni yangi g‘oyalar va yechimlar orqali o‘zgartira olish imkoniyatini ham qamrab oladi.

[19] Ferrando M., Prieto M.D., Ferrándiz C., Sánchez C. **Inteligencia y creatividad** // Electronic Journal of Research in Educational Psychology.
[20] Guilford J.P. **The Nature of Human Intelligence**. – New York: McGraw-Hill, 1967 - 342.
[21] Sternberg R.J., O’Hara L.A. **Creativity and Intelligence** // Handbook of Creativity. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – P. 3–15.

Andra Serban, Sven Kepes, Wenhao Wang, Robert Baldwinlar tomonidan 2023-yilda e’lon qilingan meta-tahlil natijalariga ko‘ra kognitiv qobiliyatlar va kreativlik o‘rtasida bog‘liqlik mavjud. Tadqiqotda ushbu bog‘liqlik kreativlikning o‘lchash usuli va kognitiv qobiliyatlarning turiga qarab farqlanishi aniqlangan[22]. Andra Serban va hamkorlarining meta-tahlilida kognitiv qobiliyatlar bilan kreativlik o‘rtasida bog‘liqlik mavjudligi, biroq ushbu bog‘liqlik foydalanilgan o‘lchov vositalari va kognitiv qobiliyatlarning turiga qarab farqlanishi ko‘rsatilgan. Bizningcha, bu holat intellektual-ijodiy qobiliyatni baholashda faqat bitta intellektual ko‘rsatkichga tayanmasdan, kognitiv va kreativ komponentlarning o‘zaro munosabatini kompleks o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Jauk va hamkorlarining tadqiqotlari ham intellektni kreativlik uchun zarur, ammo yetarli bo‘lmagan shart sifatida ko‘rish imkonini beradi[23]. Ya’ni yetarli darajadagi intellektual imkoniyat ijodiy faoliyat uchun muhim psixologik resurs bo‘lishi mumkin, biroq yuqori intellektning o‘zi ijodiy natijani avtomatik tarzda yuzaga keltirmaydi. Buning uchun motivatsiya, ochiqlik, ijodiy o‘ziga ishonch va qo‘llab-quvvatlovchi muhit kabi omillar ham muhimdir.

Shunday qilib, intellekt va kreativlikni qarama-qarshi qo‘yish ham, ularni to‘liq aynanlashtirish ham ilmiy jihatdan yetarli asosga ega emas. Ular o‘zaro bog‘langan, bir-birini to‘ldiradigan, ammo nisbatan mustaqil psixologik tizimlardir.

Yuqoridagi nazariy qarashlarni umumlashtirish asosida shuni ta’kidlash mumkinki, intellekt, intellektual qobiliyat, ijod va kreativlik bir-biriga yaqin bo‘lsa-da, ularning har biri shaxs faoliyatining turli psixologik tomonlarini ifodalaydi. Intellekt muammoni anglash, axborotni qayta ishlash va mantiqiy munosabatlarni aniqlash uchun zarur kognitiv asosni yaratsa, kreativlik ushbu imkoniyatlarni yangi, original va maqsadga muvofiq g‘oyalarni yaratishga yo‘naltiradi.

Intellekt muammoni anglash, tahlil qilish va mantiqiy qayta ishlash imkoniyatini bersa, ijodkorlik mazkur intellektual resurslardan foydalanib yangi,

[22] Andra Serban, Sven Kepes, Wenhao Wang, Robert Baldwin, Cognitive ability and creativity: Typology contributions and a meta-analytic review, Intelligence, Volume 98, 2023, p - 101757, ISSN 0160-2896, https://doi.org/10.1016/j.intell.2023.101757.

[23] Jauk E., Benedek M., Dunst B., Neubauer A.C. **The Relationship Between Intelligence and Creativity: New Support for the Threshold Hypothesis by Means of Empirical Breakpoint Detection** // Intelligence. – 2013. – Vol. 41. – No. 4. – P. 212–221

original va maqsadga muvofiq yechimlarni ishlab chiqish imkoniyatini ta’minlaydi. Shuning uchun intellektual-ijodiy qobiliyatlarni shunchaki “intellekt + ijodkorlik” yig‘indisi sifatida emas, balki ularning o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladigan murakkab psixologik tizim sifatida ko‘rish maqsadga muvofiq. Shu nuqtai nazardan, shaxsning intellektual-ijodiy qobiliyatini faqat intellekt va kreativlikning oddiy yig‘indisi sifatida emas, balki ularning o‘zaro integratsiyasi natijasida shakllanadigan murakkab psixologik tizim sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq. Mazkur tizimda kognitiv jarayonlar muammoni anglash va tahlil qilishni, divergent fikrlash yangi imkoniyat va g‘oyalarni ishlab chiqishni, analitik fikrlash ularni baholashni, motivatsion-shaxsiy xususiyatlar esa ijodiy faollikni qo‘llab-quvvatlashni ta’minlaydi.

Bizningcha, talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlari — bu shaxsning mavjud bilim va tajribani faol qayta ishlash, muammoli vaziyatning yangi jihatlarini aniqlash, ular o‘rtasidagi yangi aloqalarni o‘rnatish, bir nechta muqobil g‘oyalarni yaratish, ularni tanqidiy baholash va yangi, original hamda maqsadga muvofiq yechimlarni mustaqil ishlab chiqishini ta’minlovchi o‘zaro bog‘liq kognitiv, kreativ, motivatsion-shaxsiy va refleksiv-regulyativ imkoniyatlar tizimidir.

Mazkur ta’rif tadqiqotimiz uchun muhim metodologik ahamiyatga ega. Chunki bunda intellektual-ijodiy qobiliyatlar faqat intellektual testlar orqali o‘lchanadigan aqliy imkoniyat sifatida emas, balki talabaning muammoni ko‘rishi, tahlil qilishi, g‘oya yaratishi, muqobil variantlarni ishlab chiqishi, yechimni baholashi, uni takomillashtirishi, faoliyat natijasini refleksiv tahlil qilishi kabi yaxlit psixologik jarayoni sifatida qaraladi.

Bu yondashuv keyingi paragraf va boblarda talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishning psixologik determinantlarini aniqlash, ular o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni empirik tekshirish va rivojlantirish modelini ishlab chiqish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, ilmiy adabiyotlar tahlili asosida intellektual-ijodiy qobiliyatlarni quyidagi mantiqiy tizimda ifodalash mumkin: intellekt → axborotni anglash va qayta

ishlash → muammoni tahlil qilish → divergent fikrlash → yangi g‘oya yaratish → analitik baholash → original yechim → refleksiya → intellektual-ijodiy rivojlanish.

Bunda jarayonning samaradorligi faqat kognitiv imkoniyatlarga emas, balki shaxsning motivatsiyasi, mustaqilligi, ochiqligi, o‘ziga ishonchi, refleksivligi va ta’lim muhitining psixologik xususiyatlariga ham bog‘liq. Shu bois doktorlik tadqiqotining keyingi bosqichida intellektual-ijodiy qobiliyatlarning rivojlanishini ta’minlovchi psixologik determinantlarni kognitiv, motivatsion, shaxsiy, emotsional, refleksiv omillar tizimida o‘rganish ilmiy jihatdan asosli hisoblanadi.

Yuqoridagilarga asoslanib quyidagi xulosalarni shakllantirish mumkin:

1. Ilmiy-nazariy qarashlar tahlili intellektual-ijodiy qobiliyatning kognitiv va kreativ jarayonlarning o‘zaro ta’siri asosida shakllanadigan, muammoni anglashdan tortib yangi yechim yaratish va uni baholashgacha bo‘lgan yaxlit psixologik jarayon ekanligini ko‘rsatadi, uning samarali namoyon bo‘lishida umumiy va maxsus intellektual imkoniyatlar, divergent va analitik fikrlash, motivatsiya, mustaqillik, refleksiya hamda ijodiy faollikning o‘zaro uyg‘unligi aniqlandi.

2. Talabaning intellektual-ijodiy qobiliyatini rivojlantirish faqat uning intellektual ko‘rsatkichlarini oshirish bilan cheklanmasdan, mavjud bilimlarni yangi vaziyatlarga ko‘chirish, muammolarni turli nuqtai nazardan ko‘rish, muqobil g‘oyalarni ishlab chiqish, ularni tanqidiy baholash va mustaqil ravishda amaliy yechimga aylantirish imkoniyatlarini rivojlantirishni talab etadi, shu bois intellektual-ijodiy qobiliyatning rivojlanishi kognitiv, kreativ, motivatsion-shaxsiy va refleksiv-regulyativ omillarning o‘zaro ta’siri bilan belgilanadigan kompleks psixologik hodisa ekanligi kuzatildi.

§ 1.2. Talabalarda intellektual-ijodiy qobiliyatlarning rivojlanish xususiyatlari va psixologik omillari

Bugungi kunda O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy va ta’lim islohotlarining muhim yo‘nalishlaridan biri inson kapitalini rivojlantirish, yoshlarning bilim olish, mustaqil fikrlash, ilmiy izlanish olib borish va innovatsion faoliyatga tayyorligini kuchaytirishdan iborat. Ayniqsa, oliy ta’lim tizimida

talabaning faqat tayyor bilimlarni egallashi emas, balki o‘zlashtirilgan bilimlarni tahlil qila olishi, yangi vaziyatlarda qo‘llashi, muammolarga mustaqil va ijodiy yondashishi hamda yangi g‘oyalar ishlab chiqishi zamonaviy mutaxassisga qo‘yiladigan muhim talablardan biri sifatida qaralmoqda.

Mazkur yo‘nalish O‘zbekiston Respublikasining oliy ta’lim siyosatida ham o‘zining huquqiy-normativ ifodasini topgan. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi”[24]da oliy ta’limni modernizatsiya qilish, ta’lim jarayonini ilg‘or pedagogik va axborot texnologiyalari asosida tashkil etish, ilmiy-tadqiqot va innovatsion faoliyatni rivojlantirish, yoshlarning ilmiy salohiyatini oshirish kabi ustuvor vazifalar belgilangan. Mazkur hujjat oliy ta’limni xalqaro standartlarga moslashtirish bilan birga, talabalarning mustaqil fikrlashi va ilmiy-ijodiy faoliyatini rivojlantirish uchun zarur ta’limiy muhitni shakllantirishni ham nazarda tutadi.

Shuningdek, bugungi ta’lim siyosatida yoshlarning ilmiy va ijodiy salohiyatini rivojlantirishga amaliy e’tibor kuchayib borayotganini oliy ta’lim tashkilotlari talabalari o‘rtasida ijodiy ishlar tanlovlari, ilmiy loyihalar va innovatsion tashabbuslarni qo‘llab-quvvatlash amaliyotidan ham ko‘rish mumkin.

Mazkur jarayonlar talabaning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish masalasini faqat psixologik yoki pedagogik muammo sifatida emas, balki mamlakatning inson kapitalini rivojlantirish strategiyasining tarkibiy qismi sifatida ko‘rib chiqishni talab etadi. Chunki innovatsion iqtisodiyot sharoitida mutaxassisning qiymati faqat uning egallagan bilimlari bilan emas, balki mavjud bilimlardan yangi vaziyatlarda foydalanishi, mustaqil qaror qabul qilishi, muammolarni aniqlashi va yangi yechimlarni ishlab chiqishi bilan belgilanadi.

Shu jihatdan talabalik davri shaxsning intellektual va ijodiy imkoniyatlari faol rivojlanadigan, kasbiy dunyoqarash, mustaqil fikrlash, o‘zini anglash va o‘z faoliyatini boshqarish mexanizmlari takomillashadigan ontogenetik bosqichlardan

[24] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF–5847-son “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi farmoni/ https://lex.uz/docs/-4545884

biri hisoblanadi. Mazkur davrda talaba nafaqat tayyor bilimlarni o‘zlashtiruvchi subyekt, balki o‘z bilimlarini mustaqil ravishda kengaytiruvchi, muammoli vaziyatlarni tahlil qiluvchi, turli g‘oyalarni ilgari suruvchi va ularni amaliy faoliyatda sinab ko‘ruvchi faol subyekt sifatida shakllanadi.

Psixologik adabiyotlarda talabalik davrini yoshlarning kattalar hayotiga o‘tish jarayoni bilan bog‘lash tendensiyasi mavjud. J.J.Arnett tomonidan ilgari surilgan “emerging adulthood” — “shakllanayotgan kattalik” konsepsiyasiga ko‘ra, taxminan 18–25 yosh oralig‘i shaxsning o‘zligini izlash, mustaqillikni kuchaytirish, turli hayotiy va kasbiy imkoniyatlarni sinab ko‘rish bilan tavsiflanadigan alohida rivojlanish bosqichidir[25]. Bu davrda shaxs o‘zining kelajakdagi kasbiy, ijtimoiy va shaxsiy yo‘nalishlarini tanlashga intiladi. Mazkur nazariya talabalarning intellektual-ijodiy rivojlanishini tushuntirishda muhim ahamiyatga ega. Chunki talabalik davrida shaxsning mustaqillikka intilishi, turli nuqtai nazarlarni sinab ko‘rishi, yangi tajribaga ochiqligi va kelajakdagi faoliyatini tanlash zarurati uning kognitiv hamda kreativ imkoniyatlarini faollashtiruvchi psixologik sharoitlarni yuzaga keltiradi.

Talabalik davridagi intellektual rivojlanishni tushuntirishda J.Piaje nazariyasi ham muhim nazariy asoslardan biridir. J.Piaje kognitiv rivojlanishning yuqori bosqichida mavhum, gipotezali va mantiqiy fikrlash imkoniyatlari shakllanishini ta’kidlagan[26]. Garchi zamonaviy tadqiqotlar intellektual rivojlanishni qat’iy yosh bosqichlariga to‘liq bog‘lash yetarli emasligini ko‘rsatsa-da, mavhum fikrlash, gipotezalarni shakllantirish va ularni mantiqiy tekshirish imkoniyatlarining rivojlanishi oliy ta’limdagi intellektual faoliyat uchun muhim resurs bo‘lib qolmoqda. Zamonaviy psixologik qarashlarda talabaning kognitiv imkoniyatlari uning yoshi bilangina emas, balki bilim sohasi, tajribasi va intellektual muhit bilan o‘zaro ta’siri bilan ham belgilanadi.

Talabalik davridagi intellektual rivojlanishni tushuntirishda W.G.Perry tomonidan taklif etilgan intellektual va etik rivojlanish nazariyasi ham alohida ahamiyatga ega. Perry kollej va universitet talabalari tafakkurida oddiy dualistik

[25] Arnett, J.J. (2000). Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*, 55, 469–480.
[26] Piaget, J. *The Origins of Intelligence in Children.* New York: International Universities Press, 1952 - 223.

qarashlardan murakkabroq, nisbiy va mustaqil fikrlashga o‘tish jarayonini tavsiflagan. Ushbu yondashuvga ko‘ra, talaba dastlab bilimni “to‘g‘ri” va “noto‘g‘ri” shaklida qabul qilishi mumkin, keyinchalik esa turli fikrlar mavjudligini anglab, dalillarni taqqoslash, qarashlarni baholash va o‘z nuqtai nazarini shakllantirishga o‘tadi[27]. Perry nazariyasi ayniqsa tanqidiy va mustaqil fikrlashning rivojlanishini tushuntirish uchun muhimdir.

Talabalik davridagi kognitiv rivojlanishni K.W.Schaie nazariyasi nuqtai nazaridan ham izohlash mumkin. Schaie intellektual rivojlanishni inson hayotining turli davrlarida bajariladigan kognitiv vazifalar bilan bog‘laydi. Uning nazariyasida yosh kattalik davri “achieving stage” — yutuqlarga erishish bosqichi sifatida tavsiflanib, shaxs avval egallagan bilim va intellektual ko‘nikmalarini o‘zining shaxsiy va kasbiy maqsadlariga erishish uchun qo‘llay boshlaydi[28] Mazkur nazariy qarash talabalik davrida intellektning rivojlanishi faqat yangi bilimlarni egallashdan iborat emasligini ko‘rsatadi. Talaba o‘z bilimlarini real muammolarni hal qilish, kasbiy vazifalarni bajarish, mustaqil qarorlar qabul qilish va kelajakdagi kasbiy faoliyatini loyihalash uchun qo‘llay boshlaydi. Demak, oliy ta’lim sharoitida intellektual rivojlanishning muhim mezonlaridan biri bilimning amaliy va ijodiy faoliyatga ko‘chirilishidir.

Shunday qilib, talabalik davrining psixologik xususiyati shundan iboratki, mazkur bosqichda kognitiv imkoniyatlarning rivojlanishi shaxsning mustaqilligi, o‘zini boshqarishi, kasbiy o‘zligini shakllantirishi va ijtimoiy tajribani faol o‘zlashtirishi bilan birlashadi. Bu esa intellektual-ijodiy qobiliyatlarning rivojlanishi uchun tabiiy psixologik imkoniyatlarni kengaytiradi.

Talaba yangi bilimlarni shunchaki o‘zlashtiruvchi subyekt emas, balki ularni qayta ishlab, tahlil qilib, yangi sharoitlarga ko‘chira oladigan va ular asosida yangi g‘oyalar ishlab chiqadigan faol subyekt sifatida namoyon bo‘lishi kerak. Talabaning intellektual-ijodiy qobiliyatlari quyidagi psixologik imkoniyatlar tizimi orqali namoyon bo‘lishi mumkin:

[27] Perry, W.G. *Forms of Intellectual and Ethical Development in the College Years*. San Francisco: Jossey-Bass. 1999. -165.
[28] Arnett, J.J. (2000). Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*, 55, 469–480.

1. muammoni ko‘ra olish;
2. muammoning mohiyatini tahlil qilish;
3. mavjud bilimlar o‘rtasida yangi aloqalarni o‘rnatish;
4. bir nechta yechim variantlarini ilgari surish;
5. fikrlashning moslashuvchanligi;
6. original g‘oyalarni yaratish;
7. g‘oyalarni rivojlantirish va takomillashtirish;
8. tanqidiy baholash;
9. noaniqlik sharoitida mustaqil qaror qabul qilish;
10. o‘z faoliyatini refleksiv baholash.

Bu xususiyatlar alohida-alohida emas, balki o‘zaro bog‘langan tizim sifatida namoyon bo‘ladi.

Talabalarning intellektual-ijodiy rivojlanishida birinchi navbatda kognitiv omillar muhim o‘rin tutadi. Kognitiv omillar tarkibiga tafakkur, xotira, diqqat, tasavvur, axborotni qayta ishlash tezligi, mantiqiy operatsiyalar, muammoli vaziyatni tahlil qilish va muqobil yechimlarni ishlab chiqish imkoniyatlari kiradi. Intellektual faoliyatning mazkur komponentlari talabaning mavjud bilimlarni shunchaki takrorlashidan ko‘ra, ularni yangi vaziyatlarga ko‘chirish, ular o‘rtasida yangi aloqalarni o‘rnatish va yangi bilimlarni shakllantirish imkoniyatini kengaytiradi. Talabalarning ijodiy fikrlashini o‘rgangan zamonaviy tadqiqotlarda ham diqqat va axborotni qayta ishlash kabi kognitiv jarayonlar kreativ faoliyat bilan bog‘liq muhim omillar sifatida ko‘rsatiladi[29].

Intellektual-ijodiy qobiliyatlarning rivojlanishida bilim va tajriba ham alohida ahamiyatga ega. Kreativlikni faqat “yangilik yaratish qobiliyati” sifatida tushunish yetarli emas, chunki yangi g‘oyaning yuzaga kelishi ko‘pincha muayyan sohadagi bilimlarning mavjudligi va ulardan erkin foydalanish imkoniyatiga tayanadi. Talaba muayyan fan sohasi bo‘yicha qanchalik chuqur bilimga ega bo‘lsa, mavjud tushunchalar o‘rtasida shunchalik ko‘p yangi aloqalarni o‘rnata oladi. Shu ma’noda

[29] Ikram M, Song B, Wang Z, Tian G. Mapping the landscape of students' creative thinking ability: a systematic literature review and future pathways. Front Psychol. 2026 Feb 11;16:1692056. doi: 10.3389/fpsyg.2025.1692056. PMID: 41756206; PMCID: PMC12932539.

bilim ijodkorlikni cheklovchi emas, balki uni amalga oshirish uchun zarur kognitiv resurslardan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiruvchi muhim psixologik omillardan yana biri ichki motivatsiyadir. Ichki motivatsiya shaxsning faoliyatni tashqi mukofot yoki jazodan ko‘ra, uning mazmuniga bo‘lgan qiziqish, bilishga ehtiyoj va jarayonning o‘zidan qoniqish asosida amalga oshirishini anglatadi. Kreativlik bo‘yicha meta-tahlillar ichki motivatsiya va kreativlik o‘rtasida ijobiy bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatgan. Xususan, Silvia da Costa, Darío Páez, Flor Sánchez, Maite Garaigordobil, Sonia Gondimlarning yettita meta-tahlilni birlashtirgan tadqiqotlarida ichki motivatsiyaning kreativlik bilan bog‘liqligi o‘rtacha darajada ekanligi aniqlangan[30].

Shuningdek, o‘quv motivatsiyasi talabaning intellektual-ijodiy faoliyatga kirishish darajasini belgilovchi muhim omildir. Jean-Christophe Goulet-Pelletier, Patrick Gaudreau, Denis Cousineau tomonidan 2023-yilda o‘tkazilgan tadqiqotda o‘rganishga bo‘lgan motivatsiya yuqori bo‘lgan talabalar akademik faoliyat bilan bog‘liq kreativ o‘z-o‘zini baholashda yuqoriroq natijalarni ko‘rsatishi aniqlangan[31]. Shu bilan birga, tadqiqot natijalari motivatsiyaning barcha ko‘rinishlari divergent fikrlashga bir xil ta’sir ko‘rsatmasligini ham ko‘rsatadi. Bu esa intellektual-ijodiy qobiliyatlarning rivojlanishida motivatsiyaning nafaqat mavjudligi, balki uning ichki mazmuni va sifat xususiyatlari ham muhim ekanligini ko‘rsatadi.

Intellektual-ijodiy rivojlanishning muhim shaxsiy omillaridan biri kreativ o‘ziga ishonch yoki creative o’zligini namoyon qilish hisoblanadi. J.Haase, E.V.Hoff, P.Y.P.Hanel, A.Innes-Ker tadqiqotlarida kreativ o’zligini namoyon qilish shaxsning ijodiy vazifalarni muvaffaqiyatli bajarishi va yangi g‘oyalarni ishlab chiqish qobiliyatiga bo‘lgan ishonchini ifodalashi ta`kidlangan. Meta-tahlil natijalarida kreativ o’zligini namoyon qilish bilan kreativlik ko‘rsatkichlari o‘rtasida o‘rtacha darajadagi ijobiy bog‘liqlik aniqlangan. Ayniqsa, shaxsning o‘z kreativligini

[30] Silvia da Costa, Darío Páez, Flor Sánchez, Maite Garaigordobil, Sonia Gondim, Personal factors of creativity: A second order meta-analysis, Revista de Psicología del Trabajo y de las Organizaciones, Volume 31, Issue 3, 2015, Pages 165-173, ISSN 1576-5962, https://doi.org/10.1016/j.rpto.2015.06.002.

[31] Jean-Christophe Goulet-Pelletier, Patrick Gaudreau, Denis Cousineau, Do students motivated to learn have better creative abilities?, Learning and Individual Differences, Volume 106, 2023, 102327, ISSN 1041-6080, https://doi.org/10.1016/j.lindif.2023.102327.

subyektiv baholashi bilan o’zligini namoyon qilish o‘rtasidagi bog‘liqlik yuqoriroq bo‘lgan[32].

Mazkur holat talabaning “men yangi g‘oya yaratishga qodirman”, “murakkab masalaga o‘zgacha yondasha olaman” degan ichki ishonchi uning real intellektual-ijodiy faolligini rag‘batlantirishi mumkinligini anglatadi. Aksincha, o‘zining intellektual va kreativ imkoniyatlarini past baholash, xatodan qo‘rqish yoki nostandart javob berishdan tortinish talabaning mavjud salohiyatini faoliyatda namoyon etishiga to‘sqinlik qilishi mumkin.

Silvia da Costa, Darío Páez, Flor Sánchez, Maite Garaigordobil, Sonia Gondim tadqiqotlarida intellektual-ijodiy qobiliyatlarning rivojlanishida shaxsning ochiqligi va kognitiv moslashuvchanligi ham muhim psixologik omillar sifatida namoyon bo‘lishi aniqlangan. Ochiqlik yangi tajriba, g‘oya va nuqtai nazarlarni qabul qilishga tayyorlikni bildiradi. Moslashuvchanlik esa muammoni faqat bitta usul orqali emas, balki turli strategiyalar yordamida hal qilish imkoniyatini anglatadi. Kreativlik bilan bog‘liq shaxsiy omillar bo‘yicha meta-tahlilda tajribaga ochiqlik, kreativ shaxs xususiyatlari, ijobiy emotsional holat, ichki motivatsiya va boshqa shaxsiy omillar kreativlik bilan ijobiy aloqador ekanligi aniqlangan[33].

Talabalarning intellektual-ijodiy rivojlanishida emotsional omillar ham alohida ahamiyatga ega. Ijobiy emotsional holat, psixologik qulaylik va faoliyatdan qoniqish shaxsning yangi g‘oyalarni izlashga tayyorligini oshirishi mumkin. Aksincha, kuchli xavotir, doimiy psixologik bosim, xatodan qo‘rqish va o‘z faoliyatini haddan tashqari nazorat qilish ijodiy fikrlashning erkinligini cheklashi ehtimoli mavjud. Kreativlikning individual omillari bo‘yicha meta-tahlilda ijobiy affekt kreativlik bilan ijobiy bog‘liqlikka ega omillardan biri sifatida qayd etilgan[34].

[32] Haase, J., Hoff, E. V., Hanel, P. H. P., & Innes-Ker, Å. (2018). A Meta-Analysis of the Relation between Creative Self-Efficacy and Different Creativity Measurements. *Creativity Research Journal*, *30*(1), 1–16. https://doi.org/10.1080/10400419.2018.1411436

[33] Silvia da Costa, Darío Páez, Flor Sánchez, Maite Garaigordobil, Sonia Gondim, Personal factors of creativity: A second order meta-analysis, Revista de Psicología del Trabajo y de las Organizaciones, Volume 31, Issue 3, 2015, Pages 165-173, ISSN 1576-5962, https://doi.org/10.1016/j.rpto.2015.06.002.

[34] Silvia da Costa, Darío Páez, Flor Sánchez, Maite Garaigordobil, Sonia Gondim, Personal factors of creativity: A second order meta-analysis, Revista de Psicología del Trabajo y de las Organizaciones, Volume 31, Issue 3, 2015, Pages 165-173, ISSN 1576-5962, https://doi.org/10.1016/j.rpto.2015.06.002.

Yana bir muhim omil — o‘zini o‘zi boshqarish va refleksiyadir. Intellektual-ijodiy faoliyatda talaba faqat g‘oya yaratish bilan cheklanmaydi; u o‘z fikrlash jarayonini kuzatishi, xatolarini aniqlashi, qo‘llagan strategiyasini baholashi va zarur bo‘lsa uni o‘zgartirishi kerak. Shu jihatdan metakognitiv jarayonlar, ya’ni shaxsning o‘z bilish faoliyati haqida fikr yuritishi va uni boshqarishi intellektual-ijodiy faoliyatning muhim psixologik mexanizmlaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

Talabalarning akademik faoliyatiga oid M.Richardson, C.Abraham, R.Bondlarning meta-tahlillarda ham o‘z-o‘zini samarali boshqarish, o‘quv strategiyalari va o’zligini namoyon qilish kabi intellektual bo‘lmagan psixologik konstruksiyalar akademik natijalar bilan sezilarli bog‘liqlikka ega ekanligi aniqlangan. Xususan, performance o’zligini namoyon qilish va academic o’zligini namoyon qilish talabaning o‘quv natijalari bilan kuchli bog‘langan omillar sifatida qayd etilgan[35].

Intellektual-ijodiy qobiliyatlarning rivojlanishi ijtimoiy-psixologik omillar bilan ham belgilanadi. Talabaning o‘z fikrini erkin ifodalashi, xatolarini tan olishdan qo‘rqmasligi, yangi g‘oyalarni ilgari surishi va muqobil fikrlarni qabul qilishi uchun psixologik jihatdan xavfsiz ta’lim muhiti zarur. O‘qituvchining talaba fikriga hurmat bilan munosabatda bo‘lishi, mustaqil izlanishni rag‘batlantirishi, nostandart yondashuvlarni qo‘llab-quvvatlashi va faqat “to‘g‘ri javob”ga emas, balki fikrlash jarayoniga ham e’tibor qaratishi kreativ rivojlanish uchun qulay sharoit yaratadi.

Shunday qilib, talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlari bitta psixologik omilning ta’siri natijasida emas, balki kognitiv, motivatsion, shaxsiy, emotsional, refleksiv va ijtimoiy-psixologik omillarning o‘zaro ta’siri asosida rivojlanadi. Ushbu omillar ichida intellektual salohiyat muammoni anglash va tahlil qilish uchun zarur imkoniyatni yaratsa, ichki motivatsiya, kreativ o’zligini namoyon qilish, tajribaga ochiqlik va psixologik xavfsizlik mazkur imkoniyatlarning ijodiy faoliyatda namoyon bo‘lishini rag‘batlantiradi.

[35] Richardson M, Abraham C, Bond R. Psychological correlates of university students' academic performance: a systematic review and meta-analysis. Psychol Bull. 2012 Mar;138(2):353-87. doi: 10.1037/a0026838. PMID: 22352812.

Bizningcha, talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda asosiy psixologik mexanizm kognitiv imkoniyatlarning mavjudligi emas, balki ushbu imkoniyatlarning motivatsion va shaxsiy resurslar bilan faollashtirilishidan iborat. Demak, intellektual-ijodiy rivojlanishni ta'minlovchi psixologik omillarni alohida-alohida emas, balki talabaning bilish imkoniyati kontekstidagi ijodiy motivatsiya, o'ziga ishonch, faol izlanish, refleksiv nazorat ta`siridagi o'zaro bog'langan tizim sifatida o'rganish maqsadga muvofiq.

Intellektual-ijodiy qobiliyatlarni faqat kognitiv jarayonlar bilan izohlash yetarli emas. Ijodiy faoliyatda shaxsning motivatsion, emotsional, irodaviy va shaxsiy xususiyatlari ham muhim o'rin tutadi. A.Maslou ijodkor shaxsni o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga intiluvchi, o'zini rivojlantirish ehtiyojiga ega, mustaqil fikrlaydigan, stereotiplarga tanqidiy munosabatda bo'ladigan shaxs sifatida tavsiflaydi[36]. Bunday yondashuv ijodkorlikni faqat intellektual jarayon emas, balki shaxsning o'zini namoyon qilish ehtiyoji bilan bog'liq hodisa sifatida ko'rishga imkon beradi.

A.K.Markova esa kasbiy ijodiy rivojlanishda muammoni boshqalar ko'rmagan jihatdan ko'ra bilish, muqobil variantlarni ilgari surish, bir vazifadan boshqasiga moslasha olish, mavjud elementlardan yangi kombinatsiyalar tuzish va umumqabul qilingan yechimlarga tanqidiy munosabatda bo'lish kabi xususiyatlarning ahamiyatini ko'rsatadi[37].

Demak, talabaning intellektual-ijodiy qobiliyatlari rivojlanishida quyidagi shaxsiy determinantlar muhim bo'lishi mumkin:

- bilishga bo'lgan ehtiyoj;
- ichki motivatsiya;
- mustaqillikka intilish;
- yangi tajribaga ochiqlik;
- noaniqlikka chidamlilik;
- o'ziga ishonch;

[36] Маслоу, А. Дальние пределы человеческой психики / А. Маслоу. СПб. : Евразия, 1999. 432.
[37] Маркова А.К. Психология проффессионализма. -М., 1996. - 308 с.

- ijodiy o‘ziga samaradorlik;
- refleksivlik;
- tanqidiy fikrlash;
- tashabbuskorlik;
- tavakkal qilishga tayyorlik;
- muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rqmaslik;
- o‘zini rivojlantirish ehtiyoji.

Shu sababli intellektual-ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishni faqat maxsus intellektual topshiriqlar berish bilan cheklash mumkin emas. Talabaning ichki motivatsiyasi, mustaqilligi va psixologik xavfsizligi ta’minlangan ta’lim muhiti ham muhim ahamiyatga ega.

Talabaning intellektual-ijodiy qobiliyatlari rivojlanishida ijtimoiy-psixologik muhit alohida ahamiyatga ega. Psixologik jihatdan xavfsiz, savol berish, xato qilish, o‘z fikrini erkin ifodalash va muqobil nuqtai nazarlarni ilgari surish imkonini beradigan ta’lim muhiti ijodiy faollik uchun qulay shart-sharoit yaratadi.

Aksincha, faqat bitta “to‘g‘ri javob”ni talab qilish, xatoga nisbatan keskin munosabat, stereotipik fikrlashni rag‘batlantirish va talabaning mustaqil fikrini cheklash ijodiy faollikni susaytirishi mumkin.

Shu nuqtai nazardan, oliy ta’lim jarayonida muammoli vaziyatlar, tadqiqot topshiriqlari, loyiha faoliyati, debat, ilmiy munozara, case-study, ijodiy topshiriqlar va mustaqil izlanishlardan foydalanish talabaning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini faollashtiruvchi psixologik-pedagogik shartlardan biri sifatida qaralishi mumkin.

Bunda o‘qituvchining roli ham o‘zgaradi. O‘qituvchi tayyor bilimni beruvchi emas, balki talabaning bilish faolligi, mustaqil fikrlashi va ijodiy izlanishini tashkil etuvchi subyekt sifatida faoliyat yuritadi.

Yuqoridagi nazariy tahlillar asosida talabaning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini shartli ravishda to‘rtta o‘zaro bog‘liq tarkibiy blokka ajratish mumkin.

Birinchi blok — kognitiv komponent. U tafakkur, xotira, diqqat, idrok, tasavvur, tahlil, sintez, umumlashtirish, abstraksiyalash, taqqoslash va muammoni hal qilish kabi jarayonlarni o‘z ichiga oladi.

Ikkinchi blok — kreativ-operatsional komponent. U divergent fikrlash, ravonlik, moslashuvchanlik, originallik, elaboratsiya, assotsiativ fikrlash va yangi kombinatsiyalar yaratish qobiliyatlari orqali namoyon bo‘ladi.

Uchinchi blok — motivatsion-shaxsiy komponent. U bilishga qiziqish, ichki motivatsiya, yangilikka intilish, mustaqillik, tashabbuskorlik, o‘zini rivojlantirish ehtiyoji va ijodiy faoliyatga ijobiy munosabatni qamrab oladi.

To‘rtinchi blok — refleksiv-regulyativ komponent. U o‘z faoliyatini tahlil qilish, xatolarni aniqlash, o‘z faoliyatini baholash, strategiyani o‘zgartirish va faoliyat natijalarini takomillashtirish qobiliyatlarini o‘z ichiga oladi.

Mazkur tarkibiy qismlar bir-biridan ajralgan holda emas, balki yaxlit tizim sifatida ishlaydi. Masalan, yuqori darajadagi tafakkur imkoniyatlari mavjud bo‘lsa-da, bilishga motivatsiya past bo‘lsa, ijodiy faoliyat yetarlicha namoyon bo‘lmasligi mumkin. Xuddi shuningdek, ko‘plab g‘oyalarni yaratish qobiliyati mavjud bo‘lsa-da, ularni tahlil qilish va baholash qobiliyati rivojlanmagan bo‘lsa, ijodiy faoliyatning amaliy samaradorligi pasayadi.

Shu jihatdan intellektual-ijodiy qobiliyatlar ierarxik emas, balki funksional jihatdan o‘zaro bog‘langan psixologik tizim sifatida qaralishi maqsadga muvofiq.

Mazkur tizimda kognitiv imkoniyatlar muammoni anglash va qayta ishlash uchun zarur asosni yaratadi; kreativ-operatsional jarayonlar mavjud bilimlardan yangi kombinatsiyalar hosil qilishni ta’minlaydi; motivatsion-shaxsiy omillar ushbu imkoniyatlarni faoliyatga jalb qiladi; refleksiv-regulyativ mexanizmlar esa yaratilgan g‘oyalarni baholash va takomillashtirishni ta’minlaydi.

Shunday qilib, talabaning intellektual-ijodiy qobiliyati faqat yuqori intellekt yoki yuqori kreativlikning mavjudligi bilan belgilanmaydi. U mazkur ikki yo‘nalishning motivatsiya, shaxsiy faollik, emotsional barqarorlik, o‘ziga ishonch va refleksiv boshqaruv bilan uyg‘unlashuvi natijasida yuzaga keladigan murakkab psixologik tizimdir.

M.A. Xolodnayaning “Intellekt psixologiyasi” monografiyasida intellektning tabiati va rivojlanish mexanizmlarini tushuntirishga doir turli nazariy yondashuvlar tizimlashtirilgan. Muallif intellektual faollikning psixologik mexanizmlarini

yoritishda fenomenologik, genetik, ijtimoiy-madaniy, protsessual-faoliyat, ta’limiy, axborot, funksional-darajaviy va regulyatsiyaviy yondashuvlarni ajratib ko‘rsatadi. Fenomenologik yondashuv intellektni ong faoliyatining muhim shakli sifatida talqin qilishga asoslanadi. Genetik yondashuv esa intellektning insonning murakkablashib boruvchi muhitga moslashuvi jarayonida shakllanishini ta’kidlaydi. Ijtimoiy-madaniy yondashuvda intellekt shaxsning ijtimoiylashuvi va madaniy tajribani o‘zlashtirishi bilan bog‘liq holda tushuntiriladi. Protsessual-faoliyat yondashuvida esa intellekt inson faoliyatining murakkab shakllarini ta’minlovchi psixologik mexanizm sifatida qaraladi[38]

Mazkur yondashuvlar talabalik davridagi intellektual rivojlanishni tushuntirish uchun alohida ahamiyatga ega. Chunki talabalik davrida intellekt faqat mavjud bilimlarni o‘zlashtirish bilan emas, balki yangi axborotni mustaqil izlash, uni tahlil qilish, turli manbalar bilan taqqoslash, mavjud bilimlar o‘rtasida yangi aloqalarni o‘rnatish va muammoli vaziyatlarga nisbatan mustaqil munosabat bildirish jarayonida rivojlanadi. Shu ma’noda intellektual rivojlanish talabaning tayyor bilimlarni qabul qilishidan ko‘ra, bilim bilan faol ishlashi va undan yangi fikrlar hosil qila olishi bilan tavsiflanadi.

Ta’limiy yondashuv doirasida intellekt maqsadga yo‘naltirilgan bilim olish jarayonining natijasi sifatida ko‘riladi. Bunda talabaning intellektual rivojlanishi o‘zlashtirilgan bilimlarning hajmi bilan emas, balki ushbu bilimlardan mustaqil foydalanish, ularni umumlashtirish, yangi vaziyatlarga ko‘chirish va muammolarni hal qilishda qo‘llay olish darajasi bilan belgilanadi. Bu jihat talabaning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda ayniqsa muhim bo‘lib, bilimning reproduktiv o‘zlashtirilishidan uni ijodiy qayta ishlashga o‘tishni nazarda tutadi.

Axborot yondashuvi intellektni axborotni qabul qilish, qayta ishlash, saqlash va undan foydalanishni ta’minlovchi kognitiv jarayonlar majmui sifatida tushuntiradi. Ushbu nuqtai nazardan talabaning intellektual rivojlanishi uning katta hajmdagi axborotni saralashi, muhim va ikkilamchi ma’lumotlarni farqlashi, turli axborot manbalarini taqqoslashi hamda ular asosida yangi xulosalar chiqarishi bilan bog‘liq.

[38] Холодная М.А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования. - СПб.: Питер, 2002. - 272 с.

Ayniqsa, raqamli axborot muhiti sharoitida bunday qobiliyatlar talabaning mustaqil fikrlashi va ijodiy faoliyatini ta’minlovchi muhim psixologik resurs hisoblanadi.

Funksional-darajaviy yondashuv intellektni turli darajadagi bilish jarayonlarining o‘zaro aloqador tizimi sifatida talqin qiladi. Ushbu yondashuv asosida talabaning intellektual faoliyati oddiy axborotni qabul qilishdan boshlab, uni tahlil qilish, umumlashtirish, mavhumlashtirish, muqobil variantlarni ishlab chiqish va murakkab muammolarning yechimini topishgacha bo‘lgan bosqichlarni qamrab olishi mumkin. Shunday qilib, intellektual rivojlanish bilish jarayonlarining miqdoriy o‘sishi emas, balki ularning sifat jihatdan murakkablashib borishi bilan tavsiflanadi.

Regulyatsiyaviy yondashuvda intellekt shaxsning psixik faolligini o‘z-o‘zini boshqarish mexanizmi bilan bog‘lanadi. Bu yondashuv talabalik davrida ayniqsa muhimdir, chunki talaba o‘z faoliyatining maqsadini mustaqil belgilashi, vazifalarni rejalashtirishi, bajarish jarayonini nazorat qilishi, xatolarini aniqlashi va zarurat tug‘ilganda faoliyat strategiyasini o‘zgartirishi talab etiladi. Demak, intellektual rivojlanish faqat fikrlash operatsiyalarining takomillashuvi emas, balki o‘z fikrlash faoliyatini anglash va boshqarish qobiliyatining rivojlanishi bilan ham belgilanadi[39].

Mazkur nazariy qarashlarni umumlashtirganda, talabaning intellektual rivojlanishini uch asosiy jarayon bilan bog‘lash mumkin: axborotni faol qayta ishlash, mustaqil fikrlash va o‘z kognitiv faoliyatini boshqarish. Ushbu jarayonlarning uyg‘unligi talabaning mavjud bilimlardan yangi mazmun hosil qilishi, muammolarga nostandart yondashishi va intellektual-ijodiy faoliyatda faol subyekt sifatida namoyon bo‘lishiga zamin yaratadi.

Talabalik davrida intellektual rivojlanishning muhim xususiyatlaridan biri mustaqil fikrlashning kuchayishi hisoblanadi. O‘quv materiallari bilan ishlash jarayonida turli nuqtai nazarlarning mavjudligi talabani tayyor xulosani qabul qilish bilan cheklanmasdan, ularni tahlil qilish, taqqoslash va o‘z xulosasini shakllantirishga undaydi. Bunday jarayonda talabaning intellektual faolligi xotirada ma’lumotni

[39] Арьяева Л.В. Дидактические условия формирования интеллектуальной компетентности учащихся в информационном взаимодействии с учителем // Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Санкт-Петербург 2007. 236 с.

saqlashdan ko‘ra, mazkur ma’lumotlar asosida mustaqil mulohaza yuritish va o‘ziga xos xulosa chiqarish qobiliyatida yaqqolroq namoyon bo‘ladi.

Shu nuqtai nazardan, talabaning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda mustaqil fikrlash va xulosalarning o‘ziga xosligi muhim psixologik ko‘rsatkich sifatida qaralishi mumkin. Talaba bir xil axborot asosida turli izohlar, farazlar yoki yechim variantlarini ilgari sura olsa, bu uning nafaqat intellektual faolligi, balki ijodiy imkoniyatlari ham rivojlanayotganidan dalolat beradi.

Intellektual rivojlanishning yana bir muhim jihati metabilimlarning shakllanishi bilan bog‘liq. Metabilimlar shaxsning nafaqat “nimani bilishi”, balki “qanday bilishi”, “qanday o‘rganishi”, “qaysi usul orqali muammoni samarali hal qilishi” haqidagi bilimlarini anglatadi. Talaba o‘zining bilish usullarini anglab borishi, samarali strategiyalarni tanlashi va zarur hollarda ularni o‘zgartira olishi orqali o‘z intellektual faoliyatini yanada samarali tashkil etadi[40].

Metabilimlarning rivojlanishi talabaning refleksiv imkoniyatlari bilan bevosita bog‘liq. Masalan, talaba muayyan vazifani bajarishda qaysi fikrlash usulidan foydalanganini, nima sababdan ma’lum bir xulosaga kelganini va boshqa qanday yechimlar mavjudligini tahlil qilishi mumkin. Bunday refleksiv tahlil intellektual faoliyatni oddiy bajarishdan uni anglangan, nazorat qilinadigan va takomillashtiriladigan jarayon darajasiga olib chiqadi.

Shuningdek, talabaning o‘ziga xos bilish strategiyasini shakllantirishi uning ijodiy imkoniyatlari rivojlanishiga ham xizmat qiladi. Chunki yangi g‘oya yaratish ko‘pincha mavjud bilimlarni takrorlash emas, balki ularga yangicha yondashish, turli bilim elementlarini yangi kombinatsiyalarda birlashtirish va muammoni noodatiy usulda ko‘ra olishni talab etadi. Shu sababli metabilimlar intellektual-ijodiy qobiliyatlarning rivojlanishini ta’minlovchi ichki psixologik resurslardan biri sifatida baholanishi mumkin.

Oliy ta’lim mazmunining murakkabligi va ko‘p yo‘nalishliligi ham talabaning intellektual rivojlanishiga muayyan talablarni qo‘yadi. Turli ilmiy qarashlar,

[40] Якиманская, И.С. Технология личностно ориентированного обучения в современной школе. / И.С. Якиманская. М.: Просвещение, 2000. 176с.

nazariyalar va qarama-qarshi fikrlarning mavjudligi talabadan ma’lumotni shunchaki qabul qilishni emas, balki uni tahlil qilish, dalillarni solishtirish va mustaqil xulosaga kelishni talab etadi. Bunday intellektual faoliyat talabaning tanqidiy va analitik fikrlashini rivojlantirish bilan bir qatorda, muammoning yangi jihatlarini ko‘rish va original g‘oyalarni ilgari surish imkoniyatini ham kengaytiradi.

Demak, talabalik davridagi intellektual rivojlanish bilimlarning ko‘payishi bilangina emas, balki bilish jarayonlarining murakkablashuvi, mustaqil fikrlashning kuchayishi, metabilimlarning shakllanishi, o‘z faoliyatini refleksiv boshqarish va yangi yechimlarni izlashga tayyorlikning ortishi bilan tavsiflanadi. Mazkur xususiyatlar intellektual va ijodiy qobiliyatlarning yagona tizim sifatida shakllanishi uchun psixologik asos yaratadi.

Faoliyat nazariyasi doirasidagi qarashlarni umumlashtirganda, intellektual va shaxsiy xususiyatlarning o‘zaro aloqasi intellektual faollikning muhim mexanizmlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Talabaning bilim olishga bo‘lgan qiziqishi, mustaqillikka intilishi, o‘z imkoniyatlariga ishonchi va murakkab vazifalarni bajarishga tayyorligi uning mavjud kognitiv imkoniyatlaridan qanchalik samarali foydalanishini belgilaydi. Shu sababli intellektual-ijodiy qobiliyatlarni faqat kognitiv jarayonlar orqali emas, balki ularning motivatsion va shaxsiy xususiyatlar bilan o‘zaro aloqasi asosida o‘rganish maqsadga muvofiq.

Talabalik davrida intellektual rivojlanishning dinamik xususiyati shundaki, bilimlarning hajmi ortishi bilan bir qatorda, bilimlardan foydalanish usullari ham o‘zgaradi. Dastlab talaba ko‘proq reproduktiv faoliyatga tayanishi mumkin: o‘quv materialini eslab qolish, qayta aytish va o‘qituvchi tomonidan berilgan algoritm asosida topshiriqni bajarish. Keyingi bosqichlarda esa tahlil, taqqoslash, umumlashtirish, muammoni mustaqil qo‘yish va yechim variantlarini ishlab chiqish ko‘nikmalari kuchayadi.

Bu jarayonni “bilimni egallashdan — bilim bilan faoliyat yuritishga” o‘tish sifatida tavsiflash mumkin. Talabaning intellektual yetukligi aynan mavjud bilimlardan yangi vaziyatlarda mustaqil foydalanish darajasida namoyon bo‘ladi.

Shuningdek, zamonaviy psixologiyada kognitiv rivojlanish faqat umumiy yosh bosqichlari bilan chegaralanmasligi ta’kidlanadi. Talabaning yuqori darajadagi fikrlashi muayyan bilim sohasi bo‘yicha tajribasi, oldingi bilimlari, murakkab vazifalar bilan uchrashishi va intellektual muhit bilan ham belgilanadi.

Bu holat oliy ta’lim uchun muhim metodologik xulosani beradi: talabaning intellektual-ijodiy rivojlanishini kutishning o‘zi yetarli emas, uni maxsus psixologik-pedagogik sharoitlar orqali faollashtirish zarur.

Talabalik davrining yana bir muhim xususiyati — kasbiy yo‘nalishning kuchayishidir. Talaba egallayotgan bilimlarini kelajakdagi kasbiy faoliyati bilan bog‘lay boshlaydi. Shu sababli intellektual-ijodiy qobiliyatlar rivojlanishining samaradorligi ko‘p jihatdan ta’lim mazmunining kasbiy muammolar bilan bog‘langanligiga ham bog‘liq.

Kasbiy vaziyatlar, amaliy topshiriqlar, loyihalar, ilmiy tadqiqotlar, case-study, debatlar, muammoli vaziyatlar va mustaqil izlanishlar talabaning bilimlarini faol qayta tashkil etishga majbur qiladi. Bunday faoliyatlar reproduktiv o‘zlashtirishdan ijodiy foydalanishga o‘tish imkonini beradi.

Shu nuqtai nazardan oliy ta’lim muhitida talabaning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish maxsus topshiriqlar majmui emas, balki butun ta’lim jarayonining psixologik tashkil etilishi bilan bog‘liq jarayon sifatida qaralishi kerak.

O‘zbekistonning oliy ta’limni rivojlantirish siyosatida ham ta’lim, ilm-fan va innovatsiyaning o‘zaro integratsiyasiga katta e’tibor qaratilmoqda. Bu esa talabaning bilim oluvchi subyektdan tadqiqotchi, muammo yechuvchi va yangi g‘oyalar ishlab chiqaruvchi subyektga aylanishini talab etadi. Oliy ta’lim tizimining 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida belgilangan modernizatsiya va ilmiy-innovatsion yo‘nalishlar aynan shunday psixologik tayyorgarlikka ega mutaxassislarni shakllantirish zaruratini kuchaytiradi.

Demak, zamonaviy O‘zbekiston sharoitida talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish masalasi ikki jihatdan ahamiyatlidir. Birinchidan, u shaxsning individual intellektual va kreativ salohiyatini ro‘yobga chiqarish imkonini

beradi. Ikkinchidan, u mamlakatning innovatsion rivojlanishi uchun zarur bo‘lgan inson kapitalining sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Shunday qilib, talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlari rivojlanishini faqat intellektual test natijalari yoki kreativ topshiriqlarning bajarilishi orqali tushuntirish yetarli emas. Bu jarayon kognitiv, motivatsion, shaxsiy, emotsional, refleksiv va ijtimoiy-psixologik omillarning o‘zaro ta’sirida shakllanadigan kompleks hodisadir.

Yuqorida keltirilgan tahlillar asosida quyidagi xulosalarni shakllantirish mumkin:

1. Talabalik davri intellektual-ijodiy rivojlanish uchun yuqori imkoniyatlarga ega bo‘lgan ontogenetik bosqich bo‘lib, mazkur davrda mavhum va analitik tafakkur, mustaqil fikrlash, divergent fikrlash, o‘zini boshqarish, kasbiy o‘zlikni shakllantirish va refleksiv imkoniyatlarning takomillashuvi talabaning intellektual-ijodiy salohiyatini faol rivojlantirish uchun psixologik asos bo‘lib xizmat qilishi aniqlandi.

2. Talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlari kognitiv imkoniyatlarning o‘zi bilan emas, balki bilim va tajriba, ichki motivatsiya, kreativ o’zligini namoyon qilish, tajribaga ochiqlik, emotsional barqarorlik, mustaqillik, refleksiya, o‘zini o‘zi boshqarish hamda psixologik xavfsiz ta’lim muhitining o‘zaro ta’siri natijasida shakllanadigan yaxlit tizim ekanligi kuzatildi.

§ 1.3. Talabalar intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga ta’sir etuvchi psixologik determinantlar: xorijiy va milliy tadqiqotlar tahlili

Talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish masalasi zamonaviy psixologiyada shaxsning bilish faoliyati, bilimning mohiyatini anglash, mustaqil fikrlash, refleksiv baholash va murakkab vaziyatlarda qaror qabul qilish imkoniyatlarining rivojlanishi bilan bog‘liq holda o‘rganilmoqda. Mazkur muammoning o‘ziga xosligi shundaki, intellektual-ijodiy rivojlanish faqat kognitiv jarayonlarning miqdoriy o‘sishi emas, balki talabaning bilimga munosabati, o‘z fikrining asoslanganligini baholashi, turli nuqtayi nazarlarni taqqoslashi, noaniqlikni qabul qilishi va mustaqil pozitsiyani shakllantirishi bilan ham belgilanadi. Shu sababli talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish determinantlarini

aniqlashda ularning bilish jarayonlari bilan bir qatorda epistemologik qarashlari, refleksivligi, shaxsiy avtonomiyasi, o‘z imkoniyatlarini baholashi va rivojlanishga bo‘lgan munosabatini hisobga olish zarur.

Xorijiy psixologiyada talabalik davridagi intellektual rivojlanishni tushuntiruvchi muhim nazariy yo‘nalishlardan biri William Perryning intellektual va etik rivojlanish konsepsiyasidir. Perry tadqiqotlarida oliy ta’lim davrida talabaning bilim va haqiqat haqidagi qarashlari oddiy, mutlaq va autoritetga tayanadigan tasavvurlardan nisbiylikni anglash, turli nuqtayi nazarlarni taqqoslash va oxir-oqibat shaxsiy intellektual pozitsiyani shakllantirish tomon rivojlanishi ko‘rsatiladi[41]. Mazkur yondashuvda intellektual rivojlanishning muhim belgisi tayyor bilimni qabul qilishdan uni mustaqil ravishda baholash va asoslashga o‘tish hisoblanadi. Oliy ta’limdagi epistemologik rivojlanish bo‘yicha keyingi tadqiqotlar ham Perry modeli talabalik yillaridagi intellektual rivojlanishni tushuntiruvchi dastlabki bosqichli nazariyalardan biri bo‘lganini ko‘rsatadi.

Perry yondashuvi nuqtayi nazaridan intellektual-ijodiy qobiliyatlarning muhim psixologik determinanti sifatida mustaqillikni ajratish mumkin. Talaba bilimni tayyor va o‘zgarmas haqiqat sifatida qabul qilishdan voz kechib, dalillarni mustaqil tahlil qila boshlagan sari uning muammoga turli nuqtayi nazardan yondashish imkoniyati kengayadi. Demak, intellektual-ijodiy rivojlanish uchun bilimning o‘zidan tashqari, talabaning bilimga qanday munosabatda bo‘lishi ham muhim psixologik shart hisoblanadi.

Talabalik davridagi intellektual rivojlanishning mazmunini yanada kengaytirgan tadqiqotchilardan biri Marcia B. Baxter Magolda hisoblanadi. Uning uzoq muddatli tadqiqotlari talabalarning bilimni anglash va undan foydalanish usullari vaqt davomida murakkablashib borishini ko‘rsatgan. Baxter Magolda epistemologik refleksiya modelida absolyut bilish, o‘tish davridagi bilish, mustaqil bilish va kontekstual bilish kabi rivojlanish yo‘nalishlarini ajratadi. Uning besh yil davomida olib borgan longitudinal tadqiqotida 101 nafar talabaning intellektual

[41] John T.E. Richardson, Epistemological development in higher education, Educational Research Review, Volume 9, 2013, Pages 191-206, ISSN 1747-938X, https://doi.org/10.1016/j.edurev.2012.10.001.

rivojlanishi o‘rganilgan va talabalarning bilimni qabul qilishdan uni mustaqil baholash va turli nuqtayi nazarlarni integratsiyalashga tomon siljishi kuzatilgan[42]. Baxter Magolda qarashlarining mazmuni talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish nuqtayi nazaridan alohida ahamiyatga ega. Chunki mustaqil fikr, dalillarni taqqoslash, turli qarashlarni integratsiyalash va shaxsiy xulosani shakllantirish ijodiy fikrlashning psixologik negizini tashkil qiladi. Muallifning keyingi tadqiqotlarida oliy ta’limdagi intellektual rivojlanish auditoriyadagi faoliyat bilangina chegaralanmasligi, tengdoshlar bilan munosabatlar, tashkilotlarda ishtirok etish, yashash sharoiti, ish faoliyati va almashinuv tajribalari ham intellektual rivojlanishga ta’sir qilishi aniqlangan[43].

Mazkur natijalar talabaning intellektual-ijodiy rivojlanishida ijtimoiy tajriba va turli nuqtayi nazarlar bilan to‘qnashish muhim determinant ekanligini ko‘rsatadi. Ya’ni yangi fikrlarning paydo bo‘lishi faqat individual tafakkur faoliyati natijasi emas, balki shaxsning turli qarashlar, tajribalar va ijtimoiy vaziyatlar bilan faol o‘zaro munosabati natijasida ham yuzaga keladi.

Talabalarning bilish usullaridagi individual farqlarni o‘rgangan Mary Belenky, Blythe Clinchy, Nancy Goldberger va Jill Tarule tomonidan ishlab chiqilgan “Women’s Ways of Knowing” konsepsiyasi ham intellektual rivojlanishning shaxsiy va ijtimoiy determinantlariga e’tibor qaratadi.[44] Mazkur yo‘nalish Perry modelini kengaytirib, bilimni egallash jarayonida shaxsning ovozi, tajribasi, munosabatlari va o‘z fikrini ifodalash imkoniyatining ahamiyatini ko‘rsatdi. Keyingi nazariy sharhlarda Belenky va hamkorlarining ishlari oliy ta’limdagi epistemologik rivojlanish nazariyalarining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida qayd etilgan. Ushbu yondashuvdan kelib chiqib, talabaning intellektual-ijodiy rivojlanishida o‘z fikrini anglash va ifodalash imkoniyati muhim determinant sifatida baholanishi mumkin. Shaxs o‘z nuqtayi nazarini mustaqil shakllantira olganida, mavjud qarashlarni qayta

[42] Baxter Magolda, M.B. *Knowing and Reasoning in College: Gender-Related Patterns in Students’ Intellectual Development*. San Francisco: Jossey-Bass, 1992

[43] Baxter Magolda, M.B. *Knowing and Reasoning in College: Gender-Related Patterns in Students’ Intellectual Development*. San Francisco: Jossey-Bass, 1992

[44] John T.E. Richardson, Epistemological development in higher education, Educational Research Review, Volume 9, 2013, Pages 191-206, ISSN 1747-938X, https://doi.org/10.1016/j.edurev.2012.10.001.

ko‘rib chiqish, ularga muqobil g‘oyalarni ilgari surish va yangi ma’no yaratish imkoniyati ham ortadi.

Talabaning intellektual rivojlanishini faqat bilim va tafakkur murakkablashuvi bilan izohlash yetarli emasligini Robert Keganning konstruktiv-rivojlantiruvchi nazariyasi ham ko‘rsatadi. Ushbu nazariyada rivojlanish insonning tajribaga ma’no berish usullarining murakkablashuvi sifatida tushuntiriladi. Kegan yondashuvida kognitiv rivojlanish shaxsning o‘zligi va shaxslararo munosabatlaridagi o‘zgarishlar bilan uzviy bog‘langan. Keyingi tadqiqotlarda self-authorship konsepsiyasi aynan epistemologik va intellektual rivojlanish bilan konstruktiv-rivojlantiruvchi nazariyani birlashtiruvchi yondashuv sifatida talqin qilinadi. Shundan kelib chiqib, talabaning intellektual-ijodiy rivojlanishida ma’no yaratish, o‘z pozitsiyasini anglash va shaxsiy qarorlar uchun ichki mezonlarning shakllanishi alohida determinant sifatida ko‘rilishi mumkin. Talaba tashqi autoritetlarga to‘liq bog‘liq bo‘lmagan holda o‘z qarashlarini shakllantira boshlagan sari uning mustaqil intellektual faoliyati uchun psixologik asos mustahkamlanadi.[45]

Talabalik davridagi intellektual-ijodiy faoliyatga ta’sir etuvchi boshqa muhim determinant rivojlanish haqidagi implicit e’tiqodlardir. Carol Dweckning mindset nazariyasida shaxs o‘z qobiliyatlarini o‘zgarmas yoki rivojlantirilishi mumkin bo‘lgan xususiyat sifatida qabul qilishi mumkinligi asoslanadi[46]. Rivojlanadigan qobiliyat haqidagi qarash shaxsni murakkab topshiriqlarni sinab ko‘rishga, xatoni rivojlanishning tabiiy qismi sifatida qabul qilishga va qiyinchiliklar oldida faoliyatni davom ettirishga undaydi. Shu ma’noda talabaning o‘z intellektual imkoniyatlari rivojlanishi mumkinligiga ishonishi intellektual-ijodiy faollikni qo‘llab-quvvatlovchi psixologik resurs sifatida baholanishi mumkin.

Bundan tashqari, Teresa Amabilening kreativ muhit va kreativ faoliyatga oid tadqiqotlari ijodiy natijaning shakllanishida faoliyat muhiti bilan bog‘liq psixologik sharoitlarning ahamiyatini ko‘rsatadi[47]. Uning yondashuvida ijodiy faoliyatga ichki qiziqish, soha bo‘yicha bilim va kreativ faoliyatni qo‘llab-quvvatlovchi muhitning

[45] Kawai T (2021) A Theoretical Framework on Reflection in Service Learning: Deepening Reflection Through Identity Development. Front. Educ. 5:604997. doi: 10.3389/feduc.2020.604997
[46] Dweck, C.S. *Mindset: The New Psychology of Success*. New York: Random House, 2006.
[47] Amabile, T.M. *Creativity in Context*. Boulder, CO: Westview Press, 1996.

o‘zaro ta’siri muhim hisoblanadi. Bu nuqtayi nazardan talabaning intellektual-ijodiy rivojlanishi individual qobiliyatlar bilan bir qatorda faoliyatning psixologik muhiti bilan ham belgilanadi.

Shunday qilib, xorijiy tadqiqotlar tahlili talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlari rivojlanishini bir nechta o‘zaro bog‘liq determinantlar orqali tushuntirish imkonini beradi. Ularning asosiylari sifatida epistemologik qarashlarning murakkablashuvi, intellektual mustaqillik, refleksiv hukm chiqarish, noaniqlikka munosabat, ma’no yaratish, rivojlanish mumkinligiga ishonch va ijtimoiy tajribaning xilma-xilligini ajratish mumkin. Mazkur determinantlar avvalgi paragrafda ko‘rib chiqilgan umumiy kognitiv va motivatsion omillardan farqli ravishda talabaning bilimni qanday anglash, o‘z fikrini qanday asoslash va intellektual pozitsiyasini qanday shakllantirishini tushuntiradi.

Bo‘lajak mutaxassisning rivojlanishida ijodiy faoliyat tajribasini bosqichma-bosqich egallash muhim. Dastlab talaba tayyor namunalar asosida harakat qilishi mumkin. Keyinchalik mavjud namunalarni o‘zgartirish, ularga o‘z g‘oyalarini qo‘shish va nihoyat mustaqil ijodiy yechimlarni ishlab chiqish darajasiga ko‘tariladi. Bunday rivojlanish jarayonini “taqlid – ijodiy taqlid – mustaqil ijod” ketma-ketligida tasavvur qilish mumkin.

Mazkur fikr J.Brunerning ta’lim jarayonida kashf etish orqali o‘rganish haqidagi qarashlari bilan hamohangdir. J.Bruner talabaning tayyor bilimni passiv o‘zlashtirishidan ko‘ra, bilimni mustaqil izlash va kashf etish jarayonida faol ishtirok etishini muhim deb hisoblaydi[48]. Shuning uchun ta’lim jarayonida talabaning o‘z savolini shakllantirishi, muammoni mustaqil aniqlashi, faraz ilgari surishi va uni asoslashiga imkon beradigan topshiriqlardan foydalanish intellektual-ijodiy rivojlanish uchun muhim shartdir.

Talabaning intellektual-ijodiy rivojlanishini ta’minlashda uning umumiy madaniy rivojlanishi ham muhim ahamiyatga ega. Madaniyat shaxsning jamiyat tomonidan yaratilgan bilim, qadriyat, tajriba va faoliyat usullarini o‘zlashtirishi bilan

[48] Bruner, J. *The Culture of Education*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996. – 224 p. – DOI: 10.4159/9780674251083.

bir qatorda, ularni yangi sharoitlarda qo‘llay olish qobiliyatini ham ifodalaydi. Shu sababli talabaning intellektual-ijodiy rivojlanishi uning bilimlarni o‘zlashtirishi, ularni tanqidiy tahlil qilishi va yangi mazmun bilan boyita olishi bilan belgilanadi.

Talabaning intellektual-ijodiy rivojlanishida motivatsion omillar alohida o‘rin egallaydi. E. Deci va R. Ryan tomonidan ishlab chiqilgan o‘zini o‘zi belgilash nazariyasida inson faoliyatining ichki motivatsiyasi uning mustaqillik, o‘z imkoniyatlarini namoyon qilish va faoliyat mazmuniga shaxsiy munosabat bildirish ehtiyojlari bilan bog‘liqligi ko‘rsatiladi[49]. Shu sababli ta’lim jarayonida talabaga tanlov imkoniyatini berish, uning mustaqil qarorlarini qo‘llab-quvvatlash va faoliyat natijasini faqat tashqi baholash bilan cheklamaslik ijodiy faollikni kuchaytirishi mumkin.

Intellektual-ijodiy rivojlanishning muhim jihatlaridan biri axborot bilan ishlash qobiliyatidir. Talaba turli manbalardan axborot olish, uni tahlil qilish, qiyoslash, umumlashtirish, ishonchliligini baholash va yangi shaklda taqdim etish imkoniyatiga ega bo‘lishi kerak. Bu jarayonda tanqidiy fikrlash hamda ijodiy fikrlash bir-birini to‘ldiradi. Tanqidiy fikrlash mavjud g‘oyaning asoslanganligini tekshirsa, ijodiy fikrlash yangi g‘oyalarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Shunday qilib, xorijiy tadqiqotlar tahlili talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlari rivojlanishini bir nechta o‘zaro bog‘liq determinantlar orqali tushuntirish imkonini beradi. Ularning asosiylari sifatida nazariy qarashlarning murakkablashuvi, intellektual mustaqillik, refleksiv hukm chiqarish, noaniqlikka munosabat, ma’no yaratish, rivojlanish mumkinligiga ishonch va ijtimoiy tajribaning xilma-xilligini ajratish mumkin. Mazkur determinantlar avvalgi paragrafda ko‘rib chiqilgan umumiy kognitiv va motivatsion omillardan farqli ravishda talabaning bilimni qanday anglash, o‘z fikrini qanday asoslash va intellektual pozitsiyasini qanday shakllantirishini tushuntiradi.

Talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish masalasining nazariy ildizlarini Sharq mutafakkirlarining ilmiy-falsafiy merosidan ham izlash

[49] Ryan, R. M., Deci, E. L. Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness. – New York: Guilford Press, 2017. – 756 p. – ISBN 978-1-4625-2876-9.

mumkin. Xususan, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy va Alisher Navoiy qarashlarida insonning bilish imkoniyatlari, aqliy faoliyati, ilmga intilishi, kuzatishi, mushohada yuritishi va bilimni amaliy faoliyatda qo‘llashi bilan bog‘liq g‘oyalar mavjud.

Abu Nasr Forobiy inson intellektini bilish, ilm-fan va san’atlarni egallash, amaliy masalalarni mushohada qilish va qaror qabul qilish imkonini beruvchi qobiliyat sifatida talqin qilgan[50]. Forobiy tafakkur jarayonida hissiy idrok, tasavvur va aqliy faoliyatning o‘zaro munosabatiga katta ahamiyat bergan; uning intellekt haqidagi qarashlarida potensial, aktual, egallangan va faol intellekt darajalari ajratiladi.

Forobiy qarashlarini zamonaviy psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilganda, intellektual-ijodiy rivojlanishning muhim determinantlari sifatida bilishga tayyorlik, tasavvur, aqliy faollik va bilimni amaliy masalalar bilan bog‘lashni ajratish mumkin. Ayniqsa, tasavvur va aqlning o‘zaro aloqasi Forobiy konsepsiyasida yangi mazmunni shakllantirish uchun muhim psixologik asos sifatida namoyon bo‘ladi.

Abu Ali ibn Sin**o**ning intellekt haqidagi qarashlarida bilish qobiliyatining bosqichma-bosqich rivojlanishi masalasi alohida o‘rin tutadi. Ibn Sino psixologik aql nazariyasida quvvatdagi aql, malaka holidagi aql, faol aql va mustafod aql kabi darajalarni ajratadi; bunda kuzatish, tajriba va bilimni egallash inson aqliy imkoniyatlarining rivojlanishi bilan bog‘lanadi[51].

Ibn Sino qarashlari talabaning intellektual-ijodiy rivojlanishi nuqtayi nazaridan bilimning faol o‘zlashtirilishi, tajriba, kuzatish va aqliy operatsiyalarning takomillashuvi kabi determinantlarni asoslashga imkon beradi. Demak, intellektual rivojlanish tayyor bilimni qabul qilish emas, balki bilimni kuzatish, tajriba va tafakkur orqali qayta ishlash jarayonida yuzaga keladigan faol psixologik jarayon sifatida qaraladi.

Abu Rayhon Beruniy ilmiy bilishda kuzatish, tajriba, taqqoslash va mantiqiy umumlashtirishning ahamiyatiga katta e’tibor bergan. Beruniy merosining zamonaviy

[50] Forobiy, Abu Nasr**.** Risolat fi al-aql (Aql haqida risola). – Bayrut, 1939. – 31 b.
[51] Ibn Sina, Abu Ali. Kitab an-Najat [Najot kitobi]. – Qohira: 1933.- 512

tahlillarida uning ilmiy-metodologik yondashuvida hodisalarni turli nuqtayi nazardan kuzatish, dalillarni taqqoslash va umumlashtirish muhim o‘rin egallashi qayd etiladi[52].

Beruniy qarashlari asosida talabaning intellektual-ijodiy qobiliyatlari uchun kuzatuvchanlik, dalillilik, taqqoslash, muqobil nuqtayi nazarlarni ko‘rib chiqish va umumlashtirish psixologik determinantlar sifatida ajratilishi mumkin. Bu jihatlar ayniqsa ilmiy-tadqiqot faoliyatida muammoni turli tomonlardan ko‘rish va original xulosaga kelish imkoniyatini oshiradi.

Alisher Navoiy ijodida esa insonning ma’rifiy va ma’naviy kamoloti, ilmga intilishi, tafakkur va shaxsiy kamolot masalalari o‘zaro bog‘langan holda namoyon bo‘ladi. Navoiy merosiga oid zamonaviy tadqiqotlarda uning qarashlari insonning intellektual, axloqiy va ijtimoiy rivojlanishini bir butun jarayon sifatida tushunishga imkon berishi ta’kidlanadi[53].

Sharq mutafakkirlarining qarashlarini umumlashtirganda, ularning konsepsiyalarida bugungi psixologik terminologiya bilan ifodalaganda bilishga intilish, aqliy faollik, kuzatuvchanlik, tajribaga tayanish, tasavvur, mustaqil mushohada va shaxsiy kamolot intellektual rivojlanishning muhim shartlari sifatida namoyon bo‘lishini ko‘rish mumkin. Mazkur qarashlar zamonaviy psixologiyada o‘rganilayotgan intellektual mustaqillik, refleksiya, epistemologik rivojlanish va ijodiy faollik tushunchalari bilan mazmunan mushtarak jihatlarga ega.

O‘zbekiston psixologiya fanida qobiliyat, tafakkur, intellektual faollik va mustaqil ijodiy fikrlash masalalari bir qator olimlar tomonidan o‘rganilgan. Xususan, M.G‘. Davletshinning qobiliyat va uning diagnostikasiga oid ishlari qobiliyatlarni shaxs faoliyati bilan bog‘liq holda o‘rganish uchun muhim nazariy asos yaratgan. Uning “Qobiliyat va uning diagnostikasi” asari O‘zbekiston psixologiyasida qobiliyatlarning mazmuni, namoyon bo‘lishi va diagnostikasiga bag‘ishlangan muhim manbalardan biri sifatida qayd etiladi[54]. M.G. Davletshin qarashlarining mazmunidan kelib chiqib, qobiliyatni faqat tug‘ma imkoniyat sifatida emas, balki

[52] Beruniy, Abu Rayhon. Hindiston. Tanlangan asarlar. II jild. – Toshkent: O‘zbekiston, 2022. – 624 b.
[53] Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami.Yigirma jildlik. 16-jild.T.: “Fan”, 2000. B.26
[54] Davletshin M.G., To'ychiyeva S.M. Qobiliyat va uning diagnostikasi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: TDPU, 2005.

faoliyat jarayonida namoyon bo‘ladigan va rivojlanadigan individual-psixologik xususiyat sifatida talqin qilish mumkin. Bu yondashuv talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini o‘rganishda faoliyat, individual farqlar va rivojlanish imkoniyatlarini birgalikda hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi. M.G.Davletshin o‘quvchilarning texnikaviy qobiliyatlarini o‘rgangan bo‘lib, u texnikaviy qobiliyatlar tarkibida tayanch va yetakchi xossalar, shuningdek, yordamchi sifatlarni alohida ko‘rsatib o‘tgan. Olimning ta’kidlashicha, texnikaviy qobiliyatning tayanch xossalaridan biri texnik kuzatuvchanlik bo‘lib, texnik topshiriqlarni bajarishdagi muvaffaqiyat idrok sifati hamda texnik kuzatuvchanlik darajasiga bog‘liq. Yetakchi xossalar bo‘lib, texnikaviy tafakkur va texnikaviy xayol hisoblanadi (texnikani tushunish, amaliy zakovat, texnikaviy moslamani tahlil qilish, qismlardan yaxlitlikni yasash qobiliyati, fazoviy tasavvurlarning jonliligi va aniqligi, shakllar va masofalarni yodda olib qolish, konstruktiv fantaziya). Yordamchi xossa esa qo‘l epchilligi hisoblanadi.[55]

E.G‘.G‘oziyevning tafakkur va umumiy psixologiyaga oid tadqiqotlarida insonning aqliy faoliyati, tafakkur operatsiyalari, mustaqil fikrlash va bilish jarayonlarining psixologik xususiyatlariga katta e’tibor beriladi[56]. E.G‘.G‘oziyevning “Tafakkur psixologiyasi” va “Umumiy psixologiya” asarlari O‘zbekiston psixologik maktabida tafakkur va intellektual faoliyatni o‘rganishning muhim manbalaridan hisoblanadi. Ushbu yondashuv nuqtayi nazaridan talabaning intellektual-ijodiy faoliyati muammoni oddiy idrok qilish bilan cheklanmay, uni tahlil qilish, umumlashtirish, mavjud bilimlar o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlash va yangi xulosalar chiqarish jarayonini o‘z ichiga oladi. Shuning uchun tafakkur operatsiyalarining rivojlanganligi intellektual-ijodiy qobiliyatning kognitiv asosi sifatida baholanishi mumkin.

B.R. Qodirov o‘smirlar kasbiy layoqatining psixofiziologik jihatlarini tadqiq etgan va kasb tanlashga juda ko‘p omillar: ijtimoiy talablar, moda, kasbning mavqei, oilaviy kasb an’analari, shuningdek, individual qobiliyatlar, qiziqishlar, xohish va

[55] Давлетшин, М.Г. Психология технических способностей школьников / М.Г.Давлетшин. - Ташкент: Фан, 1971. - 176 с.
[56] G'oziyev E.G'. Tafakkur psixologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1990.

shaxsning u yoki bu faoliyat bilan shug‘ullanish istagi, shuningdek, aqliy qobiliyat darajasi kabilar ta’sir ko‘rsatishini alohida ta’kidlaydi. B.R.Qodirov tadqiqotlarining asosini o‘smirlarni muayyan faoliyat bilan shug‘ullanishga undovchi individual layoqatlarini o‘rganish tashkil etgan. Tadqiqotlarning ko‘rsatishicha, miya faoliyatining turli darajadagi va ko‘rinishdagi faolligi individni u yoki bu faoliyat turi bilan shug‘ullanishga undaydi[57].

B.R. Qodirov qobiliyatlarga quyidagicha ta’rif beradi: «Qobiliyatlar bilim, ko‘nikma yoki malaka emas, balki aynan shu bilim va malakalarni o‘rganish, o‘zlashtirishni yengillashtiradigan, tezlashtiradigan va shu evaziga muvaffaqiyatni ta’minlaydigan ichki imkoniyatlar majmuasiga aytiladi»[58]. Demak, ichki imkoniyatlar deganda insonning moddiy-irsiy asosi, ya’ni jinsi, yoshi, vujudning, jumladan, miyaning o‘ziga xos tuzilishi va faoliyati majmuaviy tarzda kishining o‘zligi va imkoniyatlarini ta’minlashi tushuniladi. B.R.Qodirovning ta’kidlashicha, aynan ushbu imkoniyatlar kishining o‘z tashqi faoliyati jarayonida, jumladan, har kungi ta’lim-tarbiya ta’sirida ma’lum bir ehtiyojlarni, motiv va havaslarni, taqlid va o‘rnak olishni, moyillik va layoqatlarni o‘zida mujassamlashtiradi va eng muhimi, aynan shu imkoniyatlar faqat va faqat faoliyatda namoyon bo‘ladi va faoliyatda rivojlanadi[59] .

B.R. Qodirov intellekt testlarini to‘ldirish maqsadida «Savodxonlik testi»ni tuzib chiqqan. Ushbu metod intellekt testlari bilan birga ishlatiladigan, milliy aqliy xususiyatlarni tashxis qilish uchun mo‘ljallangan. Ushbu test bir necha ilmiy tadqiqot ishlarida boshqa metodikalar bilan birga majmua tarkibiga kiritilgan va ishonarli ma’lumotlar olingan. Savodxonlik testi sof o‘zbek tilini, uning jonli jilolarini, so‘z talaffuzi va yozilishida kishi qanchalik mukammallikka erishganligini tashxislaydi. Savodxonlik darajasi intellekt ko‘rsatkichlari bilan to‘la mutanosib bo‘lganligi uchun, uni ixtisoslashgan intellekt testi sifatida qabul qilish mumkin. Shu bilan birga, bu test iqtidorli yoshlarning birlamchi tanlovi sifatida, sinf zukkolari tanlash metodikasidan

[57] Кадыров Б.Р. Способности и склонности. -Т.: Фан, 1990. - 105 с

[58] Қодиров Б.Р, Азимова А.Ф. «Ўқувчиларнинг қобилиятларини аниқлаш методлари». – Т.: 2017. – Б 7-15

[59] Қодиров Б.О. Иқтидорли болалар тарбиясида ўзбек халқ педагогик маданиятининг аҳамияти// Ўзбекистоннинг истеъдодли болалари/ Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Термиз, 1992. – Б. 78-79.

yuqori natijalarga erishgan bolalarda sinalganda ham yuqori natijaga erishilsa, bola haqida jiddiy va asosli xulosalarga kelish mumkin. Bu metodikalarning natijalari – bolaning kasbiy yo‘nalganligi va uning saviyasi haqidagi ma’lumotlarga asoslanib, tegishli maslahat va tavsiyalar berish imkoniyati ochiladi

R.I.Sunnatova o‘quvchilar bilish jarayonlarining rivojlanishi masalasida aqliy qobiliyatlarni tahlil etib, tafakkurning uch xil jihatini ilmiy asoslab ko‘rsatadi. Ya’ni, tafakkur muayyan tarzda amalga oshiriluvchi jarayonlar (analiz va sintez jarayonlari) sifatida tushunilishi; tafakkur boshqa psixik jarayonlar (xotira, motivatsiya, hissiyot va b.) ga bog‘liq bo‘lgan ichki imkoniyatlar tizimi sifatida tushunilishi; tafakkur bilish faoliyatida o‘zini o‘zi boshqarish funksiyasini bajaruvshi tuzilma sifatida tushunilishi mumkin[60].Shu nuqtai nazardan olganda, biz ham ilmiy izlanishlarimiz davomida talabalarning ijodiy qobiliyatini rivojlanishida ishki tuzilma, ya’ni bilish jarayonlarining o‘zaro integrativ shakllanishiga e’tibor qaratganmiz.

O‘zbekiston psixologiyasida Z.T. Nishonovaning mustaqil ijodiy fikrlashga bag‘ishlangan tadqiqotlari mazkur muammo uchun ayniqsa muhimdir. Z.T. Nishonovaning “Mustaqil ijodiy fikrlash” asari hamda mustaqil ijodiy fikrlashni shakllantirishning psixologik asoslariga bag‘ishlangan doktorlik tadqiqotida mustaqil fikrlash va ijodiy faoliyatning psixologik jihatlari tadqiq etilgan[61].

Z.T. Nishonova yondashuvida mustaqil fikrlash insonning mavjud bilim va hayotiy tajribasiga tayanib, muammoni turli usul va vositalar yordamida mustaqil hal qilishga yo‘naltirilgan aqliy faoliyati bilan bog‘lanadi. Mazkur qarash talabaning intellektual-ijodiy qobiliyatlari rivojlanishida mustaqillik, muammoli vaziyatni anglash, yangi gipotezalarni ilgari surish va yechim izlashga intilishni muhim determinant sifatida belgilash imkonini beradi.

Z.T. Nishonova ijodiy psixologiya asoschisi J. Gilfordning intellektual struktura modeliga asoslanib, aqliy qobiliyatlarni uch o‘lchovga, ya’ni, aqliy jarayonlar, aqliy qoniqish va aqliy natijalarga bo‘ladi. Aqliy jarayonga bilish qobiliyati (kashfiyot yoki nimanidir e’tirof etish), xotira (nima olinayotgan yoki kashf

[60] Суннатова Р.И. Возрастные и индивидуалные особенности прогнозирования в процессе решения задач учащимися. Дисс. …канд. психол.наук, М. -1986.
[61] Nishonova Z.T. Mustaqil ijodiy fikrlash. – T.: Fan va texnologiyalar, 2003. – 128 b.

qilinayotgan bo‘lsa, o‘shani esda saqlash), divergent tafakkur (turli yechimlarni izlashda va har xil yo‘nalishlarda fikrlash), konvergent tafakkur (yechimni faqat yagona yo‘l bilan topish), baholash (yaxshi yoki eng to‘g‘ri fikrlash, yaqinlashish, aynan o‘xshash va boshqalar bilan belgilanadi) kabilarni kiritadi. Aqliy qoniqishlarga rasmlarni (ular ko‘ruv idrokini boshqarish orqali obyektning hajmini, shaklini, rangini, tuzilishini aks ettiradi), ramziy (matematikada kelishilgan belgilar yoki yozuvlarni, sonlarni ifodalaydi), ma’naviy (adabiyotda til va obrazlarni ifodalaydi), axloqiy (ular ijtimoiy ong, ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy aloqa vositalari va boshqalarda aks etadi) kabilarni kiritadi. Aqliy natijalarga oldinda berilgan ikki o‘lchov usuli misol bo‘la oladi va ularga o‘lchov birligi (ishlab chiqilgan ramzlar va shakllar), darslar (o‘lchov birligi natijasidan tuziladi), munosabatlar (o‘lchov birligi va darslar o‘rtasida tuziladi), sistemalar (o‘lchov birliklar tuzilishini ijod qilishdan, barcha xotimalarni mustahkam tashkil etishdan kelib chiqadi), qayta o‘zgartirishlar (axborot turini qayta o‘zgartirishni anglatadi) kabilarni kiritadi[62]. Z.T. Nishonova ijodiy qobiliyat insonning tayyorlov fazasi bosqichida, yashirin faza bosqichida, ilhomlantiruvchi faza bosqichida va nazorat fazasi bosqichida aniqlanishini ta’kidlab o‘tadi. Shuningdek, o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, ularni har tomonlama takomillashtirish o‘qituvchilar, maktab amaliyotchi psixologlari oldida turgan muhim vazifalardan biri ekanligini, ushbu muammoni hal qilishning asosiy usuli – barcha o‘quv jarayonlarini oqilona tashkil etish ekanligini ta’kidlaydi.

X.G.Sharafutdinova tomonidan uzluksiz ta’lim tizimining barcha bo‘g‘inlarida aqliy qobiliyatlar tadqiq etilib, uning uzluksizligini xarakterlovchi, unda mavjud kamchiliklarning psixologik tavsifini beruvchi ma’lum sabablar mavjudligi kuzatilgan. Muallif o‘zining izlanishlari natijasida umumta’lim maktabi o‘quvchilari, kasb-hunar ta’limi yo‘nalishi o‘quvchilari hamda oliy o‘quv yurti talabalari intellektual imkoniyatlari xususiyatlarida dinamik o‘sishdan ko‘ra anchagina notekis o‘sish mavjud, degan xulosaga keladi[63]. Aynan oliy ta’lim muassasalarida

[62] Нишонова З.Т. Юқори синф ўқувчиларининг ижодий қобилиятини ривожлантириш// Ўзбекистоннинг истеъдодли болалари/ Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Термиз, 1992. – Б. 83-85.
[63] Шарафутдинова Х.Г. Узлуксиз таълим тизимида ақлий қобилият диагностикаси ва психокоррекцияси (ўспиринлик ёш даври мисолида): Дис. ... психол. ф.н.– Тошкент, 2009. – 198 б.

talabalarning intellektual qobiliyatlari negizida ularning ijodiy imkoniyatlari ham oshib boradi. Shu nuqtai nazardan mazkur dissertatsion tadqiqot ishimizning nazariy asoslarini boyitishga xizmat qilgan. Qolaversa, muallif ilmiy izlanishlarida uzluksiz ta'limning aqliy qobiliyatlarni rivojlanishidagi o'rniga katta e'tibor qaratgan bo'lsa, biz faqatgina oliy ta'lim tizimining talabalar ijodiy qobiliyatini rivojlanishiga ta'sirini tadqiq etdik.

X.G.Sharafutdinova esa uzluksiz ta'lim tizimida aqliy qobiliyat diagnostikasi va psixokorreksiyasi mavzusidagi ilmiy izlanishi doirasida o'spirinlik davridagi aqliy qobiliyatlarning bilish jarayonlari va shaxs xususiyatlari bilan bog'liq jihatlari tahlil qilingan. Bundan tashqari ishda aqliy qobiliyatlarni psixokorreksion asoslalri ta'lim jarayoni bilan bog'lab yoritib berilgan. Xususan ishda, biz foydalangan jihatlarimiz talabalarda aqliy qobiliyatlarni rivojlanishining individual psixologik xususiyatlari tadqiq etilgan[64]

F.M. Orifova «Talabalarning ijodiy qobiliyatlarini takomillashtirishning pedagogik-psixologik asoslari» mavzusida olib borgan tadqiqot ishida qobiliyat tushunchasiga to'xtalib o'tadi[65]. Jumladan, qobiliyat insonning psixologik xususiyati ekanligini, insondagi bilim, ko'nikma va malakalarni egallash aynan ushbu xususiyatlarga bog'liqligini, qobiliyat bilim, ko'nikma hamda malakalarga nisbatan qandaydir bir berilgan imkoniyat sifatida yuzaga chiqishi haqida fikr yuritganligini ko'rishimiz mumkin.

Q.A. Abdurahimov o'zining «Intellektual faoliyatga ongsizlik komponentlari ta'siri» nomli dissertatsion izlanishlarida intellektual faoliyatning yaxlit, ammo subyekt amalga oshiradigan ko'p komponentli faoliyatda o'ziga xos turli daraja va sharoitda jarayon sifatida kechishini, ongsizlik onglilikning muhim komponenti sifatida intellektual faoliyat samaradorligini ta'minlab, uni ortiqcha zo'riqishlardan himoyalashini, onglilikning murakkab polimorf strukturaga egaligi eksplitsit, ravshan, emotsional kommunikativ vositalarsiz hamda implitsit, subyekt tushungan, his qilgan ammo kommunikabel shaklga aylantira olmagan darajasi mavjudligini,

[64] Шарафутдинова Х.Г. Узлуксиз таълим тизимида ақлий қобилият диагностикаси ва психокоррекцияси (ўспиринлик ёш даври мисолида): Дис. ... психол. ф.н.– Тошкент, 2009. – 198 б.
[65] Orifova F. Talabalarning ijodiy qobiliyatlarini takomillashtirishning pedagogik-psixologik asoslari //Мир исследований. – 2021. – Т. 2. – №. 2.

semantik differensial matritsa yordamida aniqlangan tafakkur ongli va ongsiz komponentlaridagi muayyan o‘zgarishlar ongsizlik sohasidagi individual anglash jarayonining hosilasi ekanligini, subsensor va verbal aytib turishlar natijasida ong ostlilikda yuzaga keladigan tafakkur jarayoni kechishining topshiriq shart va talablarini anglash darajasida va xuddi shunday fikrlash harakatlarini anglanmagan holatida ham o‘zgarishlariga sabab bo‘lishi sinaluvchilarda ongli qaror qabul qilishga asos bo‘luvchi anglash jarayonini faollashtirishini ochib bergan[66]. Biz esa talabalarning intellektual rivojlanishini anglangan dinamik jarayon tarzida tadqiq qilamiz.

A.B. Turdimuratovaning «Differensial diagnostik intellektual qobiliyatlarni tashxislash metodikalarini moslashtirish va standartlashtirish» nomli ilmiy izlanishlarida asosiy e’tibor psixodiagnostik metodikalarni psixometrik tekshirish usuliga qaratilgan. Shu bilan bir qatorda, maktab o‘quvchilarining aqliy salohiyatining rivojlanish darajasini saralash va tabaqalashtirish uchun intellektning integral ko‘rsatkichlarini faktorli tahlil qilish natijasida “Saodxonlik”, “T-test”lari Qoraqalpog‘iston muhitiga moslashtirilgan, Qoraqalpoq tilida psixologik testlarni nazorat qilishning uch bosqichli algoritmi ishlab chiqilgan. Muallif intellektning integral ko‘rsatkichlarini aniqlashda natijalarning ishonchliligi va ichki izchilligi biserial korrelyasiya koeffisenti orqali baholangan metodika yordamida aqliy salohiyatning umumiy rivojlanganlik darajasining milliy muhitda individual jihatlarini tashhislash muhimligi tufayli psixometrik talablarga javob beruvchi “T-test”ni qo‘llash mumkinligini, test ishlab chiqish texnologiyasining o‘zaro ta’sir xususiyatlariga ko‘ra shaxs intellektual rivojlanganlik darajasi bo‘yicha olingan natijalarning tasodifiy tanlash yordamida normal taqsimlanish qonuniga bo‘ysunishiga asoslanib, konstruktiv va kriterial validlik mezonlaridan kelib chiqib “Savodxonlik” va “T-test” metodikalarini Qoraqalpog‘iston hududiga moslashtirishning zamonaviy talablarini ochib bergan[67]. Mazkur ishda asosiy e’tibor

[66] Abdurahimov Q.S. Intellektual faoliyatga ongsizlik komponentlari ta'siri: Psixol. fan. bo'yicha fal. dok. (PhD) diss. – Toshkent, UzMU, 2017. – 142 b

[67] Turdimuratova A.B. Differensial diagnostik intellektual qobiliyatlarni tashxislash metodikalarini moslashtirish va standartlashtirish: Psixol. fan. bo'yicha fal. dok. (PhD) diss. – Toshkent, TDPU, 2024. – 145 b.

psixodiagnostik metodikalarning psixometrik asoslariga yo‘naltirilganligi bilan bizning ishimizdan farqlanadi.

Sh.A. Usmonovning «Talabalardagi aqliy qobiliyatlar ularning kasbiy muvaffaqiyatining asosi sifatida» nomli dissertatsion tadqiqotida asosiy masala aqliy qobiliyat va kasbiy muvaffaqiyatga yo‘naltirilgan. Mazkur izlanishlar orqali muallif iqtidorli talabalarni tanlashning guruhdagi intellektual liderlik mavqeini belgilashga ta’siri natijasida verbal va noverbal intellektning rivojlanishida amaliy-intellektual hislarga ustuvorlik berish orqali analitik tafakkurning shakllanishini, talabalik davrida aqliy qobiliyatlarning rivojlanishi, ayollarda verbal intellekt faollikni, erkaklarda proektiv, analitik tafakkur shaxs motivatsion sohasida ustuvor shakllanishi tufayli gender xarakterga ega ekanligini, talabalardagi aqliy qobiliyatlarning yuksak darajada rivojlanishi muloqatchanlik, faollik, analitik tafakkur, me’yoriy xavotirlanish bilan integrativ namoyon bo‘lishi tufayli, ikkinchi signallar tizimining ustuvor shakllanishi bilan to‘g‘ri proporsional ekanligini, qobiliyatli talabalardagi ilmiy faoliyatga yo‘nalganlikning darajaviy ifodalanishi divergent tafakkurning kreativlik komponentini mustaqil, ijodiy, tanqidiy tafakkur bilan uyg‘un namoyon bo‘lishi tufayli, verbal intellektning rivojlanishiga integrativ ta’sir etishini isbotlagan[68]. Biz esa ilmiy izlanishlarimizda asosiy e’tiborni intellektual-ijodiy qobiliyatning psixologik determinantlariga yo‘naltiramiz.

R.R. Ashurovning «Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida intellekt shakllanishining psixologik determinantlari» nomli ilmiy izlanishlarida asosiy e’tibor boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining intellektual rivojlanishi masalasiga qaratilgan. Xususan, ishda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining intellektual shakllanishida bir necha g‘oyalarni bir vaqtning o‘zida shakllantira olish, masalaning bir necha yechimini topa olish qobiliyatini obyekt ustida fikrlarni jamlay olish xususiyati bilan uyg‘un namoyon bo‘lishi tufayli, diqqat konsentratsiyasining ustuvor ta’sirga ega ekanligi, boshlang‘ich sinf o‘quvchilaridagi intellektual shakllanishi fikrlashning mantiqiyligi, mazmundorligi, chuqurligi, kengligi sifatlarining divergent tafakkurga bog‘liq

[68] Usmonov Sh.A. Talabalardagi aqliy qobiliyatlar ularning kasbiy muvaffaqiyatining asosi sifatida: Psixol. fan. bo'yicha fal. dok. (PhD) diss. avtoref. – Toshkent, 2022. – 46 b.

ravishda ta’lim jarayonida dinamik rivojlanishi tufayli tafakkur xususiyatlarining darajaviy ifodalanishiga identiv ekanligi, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining intellektual rivojlanishida tafakkurning mantiqiyligi, mas’uliyatlilik, altruizm, javobgarlik, saxiylik sifatlarini o‘zaro integrativ shakllanishi tufayli shaxs xatti-harakatlarini baholashning “axloqiylik” jihati ustuvor ta’sirga ega ekanligi, o‘quvchilarda intellektual xususiyatlarni shakllantirish uchun divergent tafakkurning guruhiy va mantiqiy fikr yuritish ko‘nikmasiga integrativ rivojlanishi kommunikativlik, hozirjavoblik sifatining ortishiga olib kelganligi tufayli ta’lim jarayoniga “mental arifmetika” mashg‘ulotlarini kiritish muhimligi tadqiq etilgan[69]. Biz esa talabalar auditoriyasi bilan ishlashni o‘z oldimizga maqsad qilib belgilaganmiz.

N.Z. Jumayevning “O‘smirlarda intellektual qobiliyatlarni rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari” nomli dissertatsiyasi o‘smirlar intellektual qobiliyatining rivojlanishiga emotsional intellektning bevosita ta’siri “natijalarni baholash” xususiyatini ustuvor namoyon bo‘lishiga olib kelishi, o‘smirlardagi aqliy xususiyatlarning differensial namoyon bo‘lishiga ko‘ra o‘smirlarning intellektual qobiliyati ijtimoiy qadriyatlarga identiv rivojlanishi, shaxs faoliyati mahsuldorligining ustuvor yo‘nalishlariga ko‘ra o‘smir intellektual qobiliyatining mazmuniy komponentlari differensiatsiyasi, o‘smir intellektual qobiliyatining tarkibiy komponentlarini rivojlantirishda emotsional intellektni shakllanganlik darajasi ustuvor xarakterga ega ekanligi masalalarini keng ko‘lamda tadqiq qilingan[70]. Biz esa mazkur ishdan farqli ravishda talabalar auditoriyasi bilan ishlashni o‘z oldimizga maqsad qilib belgilab olganmiz.

D.U. Raxmanovaning “Talabalar intellektual faoliyatini optimallashtirishning psixologik determinantlari” nomli dissertatsiyasida asosiy g‘oya intellektual faoliyatni optimallashtirish masalasiga yo‘naltirilgan bo‘lib, unda talabalarning umumiy intellekti, vizual intellekti, analogiya intellekti, ijtimoiy intellekt

[69] Ashurov R.R. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida intellekt shakllanishining psixologik determinantlari: Psixol. fan. bo‘yicha fal. dok. (PhD) diss. avtoref. – Toshkent, TTDPU, 2024. – 48 b.
[70] Jumaev N.Z. O‘smirlarda intellektual qobiliyatlarni rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari: Psixol. fan. bo‘yicha fal. dok. (PhD) diss. avtoref. – Buxoro, 2023. – 48 b.

komponentlari o‘rtasidagi bog‘lanishlarga ko‘ra psixomotor faol bo‘lgan talabalarda intellektning intensiv namoyon bo‘lishi tufayli intellektual faoliyatini optimallashtirish ustuvor xarakterga ega ekanligi, talabalarning individual xususiyatlarida “kognitiv-psixomotor faollik”, “intellektual faoliyatda emotsionallik”, “kommunikativ plastiklik”, “ijtimoiy kognitiv moslashuvchanlik”, “motivatsiya va rivojlanishi”, “emotsional-ijtimoiy xabardorlik”, “intellektual barqarorlik”, “analitik fikrlash” kabi omillar integrativ namoyon bo‘lishiga asoslanib intellektual faoliyatini optimallashtirishni shartlovchi ichki psixologik determinantlari ekanligi aniqlangan hamda talabalarda intellektini rivojlantirish modeli muammoli ta’lim, loyiha faoliyati, didaktik va mobil ilovalardagi intellektual o‘yin texnologiyalarini integrativ qo‘llash mexanizmlari asosida takomillashtirilgan[71]. Biz o‘z ilmiy izlanishlarimizda asosiy e’tiborni psixologik determinantlarni aniqlash va ularni rivojlantirishga yo‘naltiramiz.

Bundan tashqari, intellektual rivojlanish masalasi kreativlik va ijodiy qobiliyatlar rakursida F. Choriyev tomonidan “Talabalarda kreativ tafakkur diagnostikasi” mavzusi doirasida tadqiq qilingan. Mazkur ishning asosiy negizi kreativ tafakkur psixodiagnostikasiga yo‘naltirilgan va qator metodikalar milliy muhitga moslashtirilgan. Qolaversa, mazkur ish doirasida ilk bor talabalarning soha yo‘nalishlaridan kelib chiqib aqliy fikrlashni rivojlantirishga imkon beruvchi kreativ tafakkur modelini refleksivlik, sotsiallik, izlanuvchanlik va assotsativlik xususiyatlari asosida shakllantirish isbotlangan[72]. Biz mazkur ishda intellektual-ijodiy qobiliyat psixodiagnostikasiga oid jihatlarni yoritishda foydalandik.

N.R. Omonova esa o‘zining «Bo‘lajak muhandislarda kreativ qobiliyatlarni rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari» nomli dissertatsiyasida talabalardagi ijodiy qobiliyatlarning o‘quv jarayonida namoyon bo‘lishiga ko‘ra bo‘lajak muhandislardagi kreativlikning psixologik profilini ochib bergan, shu bilan birga, bo‘lajak muhandislarning kreativlik qobiliyatini namoyon bo‘lishida tafakkur uslubi muhim kognitiv xususiyat ekanligini, ta’lim jarayonida bo‘lajak muhandislarning kreativ qobiliyatlarini rivojlanishi shaxs yo‘nalganligiga

[71] Raxmanova D.U. Talabalar intellektual faoliyatini optimallashtirishning psixologik determinantlari: Psixol. fan. bo‘yicha fal. dok. (PhD) diss. avtoref. – Toshkent, TDPU, 2025. – 48 b.
[72] Choriev F.A. Talabalarda kreativ tafakkur diagnostikasi: Psixol. fan. bo‘yicha fal. dok. (PhD) diss. avtoref. – Toshkent, 2021. – 46 b

bog‘liqligini tadqiq qilgan. Qolaversa, bo‘lajak muhandislarning kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish modeli “motivatsion”, “operatsional”, “refleksiv” baholash mezonlarini kiritish asosida takomillashtirilgan[73]. Biz aynan konseptual qarashlarni tahlil qilishda mazkur ishlarni yoritishga harakat qildik.

T.O. Nishanbekovning “Talabalarda ijodiy tafakkurni rivojlantirishning psixologik xususiyatlari” nomli dissertatsion izlanishlari talaba shaxsida ehtiyojlarning motivatsion aktualligiga ko‘ra moddiy ta’minlanganlik, xavfsizlik, ijtimoiy munosabatlar, hurmat qozonish, shaxsiy salohiyatni ro‘yobga chiqarish kabi xususiyatlar rivojlanganligini faoliyatga integratsiyasi tufayli ijodiy tafakkur va kognitiv o‘rganish faoliyati o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikning regulyativ-mediativ mexanizmini shakllantiruvchi ichki psixologik tuzilma sifatida funksional ahamiyatini dalillashga, aniq va estetik faoliyat sohalarida tahsil olayotgan talabalarning ijodiy imkoniyatlari realizatsiyasiga ko‘ra informatsion maydonni qayta ishlash xususiyatlarini maydonga tobe va maydondan mustaqil differensial kognitiv uslublar orqali kreativ fikrlashda namoyon bo‘lishiga asoslanib intellektual va kognitiv xususiyatlarning tizimli variativligi orqali axborotlarga nisbatan senzitivlikning estetik hislarga bog‘liq shakllanishini aniqlashga, talabalar ijodiy tafakkurini “intellektual hissiyotlarga moyillik darajasini baholash” orqali aniqlashda psixodiagnostik mezonlarning konstruktiv validligi, ishonchliligi, senzitivligi, prognostik ahamiyatlilik darajasini kompleks xarakteriga ko‘ra kreativ fikrlashning motivatsion, kognitiv va emotsional tizimlari o‘zaro ta’siridagi regulyativ jihatlar asosida ijodiy faoliyat samaradorligini ta’minlash muhimligini isbotlashga, talabada ijodiy tafakkurning rivojlanish dinamikasi hissiy tajribadan kelib chiquvchi hayratlanish, qiziqish va shubhalanish kabi intellektual hissiyotlar kognitiv faoliyat jarayonlariga integratsiyalashuvi tufayli ijodiy fikrning intensivligi hamda samaradorligini ta’minlovchi psixologik munosabatlar tizimining semantik obrazlar proeksiyasi orqali faollashuviga bog‘liq ekanligini aniqlashga yo‘naltirilganligi bilan

[73] Omonova N.R. Bo‘lajak muhandislarda kreativ qobiliyatlarni rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari: Psixol. fan. bo‘yicha fal. dok. (PhD) diss. avtoref. – Toshkent, 2024. – 46 b.

ahamiyatlidir[74]. Biz esa mazkur ishdan farqli ravishda talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatini rivojlantirishga ta’sir etuvchi psixologik determinantlarni tadqiq qilamiz va ularni rivojlanish mexanizmlarini ochib beramiz.

Yuqorida keltirilgan tahlillar asosida quyidagi xulosalarni shakllantiramiz:

1. Xorijiy tadqiqotlar tahlili natijasida talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlari rivojlanishi faqat bilim va kognitiv jarayonlarning takomillashuvi bilan emas, balki nazariy qarashlarning murakkablashuvi, intellektual mustaqillik, refleksiv fikrlash, turli nuqtayi nazarlarni taqqoslash va integratsiyalash, noaniqlikni qabul qilish, shaxsiy intellektual pozitsiyani shakllantirish, ichki motivatsiya hamda rivojlanishga bo‘lgan ishonch bilan uzviy bog‘liqligi kuzatildi.

2. Mahalliy tadqiqotlar tahlili natijasida talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlari rivojlanishida tafakkur operatsiyalarining rivojlanganligi, mustaqil va divergent fikrlash, intellektual faollik, kreativlik, kognitiv va motivatsion jarayonlarning integratsiyasi, refleksivlik hamda ijodiy faoliyat tajribasi muhim psixologik omillar sifatida qaralishi, biroq mazkur qobiliyatlarning kognitiv, motivatsion, emotsional, refleksiv va shaxsiy determinantlarini yagona tizim sifatida o‘zaro bog‘liqlikda tadqiq etish zarurati mavjudligi kuzatildi.

[74] Nishanbekov T. Talabalarda ijodiy tafakkurni rivojlantirishning psixologik xususiyatlari: Psixol. fan. bo‘yicha fal. dok. (PhD) diss. – Toshkent, 2021. – 140 b

II BOB. TALABALAR INTELLEKTUAL-IJODIY QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISHNING KONSEPTUAL-PSIXOLOGIK MODELI

§ 2.1. Talabalar intellektual-ijodiy qobiliyatlarini belgilovchi psixologik determinantlarning tarkibiy tuzilishi

Bugungi kunda oliy ta’lim tizimida talabaning faqat tayyor bilimlarni o‘zlashtirishi emas, balki mavjud bilimlarni yangi vaziyatlarda qo‘llay olishi, muammolarga nostandart yondashishi, mustaqil fikrlashi, yangi g‘oyalarni ilgari surishi va ularni amaliy jihatdan asoslay olishi muhim psixologik-pedagogik vazifalardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Zamonaviy jamiyatning tezkor texnologik, iqtisodiy va ijtimoiy o‘zgarishlari shaxsdan reproduktiv bilimlardan ko‘ra yuqori darajadagi intellektual faollik, ijodiy fikrlash, noaniqlik sharoitida qaror qabul qilish va yangi yechimlarni yaratish qobiliyatini talab qilmoqda. Shu sababli talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish masalasi nafaqat ta’lim samaradorligini oshirish, balki shaxsning kasbiy va ijtimoiy rivojlanishini ta’minlovchi muhim psixologik omil sifatida qaralmoqda.

Intellektual-ijodiy qobiliyatlar shaxsning faqat yuqori intellektual salohiyati bilan chegaralanmaydi. Ular bilimlarni qayta ishlash, muammoni turli nuqtayi nazardan ko‘ra olish, yangi aloqalarni aniqlash, alternativ yechimlarni ishlab chiqish, mavjud tajribani yangi sharoitga ko‘chirish, g‘oyalarni baholash va ularni konkret natijaga aylantirish kabi bir-biri bilan bog‘liq psixologik jarayonlarning yaxlit tizimini ifodalaydi. Shu nuqtayi nazardan talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini tadqiq etishda ularning tarkibiy qismlarini emas, balki mazkur qobiliyatlarni yuzaga keltiruvchi va rivojlantiruvchi psixologik determinantlar tizimini aniqlash alohida ilmiy ahamiyatga ega.

Ijodkorlik tushunchasining zamonaviy psixologiyadagi talqini ham mazkur muammoning murakkab va ko‘p omilli ekanligini ko‘rsatadi. M.A.Runco va G.J.Jaeger ijodkorlikning standart ta’rifini yangilik va maqsadga muvofiqlikning birligi bilan bog‘laydi. Ya’ni g‘oyaning shunchaki noodatiy bo‘lishi yetarli emas, u

muayyan vazifa, muammo yoki kontekst uchun ma’lum darajada maqbul va foydali bo‘lishi kerak[75].

Demak, talabaning intellektual-ijodiy qobiliyati bir vaqtning o‘zida ham kognitiv, ham motivatsion, ham shaxsiy, ham ijtimoiy-psixologik jarayonlarning ta’siri ostida shakllanadi. Shuning uchun ushbu qobiliyatlarni belgilovchi determinantlarni faqat intellekt yoki divergent tafakkur bilan cheklash ilmiy jihatdan yetarli emas. Talabaning bilim darajasi, fikrlash operatsiyalari, kreativ fikrlash usullari, motivatsiyasi, o‘ziga ishonchi, mustaqilligi, ochiqligi, noaniqlikka tolerantligi, metakognitiv nazorati hamda ta’limiy-ijtimoiy muhitining xususiyatlari birgalikda uning intellektual-ijodiy faoliyatini belgilaydi.

Shu jihatdan talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini belgilovchi psixologik determinantlarning tarkibiy tuzilishini aniqlash nazariy va amaliy jihatdan dolzarb masala hisoblanadi.

Intellektual-ijodiy qobiliyat tushunchasi ikki yirik psixologik hodisa — intellekt va ijodkorlikning o‘zaro integratsiyasi asosida shakllanadi. Intellekt shaxsning axborotni qabul qilish, qayta ishlash, umumlashtirish, muammoni anglash, mantiqiy aloqalarni aniqlash va maqsadga muvofiq qaror qabul qilish imkoniyatlarini ifodalasa, ijodkorlik mavjud tajribadan tashqariga chiqish, yangi va o‘ziga xos g‘oyalarni ishlab chiqish hamda ularni muayyan vaziyatga moslashtirish imkonini beradi.

J.P.Guilford ijodkorlik muammosini psixologiyaning mustaqil tadqiqot yo‘nalishlaridan biri sifatida ko‘rib, ijodiy salohiyatni faqat IQ ko‘rsatkichi orqali tushuntirish mumkin emasligini ta’kidlagan. Uning fikricha, ijodiy faoliyatda divergent ishlab chiqish, ya’ni bitta muammoga bir nechta ehtimoliy javob va yechimlarni yaratish qobiliyati alohida ahamiyatga ega[76].

Guilfordning ushbu qarashi talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini o‘rganishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Chunki an’anaviy ta’lim ko‘pincha yagona to‘g‘ri javobni topishga yo‘naltirilgan bo‘lsa, ijodiy tafakkur

[75] Runco, M. A., & Jaeger, G. J. (2012). The standard definition of creativity. *Creativity Research Journal*, *24*(1), 92–96. https://doi.org/10.1080/10400419.2012.650092.
[76] Guilford, J. P. (1950). Creativity. *American Psychologist*, *5*(9), 444–454. https://doi.org/10.1037/h0063487.

muammoning bir nechta yechimlarini izlashni, fikrlar xilma-xilligini va mavjud stereotiplarni qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi.

Guilford keyingi tadqiqotlarida ijodkorlikni bir nechta nisbatan mustaqil qobiliyatlar yig‘indisi sifatida talqin qilgan. U ijodkorlikni faqat umumiy intellekt bilan tenglashtirmaslik lozimligini, ijodiy qobiliyatlarning turli komponentlari o‘zaro to‘liq mos kelmasligi mumkinligini ko‘rsatgan[77].

Mazkur yondashuvdan kelib chiqib, talabaning intellektual-ijodiy qobiliyatini yagona ko‘rsatkich sifatida emas, balki bir nechta kognitiv va shaxsiy ko‘rsatkichlarning integratsiyasi sifatida ko‘rish maqsadga muvofiq.

Talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini belgilovchi muhim determinantlardan biri divergent tafakkur hisoblanadi. Divergent tafakkur muammoga turli yo‘nalishlarda yondashish, ko‘plab variantlarni ilgari surish va mavjud stereotipik yechimlardan chetga chiqish bilan tavsiflanadi. Divergent tafakkurning asosiy ko‘rsatkichlari sifatida odatda fikrlar ravonligi, moslashuvchanligi, originalligi va ishlab chiqilganlik darajasi ajratiladi. Fikrlar ravonligi ma’lum vaqt davomida ko‘p sonli g‘oyalarni ishlab chiqish, moslashuvchanlik turli mazmuniy kategoriyalarga o‘tish, originallik noodatiy va kam uchraydigan g‘oyalarni yaratish, ishlab chiqilganlik esa g‘oyani tafsilotlar bilan boyitish imkoniyatini anglatadi. Mazkur ko‘rsatkichlar Guilford va Torrance an’analarida ijodiy tafakkurni baholashning muhim mezonlari sifatida qaraladi.

Talabalar faoliyatida divergent tafakkur ayniqsa ilmiy muammolarni hal qilish, kurs va bitiruv malakaviy ishlarini tayyorlash, loyiha ishlab chiqish, tadqiqot savollarini shakllantirish hamda amaliy muammolarga yechim topishda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, ilmiy tadqiqot olib borayotgan talaba muammoni faqat mavjud nazariyalar doirasida emas, balki yangi bog‘lanishlar orqali ko‘ra olishi kerak. Bu esa fikrlashning moslashuvchanligi va originalligini talab qiladi.

Shu sababli divergent tafakkurni intellektual-ijodiy qobiliyatlarning ichki kognitiv mexanizmlaridan biri sifatida baholash mumkin.

[77] Guilford, J. P. (1967). Creativity: Yesterday, Today and Tomorrow. *The Journal of Creative Behavior, 1*(1), 3–14. https://doi.org/10.1002/j.2162-6057.1967.tb00002.x.

E.P.Torrance ijodkorlikni muammolarni aniqlash, yetishmayotgan elementlarni anglash, turli gipotezalarni ilgari surish, ularni qayta birlashtirish va yangi munosabatlarni ko‘ra olish jarayoni sifatida ko‘rgan[78]. Uning yondashuvida ijodkorlik rivojlantiriladigan psixologik imkoniyat sifatida talqin qilinadi.

Torrance ijodiy salohiyatni rivojlantirish masalasida muhitning ahamiyatiga ham katta e’tibor qaratgan. U ijodiy iste’dodning namoyon bo‘lishi faqat tug‘ma imkoniyatlar bilan belgilanmasligini, ta’lim va ijtimoiy muhit ushbu imkoniyatlarning rivojlanishiga kuchli ta’sir ko‘rsatishini ta’kidlagan[79].

Bu qarash talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda universitet muhitining ahamiyatini alohida determinant sifatida ajratishga imkon beradi.

Talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini belgilovchi determinantlarning tizimli modelini ishlab chiqishda R. Sternberg va T.Lubartning investitsion nazariyasi muhim metodologik asoslardan biridir. Ushbu nazariyaga ko‘ra[80], ijodkorlik bitta qobiliyat yoki bitta shaxsiy xususiyat natijasi emas, balki bir nechta resurslarning o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladi. Sternberg va Lubart ijodiy salohiyatning oltita asosiy resursini ajratadi: intellekt, bilim, tafakkur uslublari, shaxs xususiyatlari, motivatsiya va muhit[81].

Mazkur model talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlari uchun ayniqsa muhimdir. Birinchidan, intellekt yangi axborotni qayta ishlash va muammoni turlicha ko‘rish imkonini beradi. Ikkinchidan, bilim bazasi yangi g‘oyalarni shakllantirish uchun material vazifasini bajaradi. Uchinchidan, tafakkur uslubi mavjud bilimlardan qanday foydalanilishini belgilaydi. To‘rtinchidan, shaxsiy xususiyatlar noodatiy g‘oyani ilgari surish va uning himoya qilinishiga imkon beradi. Beshinchidan, motivatsiya ijodiy faoliyatga energiya beradi. Nihoyat, muhit ijodiy g‘oyaning yuzaga kelishi yoki bostirilishini belgilashi mumkin.

---

[78] Torrance, E. P. (1966). Nurture of creative talents. *Theory Into Practice*, *5*(4), 168–173.
[79] Torrance, E. P. (1966). Nurture of creative talents. *Theory Into Practice*, *5*(4), 168–173.
[80] Sternberg, R. J., & Lubart, T. I. (1993). Creative giftedness: A multivariate investment approach. *Gifted Child Quarterly, 37*(1). https://doi.org/10.1177/001698629303700102.
[81] Sternberg, R. J., & Lubart, T. I. (1991). An investment theory of creativity and its development. *Human Development, 34*(1), 1–31. https://doi.org/10.1159/000277029.

Sternberg va Lubartning fikricha, ijodiy shaxs mavjud g‘oyalar tizimiga to‘liq moslashishdan ko‘ra, dastlab noodatiy yoki ommaviy qabul qilinmagan g‘oyalarni ilgari surishga tayyor bo‘ladi. Keyinchalik esa ushbu g‘oyaning qiymatini asoslash va uni amaliyotga kiritish uchun intellekt, bilim, shaxsiy qat’iyat va ijtimoiy ko‘nikmalardan foydalanadi. Shu nuqtayi nazardan, talabaning ijodiy qobiliyatini baholashda faqat yangi g‘oya yaratish emas, balki ushbu g‘oyani asoslash, rivojlantirish va amaliy natijaga aylantirish imkoniyatini ham hisobga olish zarur.

Talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini belgilovchi psixologik determinantlarni tushuntirishda T.Amabilening komponentli nazariyasi alohida o‘rin tutadi. Amabile ijodiy faoliyatni uchta asosiy individual komponent — sohaga oid bilim va ko‘nikmalar, ijodkorlikka oid jarayonlar hamda vazifaga ichki motivatsiya bilan bog‘laydi. Keyingi rivojlantirilgan modelda esa ijodiy faoliyatning ijtimoiy muhit bilan o‘zaro aloqasi ham alohida komponent sifatida ko‘rsatiladi.

Birinchi komponent — sohaga oid bilimlar. Talaba muayyan sohada ijodiy mahsulot yaratishi uchun avvalo shu sohaning asosiy tushunchalari, qonuniyatlari, usullari va tajribasini egallagan bo‘lishi kerak. Demak, ijodkorlik bilimga qarama-qarshi hodisa emas. Aksincha, chuqur bilim ijodiy kombinatsiyalar uchun zarur materialni ta’minlaydi.

Ikkinchi komponent — ijodkorlikka oid jarayonlar. Bunga moslashuvchan fikrlash, muammoni yangicha ko‘ra olish, g‘oyalar generatsiyasi, stereotiplardan chiqish va yangi yechimlarni ishlab chiqish kiradi.

Uchinchi komponent — vazifaga ichki motivatsiya. Talaba topshiriqni faqat baho, nazorat yoki tashqi mukofot uchun emas, balki mazkur faoliyatning o‘zi qiziqarli va mazmunli bo‘lgani uchun bajarishga intilganda ijodiy faoliyat uchun qulay psixologik sharoit yuzaga keladi. Amabile ijodiy faoliyatning ayniqsa ichki motivatsiya bilan bog‘liqligini ta’kidlaydi[82].

[82] Amabile, T. M. (1983). The social psychology of creativity: A componential conceptualization. *Journal of Personality and Social Psychology, 45*(2), 357–376. https://doi.org/10.1037/0022-3514.45.2.357.

Mazkur modeldan kelib chiqib, talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini belgilovchi determinantlar tarkibida kognitiv, motivatsion va ijtimoiy-psixologik bloklarni ajratish mumkin.

Talabaning ijodiy faoliyatga kirishishida motivatsion determinantlar alohida ahamiyatga ega. R. Ryan va E. Deci tomonidan ishlab chiqilgan o‘zini-o‘zi belgilash nazariyasida insonning faoliyatga ichki jalb qilinishida avtonomiya, kompetentlik va aloqadorlik ehtiyojlarining qondirilishi muhim ekanligi ta’kidlanadi[83]. Mazkur nazariya talabalarning intellektual-ijodiy rivojlanishiga bevosita tatbiq etilganda, talabaning o‘quv faoliyatida mustaqil tanlov imkoniyatiga ega bo‘lishi, o‘z kuchiga ishonishi va ta’lim jarayonidagi ijtimoiy aloqalarni ijobiy his qilishi ijodiy faollik uchun qulay sharoit yaratishini ko‘rish mumkin. Aksincha, haddan tashqari tashqi nazorat, doimiy baholashdan qo‘rqish, xatoga nisbatan salbiy munosabat va faqat natijaga yo‘naltirilgan ta’lim muhiti talabaning yangi g‘oyalarni ilgari surish faolligini pasaytirishi mumkin.

Shuning uchun motivatsiya intellektual-ijodiy qobiliyatlarning oddiy qo‘shimcha omili emas, balki ularning faollashuvini ta’minlovchi psixologik mexanizm sifatida ko‘rilishi lozim.

Talabalarning ijodiy faoliyatidagi yana bir muhim determinant — o‘z imkoniyatlariga ishonchdir. A.Bandura tomonidan ishlab chiqilgan o’zligini namoyon qilish konsepsiyasiga ko‘ra, shaxsning ma’lum vazifani bajarish qobiliyatiga bo‘lgan ishonchi uning faoliyatga kirishishi, qiyinchiliklarga bardosh berishi va natijaga erishish uchun sarflaydigan kuchiga ta’sir qiladi.

Ijodiy faoliyat nuqtayi nazaridan bu hodisa kreativ o’zligini namoyon qilish, ya’ni shaxsning o‘zini ijodiy vazifalarni muvaffaqiyatli bajarishga qodir deb his qilishi bilan bog‘lanadi. Zamonaviy tadqiqotlar ham kreativ o’zligini namoyon qilish va metakognitiv jarayonlarning ijodiy faoliyatdagi ahamiyatini ko‘rsatmoqda. Xususan, universitet talabalarida kreativ o’zligini namoyon qilish ijodiy vazifalarga nisbatan dastlabki kutishlar va metakognitiv baholashlar bilan bog‘liq ekanligi

[83] Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Intrinsic and extrinsic motivations: Classic definitions and new directions. *Contemporary Educational Psychology, 25*(1), 54–67. https://doi.org/10.1006/ceps.1999.1020.

aniqlangan[84]. Bu holat talabaning «men yangi g‘oya yarata olaman», «muammoning boshqa yechimini topa olaman», «mening fikrimni ilmiy asoslash imkoniyatim bor» kabi ichki e’tiqodlari uning real intellektual-ijodiy faoliyatiga ta’sir ko‘rsatishini anglatadi. Shu sababli kreativ o’zligini namoyon qilish intellektual-ijodiy qobiliyatlarning motivatsion-shaxsiy determinantlaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

Talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini belgilashda metakognitiv jarayonlarning ahamiyati ham katta. Metakognitsiya shaxsning o‘z tafakkuri, bilimlari, strategiyalari va o‘rganish jarayonini anglash hamda boshqarish imkoniyatlarini ifodalaydi. Ijodiy faoliyatda talaba nafaqat g‘oya yaratishi, balki «men bu muammoni qanday hal qilyapman?», «qaysi strategiya samaraliroq?», «ushbu g‘oya qanchalik yangi?», «uni qanday takomillashtirish mumkin?» kabi savollarni bera olishi lozim. Universitet talabalariga oid tadqiqotlarda metakognitiv xabardorlik yuqori bo‘lgan talabalar ijodkorlik va o‘rganish motivatsiyasining yuqoriroq ko‘rsatkichlarini namoyon qilishi aniqlangan. Tadqiqotda ijodkorlik metakognitiv bilim bilan ayniqsa yaqin bog‘liqlik ko‘rsatgan. 2025-yildagi tadqiqotlar esa metakognitiv jarayonlarda kreativ o’zligini namoyon qilish va ijodkorlikning subyektiv qiymatini alohida ahamiyatli omillar sifatida ko‘rsatadi.

Shundan kelib chiqib, metakognitiv determinantlar tarkibiga o‘z faoliyatini rejalashtirish, monitoring qilish, natijani baholash, xatolarni tahlil qilish va strategiyani o‘zgartirish qobiliyatlarini kiritish mumkin.

Intellektual qobiliyatlar muammoning mohiyatini anglash, axborotni tahlil qilish, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash va mantiqiy xulosalar chiqarish uchun zarur. Shu bilan birga, ijodkorlik mavjud bilimlar o‘rtasida yangi aloqalar yaratishni, muammoni qayta shakllantirishni va muqobil variantlarni izlashni talab qiladi. Sternberg va Lubart modelida ham bilim ijodkorlikning alohida resursi sifatida ko‘rsatilgan. Muayyan sohadagi bilim qancha chuqur bo‘lsa, shaxs yangi g‘oyalarni mavjud bilimlar tizimi bilan bog‘lash uchun shuncha ko‘p imkoniyatga ega bo‘ladi.

[84] Urban, K., & Urban, M. (2025). Metacognition and motivation in creativity: Examining the roles of self-efficacy and values as cues for metacognitive judgments. *Metacognition and Learning*, *20*, 16. https://doi.org/10.1007/s11409-025-09421-5.

Demak, talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish jarayonida bilim va ijodkorlikni qarama-qarshi qo‘yish emas, balki ularni o‘zaro integratsiyada ko‘rish zarur.

Intellektual-ijodiy faoliyatda shaxsning bilimga ega bo‘lishidan tashqari, ushbu bilimlardan qanday foydalanishi ham muhim. Ijodiy faoliyatda muammoni faqat mavjud algoritm asosida hal qilishdan ko‘ra, uni qayta belgilash, muammoning boshqa tomonlarini ko‘rish va yangi strategiyalarni sinab ko‘rish muhimdir. Shu jihatdan intellektual moslashuvchanlik talabaning ijodiy salohiyatini belgilovchi muhim determinant hisoblanadi. Intellektual moslashuvchanlik yuqori bo‘lgan talaba bir xil vaziyatni turli nuqtayi nazardan ko‘ra oladi, muvaffaqiyatsiz strategiyadan voz kecha oladi va yangi strategiyaga o‘ta oladi. Bu esa ijodiy muammolarni hal qilish jarayonida katta ustunlik beradi.

Ijodkorlikning psixologik determinantlarini faqat kognitiv jarayonlar bilan cheklash mumkin emas. Shaxsning individual-psixologik xususiyatlari ham ijodiy faoliyatning muhim sharti hisoblanadi. Ijodiy faoliyat bilan bog‘liq shaxs xususiyatlari qatorida yangilikka ochiqlik, mustaqillik, tavakkal qilishga tayyorlik, noaniqlikka tolerantlik, qat’iyatlilik, qiziquvchanlik va ichki nazorat kabi xususiyatlarni ko‘rsatish mumkin. Ayniqsa, yangi g‘oyalarni ilgari surish uchun talaba ijtimoiy bosimga qaramay, o‘z nuqtayi nazarini himoya qila olishi kerak. Buning uchun mustaqillik va psixologik avtonomiya muhim ahamiyat kasb etadi.

Biroq bu yerda bir muhim jihatni ta’kidlash lozim: har qanday «ijodkor shaxs» uchun yagona universal shaxs profili mavjud deb hisoblash metodologik jihatdan ehtiyotkorlikni talab qiladi. Turli sohalarda ijodkorlik turli shaxsiy kombinatsiyalar asosida namoyon bo‘lishi mumkin. Shuning uchun shaxs xususiyatlari determinant sifatida boshqa omillar bilan o‘zaro ta’sirda o‘rganilishi maqsadga muvofiq.

Talabaning intellektual-ijodiy qobiliyatlari rivojida qiziqish va bilishga bo‘lgan ehtiyoj alohida o‘rin tutadi. Qiziqish shaxsning muayyan obyekt, hodisa yoki faoliyatga nisbatan barqaror kognitiv yo‘nalishini shakllantiradi. Qiziqish mavjud bo‘lgan vaziyatda talaba qo‘shimcha savollar beradi, axborot izlaydi, muammoni chuqurroq tahlil qiladi va mavjud bilimlardan tashqariga chiqishga intiladi.

Talabaning ilmiy qiziqishi qancha kuchli bo‘lsa, u muammoni shunchaki topshiriq sifatida emas, balki bilish ehtiyojini qondiruvchi faoliyat sifatida qabul qiladi. Bu esa ijodiy izlanishning davomiyligini oshiradi. Shu sababli qiziqish va bilishga ehtiyoj intellektual-ijodiy qobiliyatlarning motivatsion asosini tashkil etuvchi determinant sifatida qaralishi mumkin.

Ijodiy faoliyatning o‘ziga xos jihatlaridan biri shundaki, unda tayyor algoritm yoki kafolatlangan natija mavjud emas. Shu sababli talaba noaniq vaziyatda faoliyatni davom ettira olishi kerak. Noaniqlikka tolerantlik shaxsning aniq javob mavjud bo‘lmagan, bir nechta ehtimoliy yechimlar mavjud bo‘lgan vaziyatlarda psixologik barqarorligini saqlay olish imkoniyatidir. Ijodiy faoliyatda muammoning dastlabki bosqichida noaniqlik yuqori bo‘ladi. Talaba darhol to‘g‘ri javobni topmasligi mumkin. Agar u noaniqlikni muvaffaqiyatsizlik sifatida qabul qilsa, ijodiy izlanish to‘xtaydi. Agar noaniqlikni izlanishning tabiiy qismi sifatida qabul qilsa, yangi g‘oyalarni izlash davom etadi. Shu jihatdan noaniqlikka tolerantlikni talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini belgilovchi shaxsiy-regulyativ determinant sifatida modelga kiritish mumkin.

Intellektual-ijodiy qobiliyatlar faqat individual psixologik xususiyatlar bilan belgilanmaydi. Shaxs faoliyat olib boradigan ijtimoiy muhit ham ijodiy salohiyatning namoyon bo‘lishiga ta’sir ko‘rsatadi. Talabaning ijodiy faoliyati uchun psixologik xavfsiz muhit, fikrlarni erkin ifodalash imkoniyati, xatolarga konstruktiv munosabat, o‘qituvchining qo‘llab-quvvatlashi, mustaqil tanlov imkoniyati va tengdoshlar bilan samarali hamkorlik muhim hisoblanadi. Agar talaba har qanday noodatiy fikri uchun tanqid qilinishidan qo‘rqsa, u o‘z g‘oyalarini yashirishi yoki faqat o‘qituvchi kutayotgan javobni berishga intilishi mumkin. Bunday vaziyatda intellektual imkoniyat mavjud bo‘lsa ham, ijodiy faoliyatning real ko‘rinishi cheklanadi. Demak, ta’lim muhitining psixologik xavfsizligi intellektual-ijodiy qobiliyatlarning tashqi ijtimoiy-psixologik determinanti hisoblanadi.

Talabaning ijodiy faoliyatida o‘qituvchi bilan munosabatlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. O‘qituvchi faqat axborot beruvchi emas, balki intellektual izlanishni rag‘batlantiruvchi psixologik muhit yaratuvchi subyekt sifatida namoyon

bo‘lishi kerak. Talabaga tayyor javobni berish o‘rniga muammoli savollar berish, turli nuqtayi nazarlarni taqqoslash, mustaqil xulosa chiqarishga undash, muqobil yechimlarni qabul qilish va xatolarni rivojlanish imkoniyati sifatida ko‘rish ijodiy tafakkurning faollashishiga xizmat qiladi. Shu sababli pedagogik ta’sirni ham talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini belgilovchi ijtimoiy-psixologik determinantlarning tarkibiy qismi sifatida ko‘rish mumkin.

G.Wallas ijodiy jarayonni tayyorgarlik, inkubatsiya, yoritilish va tekshirish bosqichlari orqali tushuntirgan. Keyingi tahlillarda uning modeliga «intimation» — g‘oyaning shakllanayotganini sezish bosqichi ham qo‘shib ko‘rsatilgan[85]. Tayyorgarlik bosqichida bilim, intellektual qobiliyat va muammoni anglash muhim bo‘lsa, inkubatsiya bosqichida assotsiativ va bilvosita fikrlash jarayonlari faollashadi. Yoritilish bosqichida yangi g‘oya paydo bo‘ladi. Tekshirish bosqichida esa g‘oyaning mantiqiy va amaliy qiymati baholanadi. Mazkur modeldan ko‘rinadiki, ijodkorlikning har bir bosqichida turli determinantlar ustuvorlik qiladi. Masalan, tayyorgarlikda bilim va intellekt, g‘oya generatsiyasida divergent tafakkur va qiziqish, g‘oyani amalga oshirishda motivatsiya va o’zligini namoyon qilish, yakuniy baholashda analitik tafakkur va metakognitiv nazorat muhim rol o‘ynaydi. Shunday qilib, intellektual-ijodiy qobiliyatlarni statik xususiyat sifatida emas, balki dinamik psixologik jarayon sifatida o‘rganish maqsadga muvofiq.

Yuqoridagi nazariy qarashlarni umumlashtirish natijasida talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini belgilovchi determinantlarni quyidagi asosiy bloklarga ajratish mumkin.

1. Kognitiv determinantlar

Kognitiv determinantlarga quyidagilar kiradi:

- umumiy intellekt;
- analitik tafakkur;
- divergent tafakkur;
- fikrlash ravonligi;

[85] Sadler-Smith, E. (2015). Wallas’ Four-Stage Model of the Creative Process: More Than Meets the Eye? *Creativity Research Journal, 27*(4), 342–352. https://doi.org/10.1080/10400419.2015.1087277.

- fikrlash moslashuvchanligi;
- originallik;
- assotsiativ tafakkur;
- muammoni qayta shakllantirish;
- bilimlar hajmi va chuqurligi;
- metakognitiv bilim.

Mazkur determinantlar talabaning axborotni qabul qilish, qayta ishlash, yangi kombinatsiyalar yaratish va muammoga alternativ yondashish imkoniyatlarini belgilaydi.

2. Motivatsion determinantlar

Motivatsion blok quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- ichki motivatsiya;
- bilishga qiziqish;
- ijodiy faoliyatga ehtiyoj;
- yutuqqa intilish;
- mustaqillikka intilish;
- faoliyatning shaxsiy ahamiyatini anglash;
- ijodiy faoliyatning subyektiv qadri.

Amabilening komponentli nazariyasi va Ryan–Deci o‘zini-o‘zi belgilash nazariyasi ushbu determinantlarning ijodiy faoliyatdagi o‘rnini tushuntirish uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

3. Shaxsiy determinantlar

Shaxsiy determinantlarga:

- kreativ o’zligini namoyon qilish;
- mustaqillik;
- ochiqlik;
- qiziquvchanlik;
- qat’iyatlilik;
- noaniqlikka tolerantlik;
- tavakkal qilishga tayyorlik;

- o‘zini namoyon qilish ehtiyoji;
- ichki nazorat;
- psixologik avtonomiya

kabi xususiyatlarni kiritish mumkin.

4. Regulyativ determinantlar

Ushbu blok:

- maqsad qo‘yish;
- rejalashtirish;
- o‘z faoliyatini monitoring qilish;
- o‘z-o‘zini nazorat qilish;
- natijani baholash;
- strategiyani o‘zgartirish;
- xatolarni tahlil qilish;
- metakognitiv boshqaruv

kabi jarayonlarni qamrab oladi.

5. Ijtimoiy-psixologik determinantlar

Ijtimoiy-psixologik blok:

- ta’lim muhitining psixologik xavfsizligi;
- o‘qituvchi tomonidan qo‘llab-quvvatlash;
- tengdoshlar bilan hamkorlik;
- fikrlarni erkin ifodalash imkoniyati;
- mustaqil tanlov muhiti;
- konstruktiv fikr-mulohaza;
- innovatsion va ijodiy faoliyatni rag‘batlantirish

kabi omillarni o‘z ichiga oladi.

Turli nazariyalarni umumlashtirish shuni ko‘rsatadiki, tadqiqotchilar intellektual-ijodiy qobiliyatlarni turli nuqtayi nazardan tushuntirgan bo‘lsalar-da, ular o‘rtasida muhim umumiylik mavjud. Xususan, Guilford ijodkorlikning kognitiv asosiga urg‘u berib, divergent tafakkurni markazga qo‘yadi. Torrance ijodiy fikrlashning ravonlik, moslashuvchanlik, originallik va ishlab chiqilganlik kabi

namoyon bo‘lish shakllarini empirik o‘rganishga asos yaratadi. Sternberg va Lubart ijodkorlikni olti xil resurs — intellekt, bilim, tafakkur uslublari, shaxs, motivatsiya va muhitning o‘zaro ta’siri sifatida tushuntiradi. Amabile esa sohaga oid bilim, ijodkorlikka oid jarayonlar, ichki motivatsiya va ijtimoiy muhitning integratsiyasini asoslaydi. Ryan va Deci motivatsion avtonomiya, kompetentlik va aloqadorlik ehtiyojlariga urg‘u beradi.Zamonaviy tadqiqotlar esa metakognitsiya va kreativ o’zligini namoyon qilish kabi o‘zini boshqarish mexanizmlarining ham muhimligini ko‘rsatmoqda.

Shunday qilib, zamonaviy psixologiyada intellektual-ijodiy qobiliyatlarning bir omilli modeli yetarli emas. Ularning shakllanishi va namoyon bo‘lishi ko‘p darajali determinantlar tizimi orqali tushuntirilishi lozim.

Yuqoridagi nazariy va empirik qarashlarni tahlil qilish asosida ushbu tadqiqotda talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini shaxsning yangi, original va maqsadga muvofiq g‘oyalarni yaratishi, mavjud bilimlar o‘rtasida yangi aloqalarni o‘rnatishi, muammolarni nostandart usullar orqali hal qilishi va yaratilgan g‘oyalarni amaliy natijaga aylantirishini ta’minlovchi integrativ psixologik imkoniyatlar tizimi sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Bizningcha, intellektual-ijodiy qobiliyatlar «intellekt + ijodkorlik»ning oddiy yig‘indisi emas. Ularning psixologik mazmuni kognitiv imkoniyatlarning motivatsion, shaxsiy va regulyativ mexanizmlar bilan integratsiyasida namoyon bo‘ladi. Shu sababli mazkur qobiliyatlarning rivojlanish darajasini faqat intellekt testlari yoki kreativ topshiriqlarning natijalari orqali aniqlash bir tomonlama yondashuv bo‘lib qoladi.

Bizning nazariy pozitsiyamizga ko‘ra, talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini belgilovchi psixologik determinantlar besh o‘zaro bog‘langan blokdan tashkil topadi: kognitiv, motivatsion, shaxsiy, regulyativ va ijtimoiy-psixologik determinantlar**.**

Birinchi — **kognitiv blok** intellektual-ijodiy faoliyatning operatsional asosini tashkil etadi. Unga divergent va analitik tafakkur, fikrlash ravonligi, moslashuvchanligi, originalligi, bilimlar bazasi, assotsiativ tafakkur va muammoni

qayta shakllantirish qobiliyatlari kiradi. Ushbu blok «talaba yangi g‘oyani qanday yaratadi?» degan savolga javob beradi.

Ikkinchi — **motivatsion blok** intellektual-ijodiy faoliyatni harakatga keltiruvchi ichki energiyani ifodalaydi. Ichki motivatsiya, bilishga qiziqish, ijodiy faoliyatga ehtiyoj va vazifaning shaxsiy ahamiyatini anglash talabaning ijodiy izlanishga qanchalik chuqur jalb qilinishini belgilaydi. Ushbu blok «talaba nima sababdan ijodiy faoliyatga kirishadi?» degan savolga javob beradi.

Uchinchi — **shaxsiy blok** talabaning yangi g‘oyani ilgari surish va uni himoya qilishga tayyorligini belgilaydi. Kreativ o’zligini namoyon qilish, mustaqillik, ochiqlik, qiziquvchanlik, noaniqlikka tolerantlik, qat’iyatlilik va tavakkal qilishga tayyorlik ushbu blokning asosiy komponentlari sifatida qaraladi. Mazkur blok «talaba o‘zining ijodiy imkoniyatlariga qanchalik ishonadi?» degan savolga javob beradi.

To‘rtinchi — **regulyativ blok** ijodiy jarayonni boshqarish mexanizmini ifodalaydi. Rejalashtirish, monitoring, o‘z-o‘zini nazorat qilish, natijani baholash va strategiyani o‘zgartirish qobiliyatlari g‘oyaning shunchaki paydo bo‘lishidan uning sifatli mahsulotga aylanishigacha bo‘lgan jarayonni boshqaradi. Mazkur blok «talaba o‘z ijodiy faoliyatini qanday boshqaradi?» degan savolga javob beradi.

Beshinchi — **ijtimoiy-psixologik blok** shaxsning ijodiy imkoniyatlari namoyon bo‘lishi uchun zarur tashqi sharoitlarni belgilaydi. Psixologik xavfsizlik, o‘qituvchi qo‘llab-quvvatlashi, mustaqil fikrni rag‘batlantirish, tengdoshlar bilan hamkorlik va konstruktiv baholash ushbu blokning asosiy komponentlaridir. Mazkur blok «talaba o‘z ijodiy imkoniyatlarini qanday muhitda namoyon qiladi?» degan savolga javob beradi.

Shu asosda biz talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini quyidagi mantiqiy tizim orqali ifodalashni taklif qilamiz: kognitiv imkoniyatlar → motivatsion faollik → shaxsiy ishonch va ochiqlik → metakognitiv boshqaruv → ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlash → intellektual-ijodiy natija.

Bu tizimdagi determinantlar bir-birini o‘zaro kuchaytiradi. Masalan, yuqori intellektning o‘zi ijodiy natijani kafolatlamaydi. Agar talabaning ichki motivatsiyasi past bo‘lsa yoki o‘z ijodiy imkoniyatlariga ishonchi yetarli bo‘lmasa, mavjud

intellektual resurslar to‘liq ishga tushmasligi mumkin. Xuddi shuningdek, yuqori kreativ o’zligini namoyon qilish mavjud bo‘lsa-da, bilim bazasi yetarli bo‘lmasa, talaba ko‘plab original g‘oyalar yaratishi mumkin, ammo ularni ilmiy jihatdan asoslashda qiyinchilikka duch keladi. Shuning uchun bizningcha, talabaning intellektual-ijodiy qobiliyatlari determinantlarning oddiy yig‘indisi emas, balki ularning funksional integratsiyasi natijasi sifatida shakllanadi.

Bu yerda yana bir muhim jihatni ajratish lozim: determinantlar teng kuchga ega bo‘lgan doimiy omillar sifatida emas, balki faoliyatning turli bosqichlarida turlicha faollashuvchi dinamik tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, muammoni anglashda intellektual va analitik jarayonlar, g‘oya yaratishda divergent tafakkur va kreativ motivatsiya, g‘oyani ishlab chiqishda bilim va metakognitiv nazorat, uni amalga oshirishda esa o’zligini namoyon qilish, qat’iyatlilik va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash ustuvor bo‘lishi mumkin.

Shu sababli talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik dasturlar ham faqat kreativ topshiriqlarni ko‘paytirish bilan cheklanmasligi kerak. Bunday dasturlar bir vaqtning o‘zida talabaning divergent tafakkurini rivojlantirishi, ichki motivatsiyasini kuchaytirishi, kreativ o’zligini namoyon qilishni oshirishi, metakognitiv strategiyalarni shakllantirishi va ijodiy faoliyat uchun psixologik xavfsiz muhit yaratishi lozim.

Shuningdek, intellektual-ijodiy qobiliyatlarni o‘rganishda talabaning faqat yakuniy natijasini emas, balki ijodiy jarayonini ham baholash muhim. Ya’ni qancha g‘oya yaratgani, g‘oyalarning qanchalik xilma-xil ekani, ularning originalligi, g‘oyani rivojlantirish darajasi, muammoni qayta ko‘ra olishi va o‘z faoliyatini qay darajada boshqara olishi kompleks tarzda o‘rganilishi lozim.

Demak, bizningcha, talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlari — kognitiv imkoniyatlar, ichki motivatsiya, ijodiy shaxs xususiyatlari, metakognitiv-regulyativ mexanizmlar va ijtimoiy-psixologik muhitning o‘zaro ta’siri natijasida shakllanadigan integrativ psixologik tizimdir**.**

Mazkur yondashuv talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini tadqiq etishda yaxlit metodologik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Chunki u ijodkorlikni

faqat «original fikr yaratish» bilan cheklamaydi, balki original fikrning yuzaga kelishi, rivojlantirilishi, baholanishi va amaliy natijaga aylantirilishining psixologik mexanizmlarini ham qamrab oladi.

Yuqoridagilarga asoslanib quyidagi xulosalarni shakllantirish mumkin:

1. Talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlari intellekt va ijodiy tafakkurning o‘zaro uyg‘unligi asosida shakllanib, divergent tafakkur, fikrlash moslashuvchanligi, originallik va muammoni yangicha hal qilish qobiliyatlarida namoyon bo‘lishi aniqlandi;

2. Talabalardagi intellektual-ijodiy qobiliyatlarning rivojlanishida ichki motivatsiya, bilishga qiziqish, mustaqillik, kreativ o‘ziga ishonch va intellektual moslashuvchanlik kabi psixologik omillar muhim determinant sifatida namoyon bo‘lishi aniqlandi.

§ 2.2. Intellektual-ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishning konseptual modeli va uning psixologik mexanizmlari

Talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish masalasini psixologik jihatdan tadqiq etishda mazkur hodisani alohida-alohida intellektual yoki ijodiy sifatlarning yig‘indisi sifatida emas, balki o‘zaro bog‘langan kognitiv, motivatsion, emotsional-regulyativ, shaxsiy va ijtimoiy-psixologik jarayonlarning yaxlit tizimi sifatida qarash muhimdir. Chunki talabaning yuqori darajadagi bilimga egaligi o‘z-o‘zidan ijodiy mahsuldorlikni ta’minlamaydi; xuddi shuningdek, yangicha g‘oya ishlab chiqish qobiliyati ham uni anglash, baholash, rivojlantirish va amaliy jihatdan asoslash imkoniyatisiz to‘laqonli intellektual-ijodiy faoliyatga aylanmaydi. Shu sababli intellektual-ijodiy qobiliyatlarning rivojlanishini psixologik determinantlarning o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladigan dinamik tizim sifatida modellashtirish maqsadga muvofiqdir.

Ijodkorlikning zamonaviy psixologik talqinlarida uning asosiy belgilaridan biri yangilik va samaradorlikning birligi sifatida qaraladi. M.A. Runco va G.J. Jaeger kreativlikni original va samarali natija bilan bog‘laydi; demak, faqat noodatiy fikrning mavjudligi yetarli emas, u muayyan vazifa yoki muammo doirasida ma’no

va foydalilik kasb etishi lozim[86]. Shu nuqtai nazardan, talabaning intellektual-ijodiy qobiliyati yangi g‘oyalarni generatsiya qilish bilan bir qatorda ularni tanlash, qayta ishlash, mantiqan asoslash va takomillashtirishni ham qamrab oladigan murakkab psixologik tuzilma sifatida namoyon bo‘ladi.

Intellektual-ijodiy qobiliyatlar tushunchasini psixologik tizim sifatida talqin qilishda uning ikki asosiy qutbi — intellektual va ijodiy komponentlarining o‘zaro munosabatini aniqlash muhimdir. Intellektual komponent axborotni qabul qilish, kodlash, qayta ishlash, taqqoslash, umumlashtirish, tahlil qilish, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash va muammoning mantiqiy tuzilishini anglash bilan bog‘liq bo‘lsa, ijodiy komponent mavjud bilim va tajribani yangicha kombinatsiyalash, alternativalar yaratish, noodatiy gipotezalarni ilgari surish hamda yangi yechimlarni shakllantirish bilan bog‘liq.

Shu bois intellektual-ijodiy qobiliyatlarni quyidagi yaxlit psixologik tizim sifatida tavsiflash mumkin: axborotni faol qayta ishlash, muammoni qayta tuzish, divergent g‘oyalar generatsiyasi, assotsiativ qayta birlashtirish, intuitiv yechimning yuzaga kelishi, metakognitiv baholash, g‘oyani takomillashtirish, yangi tajribani ichkilashtirish.

Mazkur holat intellektual-ijodiy rivojlanishni o‘zini o‘zi tashkil etuvchi psixologik tizim sifatida qarash imkonini beradi. Sinergetik qarash shaxsni o‘zini mustaqil rivojlantirish, o‘zini faollashtirish va faoliyatini mustaqil tashkil etishga qodir tizim sifatida tushunishga imkon beradi. Ushbu g‘oyani pedagogik mazmundan ajratib, sof psixologik kontekstda talqin qiladigan bo‘lsak, talabaning intellektual-ijodiy rivojlanishi tashqi ta’sirning oddiy natijasi emas, balki shaxsning ichki kognitiv va motivatsion resurslarini safarbar etishi natijasida yuzaga keladigan o‘zgaruvchan jarayon ekanligini ko‘rish mumkin.

Sinergetik nuqtai nazardan intellektning murakkab mental tizim sifatida qaralishi ham muhimdir. Manbadalarda intellekt muayyan muhitda faoliyat yurituvchi murakkab, moslashuvchi va o‘zini o‘zi tashkil qiluvchi tizim sifatida talqin qilingan.

[86] Runco, M. A., & Jaeger, G. J. (2012). The Standard Definition of Creativity. *Creativity Research Journal*, *24*(1), 92–96. https://doi.org/10.1080/10400419.2012.650092

Bunday qarash intellektual-ijodiy qobiliyatlarning rivojlanishini alohida bir sifatning ortishi bilan cheklamasdan, kognitiv jarayonlar o‘rtasidagi aloqalarning qayta tashkil topishi sifatida tushuntirish imkonini beradi.

Masalan, talaba ma’lum muammoga nisbatan ilgari qo‘llagan strategiyasi samara bermaganida, mavjud kognitiv sxemalar qayta tashkil qilinadi. U muammoni yangicha talqin qiladi, ilgari bog‘lanmagan bilimlarni birlashtiradi, yangi gipotezani ilgari suradi va uning to‘g‘riligini tekshiradi. Demak, rivojlanishning muhim mexanizmi mavjud kognitiv tuzilmaning yangi tajriba asosida qayta tashkil topishidir.

Mazkur tadqiqot doirasida talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishning konseptual modeli besh o‘zaro bog‘liq blok asosida talqin qilinadi:

1. **kognitiv determinantlar bloki**;
2. **motivatsion-shaxsiy determinantlar bloki**;
3. **emotsional-regulyativ determinantlar bloki**;
4. **ijtimoiy-psixologik determinantlar bloki**;
5. **intellektual-ijodiy jarayonlar va natijalar bloki**.

Mazkur bloklar o‘zaro sababiy va funksional aloqada bo‘lib, ularning ta’siri qayta aloqa mexanizmi orqali kuchayadi yoki susayadi.

1. Kognitiv determinantlar blok

Intellektual-ijodiy qobiliyatlarning birinchi va asosiy determinantlari kognitiv jarayonlar bilan bog‘liq. Bular qatoriga analitik fikrlash, divergent tafakkur, assotsiativ fikrlash, ishchi xotira, muammoni qayta tuzish, bilimlarni transfer qilish va metakognitiv jarayonlarni kiritish mumkin.

Kreativ fikrlashda divergent jarayonlar muhim ahamiyatga ega bo‘lsa-da, ijodiy mahsulot faqat divergent fikrlash bilan cheklanmaydi. Talaba ko‘plab g‘oyalarni ishlab chiqishi mumkin, biroq ularning ichidan muammoning mohiyatiga mos keladiganlarini ajrata olmasa, ijodiy faoliyatning samaradorligi pasayadi. Shu sababli divergent va konvergent fikrlashning o‘zaro almashinuvi intellektual-ijodiy faoliyatning muhim mexanizmi hisoblanadi. Divergent tafakkur g‘oyalar makonini kengaytiradi, konvergent tafakkur esa ushbu makonni qisqartirib, maqbul yechimlarni tanlaydi. Bunda analitik fikrlash g‘oyalarning mantiqiy izchilligini tekshiradi,

baholash jarayoni esa ularning amaliy va nazariy qiymatini aniqlaydi. Kognitiv determinantlarning yana bir muhim jihati — mavjud bilimlarning hajmi emas, balki ularning qanday tashkil etilganligi va qay darajada erkin qayta birlashtirilishi bilan bog‘liq.

2. Metakognitiv jarayonlarning roli

Intellektual-ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishning muhim mexanizmlaridan biri metakognitiv nazoratdir. Metakognitsiya shaxsning o‘z fikrlash jarayonini kuzatishi, uning samaradorligini baholashi, strategiyalarni tanlashi va zarur hollarda ularni o‘zgartira olishini anglatadi.

Ijodiy vazifani bajarishda talaba nafaqat “qanday yechim topdim?”, balki “nega aynan shu strategiyadan foydalandim?”, “yana qanday variantlar mavjud?”, “mening taxminim qaysi dalillarga asoslangan?”, “qaysi fikrim yetarli darajada asoslanmagan?” kabi savollarni ichki ravishda qayta ishlaydi. Ana shu jarayon kreativ faoliyatni tasodifiy g‘oyalar yig‘indisidan ongli intellektual faoliyatga aylantiradi. Universitet talabalari ishtirokidagi tadqiqotlarda yuqori metakognitiv xabardorlik yuqoriroq kreativlik va o‘rganishga motivatsiya bilan bog‘liqligi aniqlangan. Tadqiqot natijalari kreativlikning metakognitiv bilim bilan ayniqsa kuchli aloqadorligini ko‘rsatgan. Shundan kelib chiqib, mazkur tadqiqotning konseptual modelida metakognitiv jarayonlar alohida determinant emas, balki kognitiv va motivatsion determinantlarni ijodiy faoliyat bilan bog‘lovchi integrativ mexanizm sifatida qaraladi.

3. Muammoni qayta tuzish mexanizmi

Intellektual-ijodiy qobiliyatlarning muhim mexanizmlaridan biri muammoni odatiy shaklda qabul qilish bilan cheklanmasdan, uni qayta formulalashdir. Ko‘pincha kreativ yechim yangi ma’lumot topish natijasida emas, mavjud muammoni boshqacha ko‘rish natijasida yuzaga keladi.

Talaba muammoning dastlabki formulirovkasini o‘zgartirganda, uning kognitiv maydoni ham o‘zgaradi. Ilgari “imkonsiz” deb qabul qilingan variant yangi nuqtai nazardan mumkin bo‘lib qolishi mumkin. Shu jihatdan intellektual-ijodiy rivojlanishning psixologik mexanizmi kognitiv qayta tizumlashtirish bilan

chambarchas bog‘liq. Muammoni qayta tuzish quyidagi ichki jarayonlar orqali amalga oshadi:

- muammoning asosiy va ikkilamchi elementlarini ajratish;
- muammo shartlarini qayta talqin qilish;
- mavjud taxminlarni shubha ostiga olish;
- alternativ nuqtai nazarlarni ishlab chiqish;
- sabab va oqibatlarni qayta joylashtirish;
- yangi savollar hosil qilish.

Natijada talabaning kognitiv moslashuvchanligi ortadi. Manbada ham moslashuvchanlik hodisalarning mohiyatini anglash va ular o‘rtasidagi aloqalarni aniqlash asosida yangi yechim izlashga xizmat qilishi qayd etilgan. Mazkur fikrni psixologik jihatdan umumlashtirganda, moslashuvchanlikni intellektual va ijodiy jarayonlarni bog‘lovchi mexanizm sifatida baholash mumkin.

4. Assotsiativ qayta kombinatsiyalash

Ijodiy fikrlashning yana bir muhim mexanizmi — ilgari alohida mavjud bo‘lgan bilim, tasavvur, obraz va tushunchalarni yangi aloqalarga birlashtirishdir. Bunda yangi g‘oya ko‘pincha mutlaqo “yo‘q joydan” paydo bo‘lmaydi. U mavjud psixik materiallarning yangi kombinatsiyasi sifatida shakllanadi.Talabaning bilim doirasi qanchalik keng va uning kognitiv aloqalari qanchalik moslashuvchan bo‘lsa, turli tushunchalar o‘rtasida yangi bog‘lanishlar hosil qilish ehtimoli shunchalik yuqori bo‘ladi. Biroq bilimning ko‘pligi o‘z-o‘zidan ijodkorlikni kafolatlamaydi. Muhim jihat — bilimlardan erkin foydalanish, ularni boshqa kontekstga ko‘chirish va yangi kombinatsiyalar hosil qilish qobiliyatidir.

Shu sababli intellektual-ijodiy qobiliyatlar modelida assotsiativ moslashuvchanlik alohida mexanizm sifatida belgilanadi.

5. Motivatsion determinantlar

Intellektual-ijodiy qobiliyatlarning rivojlanishini faqat kognitiv mexanizmlar orqali tushuntirish yetarli emas. Shaxsning nima sababdan izlanishi, murakkab vazifani davom ettirishi, xatoga qanday munosabatda bo‘lishi va yangi variantlarni

qanchalik faol izlashida motivatsiya hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Shu asosda motivatsion determinantlar quyidagilardan tashkil topadi:

- bilishga qiziqish;
- yangilikka intilish;
- ichki motivatsiya;
- mustaqillikka ehtiyoj;
- murakkab vazifalarga qiziqish;
- intellektual qoniqish;
- muvaffaqiyatga intilish;
- o‘z imkoniyatlarini sinab ko‘rishga tayyorlik;
- yangi tajribaga ochiqlik.

Motivatsiya yuqori bo‘lgan shaxs muammo yechimi birinchi urinishda topilmaganda ham faoliyatni davom ettiradi. Shu sababli motivatsiya nafaqat ijodiy faoliyatning boshlanishini, balki uning davomiyligi va natijaga yo‘naltirilganligini ham belgilaydi.

6. Kreativ o‘ziga ishonch va o‘z-o‘ziga samaradorlik

Talabaning “men yangi g‘oya yarata olaman”, “murakkab muammoning yechimini topa olaman”, “odatiy bo‘lmagan vaziyatda o‘z strategiyamni ishlab chiqa olaman” degan ichki ishonchi uning real ijodiy faoliyatiga ta’sir ko‘rsatadi. Bu jihatni o‘z-o‘ziga samaradorlik tushunchasi orqali izohlash mumkin. O‘z imkoniyatiga ishonch yuqori bo‘lgan talaba murakkab vazifani tahdid emas, balki yechilishi mumkin bo‘lgan intellektual vazifa sifatida qabul qiladi. Natijada u ko‘proq strategiyalarni sinab ko‘radi, muvaffaqiyatsizlikdan keyin faoliyatni tezroq tiklaydi va yangi variantlarni izlashni davom ettiradi. Aksincha, kreativ o‘ziga ishonch past bo‘lsa, shaxsda “mening fikrim noto‘g‘ri bo‘lishi mumkin”, “boshqalar yaxshiroq yechim topadi”, “men bunday vazifani uddalay olmayman” kabi ichki cheklovlar paydo bo‘lishi mumkin. Bu esa divergent fikrlashning erkinligini pasaytiradi.

Shuning uchun konseptual modelda kreativ o‘ziga ishonch motivatsion va shaxsiy determinantlarni ijodiy xatti-harakat bilan bog‘lovchi vositachi mexanizm sifatida belgilanadi.

7. Emotsional-regulyativ determinantlar

Ijodiy faoliyat doimo noaniqlik, tavakkal, xato qilish ehtimoli va natijaning oldindan noma’lumligi bilan bog‘liq. Shu sababli intellektual-ijodiy qobiliyatlarning rivojlanishida emotsional barqarorlik va noaniqlikka chidamlilik muhim ahamiyatga ega. Talaba yangi g‘oya taklif qilganida, uning g‘oyasi rad etilishi yoki yetarli baholanmasligi mumkin. Bunday vaziyatga nisbatan kuchli salbiy emotsional reaksiya kreativ faollikni susaytiradi. Aksincha, noaniqlikni qabul qila olish, xatoni tajribaning bir qismi sifatida ko‘rish va muvaffaqiyatsizlikdan keyin faoliyatni davom ettirish ijodiy izlanishning barqarorligini ta’minlaydi. Shu nuqtai nazardan, emotsional-regulyativ determinantlar quyidagilarni qamrab oladi:

- emotsional barqarorlik;
- noaniqlikka tolerantlik;
- frustratsiyaga chidamlilik;
- impulslarni nazorat qilish;
- stress sharoitida kognitiv faoliyatni saqlash;
- muvaffaqiyatsizlikka nisbatan konstruktiv munosabat;
- emotsional o‘zini o‘zi boshqarish.

Mazkur sifatlar ijodkorlikning “fon omillari” emas, balki ijodiy jarayonni davom ettirish imkonini beruvchi faol psixologik resurslar sifatida qaralishi kerak.

8. Shaxsning moslashuvchanligi intellektual-ijodiy rivojlanish mexanizmi sifatida

Adaptivlik insonning o‘zgaruvchan sharoitlarga moslashish bo‘lib, ichki va tashqi muhit o‘rtasidagi dinamik muvozanat asosida yuzaga chiqadi. Adaptivlikni shaxsning yangi axborot, yangi talab va yangi vaziyatlarga nisbatan kognitiv hamda emotsional strategiyalarini qayta tashkil qila olish qobiliyati sifatida belgilash mumkin. Intellektual-ijodiy faoliyatda moslashuvchanlik ikki darajada namoyon bo‘ladi.

Birinchisi, **kognitiv moslashuvchanlik** bo‘lib, shaxsning bir fikrlash strategiyasidan boshqasiga o‘tishi, muammoni turli nuqtai nazardan ko‘rishi va muqobil yechimlarni ishlab chiqishi bilan belgilanadi.

Ikkinchisi, **shaxsiy-emotsional moslashuvchanlik** bo‘lib, yangi vaziyatga nisbatan emotsional reaksiyalarni boshqarish, noaniqlikni qabul qilish va vaziyatga mos ravishda xulq strategiyasini o‘zgartirishni anglatadi.

Demak, ijodkor talaba o‘zgarayotgan sharoitga shunchaki moslashmaydi; u mavjud sharoitni qayta talqin qiladi, yangi imkoniyatlarni izlaydi va o‘zining faoliyati orqali vaziyatning yangi variantlarini yaratadi.

9. Sinergetik o‘zini o‘zi tashkil etish mexanizmi

Intellektual-ijodiy qobiliyatlarning konseptual modelida sinergetik o‘zini o‘zi tashkil etish mexanizmi markaziy o‘rinlardan birini egallaydi. Bunda “sinergetik” tushunchasi pedagogik texnologiya yoki o‘qitish usuli sifatida emas, balki shaxsning turli psixologik resurslari o‘zaro ta’siri natijasida yangi sifatlarning yuzaga kelishini ifodalovchi psixologik tamoyil sifatida qo‘llanadi. Shaxsning intellektual salohiyati, motivatsiyasi, kreativ o‘ziga ishonchi, kognitiv moslashuvchanligi va emotsional barqarorligi alohida-alohida mavjud bo‘lishi mumkin. Biroq ular o‘zaro uyg‘unlashganda, oddiy yig‘indidan yuqori bo‘lgan yangi psixologik sifat — intellektual-ijodiy mahsuldorlik yuzaga keladi.

10. Ijtimoiy-psixologik determinantlar

Intellektual-ijodiy qobiliyatlar faqat individual psixik jarayonlar doirasida shakllanmaydi. Shaxsning ijtimoiy munosabatlari, muloqot xususiyatlari, guruhdagi psixologik xavfsizlik hissi, boshqalarning fikrini qabul qilish va o‘z g‘oyasini himoya qila olish qobiliyati ham kreativ faoliyatga ta’sir ko‘rsatadi. Ijodiy g‘oyaning paydo bo‘lishi individual jarayon bo‘lsa-da, uning rivojlanishi ko‘pincha ijtimoiy fikr almashinuvi orqali amalga oshadi. Talaba boshqa shaxslarning nuqtai nazarini eshitish orqali o‘z g‘oyasini qayta ko‘rib chiqadi, yangi assotsiatsiyalar hosil qiladi va muammoning ilgari ko‘rmagan jihatlarini anglaydi. Shu sababli ijtimoiy-psixologik determinantlarga:

- psixologik xavfsizlik;
- fikr bildirish erkinligi;
- ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash;
- muloqotga ochiqlik;

- boshqalarning nuqtai nazarini qabul qilish;
- konstruktiv bahsga tayyorlik;
- guruhiy identifikatsiya;
- ijtimoiy fikrga haddan tashqari bog‘lanmaslik kabi omillarni kiritish mumkin.

Bunda muhim jihat shundaki, ijtimoiy muhit ijodkorlikni to‘g‘ridan-to‘g‘ri “yaratmaydi”, balki shaxsning mavjud intellektual va motivatsion resurslari namoyon bo‘lishi uchun psixologik imkoniyatlar yaratadi yoki ularni cheklaydi.

11. Psixologik xavfsizlik va ijodiy faollik

Talabaning yangi g‘oyani ilgari surishi uchun u o‘z fikrini ifodalashdan qo‘rqmasligi kerak. Xatoga yo‘l qo‘yish yoki noodatiy fikr bildirishdan doimiy ravishda qo‘rqish kreativ jarayonni tormozlaydi. Psixologik xavfsizlik yuqori bo‘lgan sharoitda shaxs “noto‘g‘ri fikr aytib qo‘yaman” degan xavotirga emas, balki “yana qanday variant bo‘lishi mumkin?” degan savolga ko‘proq e’tibor qaratadi. Bu esa divergent fikrlash uchun zarur bo‘lgan kognitiv erkinlikni kuchaytiradi. Shu sababli psixologik xavfsizlikni ijtimoiy-psixologik determinant sifatida emas, balki **ijodiy faoliyatni faollashtiruvchi vositachi mexanizm** sifatida ham qarash mumkin.

12. Ijodiy jarayonning bosqichma-bosqich psixologik mexanizmi

Talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlari nuqtai nazaridan ushbu jarayon quyidagicha talqin qilinadi.

Birinchi bosqich — muammoni anglash va tayyorgarlik. Talaba muammo haqida axborot to‘playdi, uning chegaralarini belgilaydi, oldingi bilimlarini faollashtiradi va muammoning asosiy komponentlarini ajratadi.

Ikkinchi bosqich — inkubatsiya. Muammo ongli ravishda bevosita qayta ishlanmasa ham, uning alohida elementlari xotira va assotsiativ tizimlarda qayta tashkil qilinishi mumkin.

Uchinchi bosqich — intuitiv yaqinlashuv. Shaxs yechimning ayrim elementlarini anglay boshlaydi, lekin u hali to‘liq shakllanmagan bo‘ladi.

To‘rtinchi bosqich — illuminatsiya. Yangi g‘oya yoki yechimning asosiy shakli ongda nisbatan yaxlit tarzda paydo bo‘ladi.

Beshinchi bosqich — verifikatsiya. Hosil bo‘lgan g‘oya mantiqiy, amaliy va mazmuniy jihatdan tekshiriladi.

Biroq mazkur bosqichlarni qat’iy ketma-ketlik sifatida qabul qilish to‘g‘ri emas. Ijodiy jarayonda talaba verifikatsiyadan keyin yana tayyorgarlik bosqichiga qaytishi, muammoni qayta formulalashi yoki yangi g‘oyalar generatsiyasini boshlashi mumkin. Demak, intellektual-ijodiy jarayon siklik va rekursiv xususiyatga ega.

13. Divergent va konvergent jarayonlarning almashinuvi

Intellektual-ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish modelining markaziy mexanizmlaridan biri divergent va konvergent jarayonlarning almashinuvidir. Divergent bosqichda shaxs imkon qadar ko‘p variantlarni yaratadi. Bu bosqichda tanqidiy baholashni vaqtincha kamaytirish, alternativalar sonini ko‘paytirish va fikrlar o‘rtasidagi noodatiy aloqalarni izlash muhim. Konvergent bosqichda esa aksincha, g‘oyalar saralanadi, mantiqiy va amaliy mezonlar asosida baholanadi. Shu tarzda kreativ faoliyat “erkin generatsiya” va “ratsional nazorat”ning almashinuvi orqali amalga oshadi. Shunday qilib, intellektual-ijodiy qobiliyatlarning yuqori darajasi faqat divergent fikrlashning kuchliligi bilan emas, balki divergent va konvergent rejimlarni o‘z vaqtida almashtira olish qobiliyati bilan ham belgilanadi.

14. Intellektual-ijodiy faoliyatda axborotni qayta ishlash

Shaxsning intellektual-ijodiy rivojlanishi axborotni oddiy qabul qilish emas, balki uni tanlash, tasniflash, qayta kodlash, taqqoslash, integratsiyalash va yangi ma’no bilan qayta tashkil qilish jarayoni bilan bog‘liq. Texnologik rivojlanish sharoitida axborot hajmining ortishi uni to‘liq o‘zlashtirishdan ko‘ra tizimlashtirish va qayta ishlash muammosi muhimdir. Psixologik nuqtai nazardan bu holat kognitiv yuklama, selektiv e’tibor va metakognitiv nazoratning ahamiyatini oshiradi. Talaba axborot oqimida barcha ma’lumotlarni bir xil darajada qayta ishlay olmaydi. Shuning uchun u:

1. muhim axborotni ajratishi;
2. uni avvalgi bilimlar bilan bog‘lashi;
3. qarama-qarshi ma’lumotlarni solishtirishi;
4. yangi aloqalarni aniqlashi;

5. umumlashtirishi;
6. yangi g‘oyani shakllantirishi kerak.

Bu jarayonlar intellektual-ijodiy qobiliyatlarning kognitiv mexanizmini tashkil etadi.

15. Intellektual-ijodiy rivojlanishning ichki qayta aloqa mexanizmi

Konseptual modelning muhim xususiyati yangi g‘oya ishlab chiqilgandan keyin uning muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsizligi shaxsning o‘ziga bo‘lgan ishonchiga ta’sir qiladi degan g‘oyani o‘zida mujassamlashtirgan. O‘ziga ishonchning o‘zgarishi esa keyingi vazifaga bo‘lgan motivatsiyani belgilaydi. Motivatsiya o‘z navbatida yangi kognitiv strategiyalarni izlash faolligini oshiradi yoki kamaytiradi. Demak ijodiy natija → refleksiya → o‘zini baholash → kreativ o‘ziga ishonch → motivatsiya → yangi intellektual faoliyat → yangi ijodiy natija ko‘rinishidagi siklik mexanizm yuzaga keladi. Bu mexanizm rivojlanishning “bir martalik” emas, balki kumulyativ xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi. Har bir ijodiy tajriba keyingi faoliyat uchun psixologik resursga aylanishi mumkin.

16. Refleksiya intellektual-ijodiy rivojlanish mexanizmi sifatida

Refleksiya shaxsning o‘z faoliyati, qarorlari, fikrlari va emotsional holatini anglash jarayonidir. Intellektual-ijodiy faoliyatda refleksiya ikki asosiy vazifani bajaradi. Birinchidan, u faoliyat natijasini baholash imkonini beradi. Talaba o‘z g‘oyasining kuchli va zaif tomonlarini aniqlaydi. Ikkinchidan, refleksiya keyingi faoliyat strategiyasini o‘zgartiradi. Agar tanlangan strategiya samara bermagan bo‘lsa, shaxs yangi strategiyani tanlaydi. Shu sababli refleksiya intellektual-ijodiy rivojlanishning yakuniy emas, balki yangi rivojlanish siklini boshlovchi mexanizmidir.

Shunday qilib, tadqiqotimizda talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishning konseptual modeli quyidagi mantiq asosida quriladi:

I. Ichki psixologik resurslar

- intellektual salohiyat;
- bilimlar tizimi;
- divergent tafakkur;

- kognitiv moslashuvchanlik;
- assotsiativ fikrlash;
- metakognitiv xabardorlik.

II. Motivatsion-shaxsiy resurslar

- ichki motivatsiya;
- bilishga qiziqish;
- mustaqillikka ehtiyoj;
- kreativ o‘ziga ishonch;
- yangi tajribaga ochiqlik;
- qat’iyatlilik;
- noaniqlikka tolerantlik.

III. Emotsional-regulyativ resurslar

- emotsional barqarorlik;
- o‘z-o‘zini boshqarish;
- frustratsiyaga chidamlilik;
- stressga bardoshlilik;
- xatoga konstruktiv munosabat.

IV. Ijtimoiy-psixologik resurslar

- psixologik xavfsizlik;
- ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash;
- muloqotga ochiqlik;
- fikr almashish;
- konstruktiv bahs;
- ijtimoiy ta’sirga nisbatan mustaqillik.

V. Psixologik mexanizmlar

- muammoni qayta tuzish;
- divergent generatsiya;
- assotsiativ qayta kombinatsiyalash;
- inkubatsiya;
- intuitiv insight;

- metakognitiv monitoring;
- konvergent baholash;
- refleksiya;
- o‘zini o‘zi tashkil etish;
- kognitiv va emotsional moslashuv.

VI. Natijaviy ko‘rsatkichlar

- fikrlar ravonligi;
- fikrlash moslashuvchanligi;
- originallik;
- g‘oyani ishlab chiqish;
- muammoli vaziyatni yangicha talqin qilish;
- alternativ yechimlar ishlab chiqish;
- mustaqil intellektual qaror qabul qilish;
- ijodiy mahsulotning yangiligi va samaradorligi.

Mazkur modelning asosiy xususiyati shundaki, uning elementlari bir-biridan ajratilgan holda emas, balki dinamik tizim sifatida faoliyat yuritadi.

Konseptual modeldan kelib chiqib, talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini shartli ravishda uch darajada tavsiflash mumkin.

Quyi daraja. Talaba muammoni asosan tayyor kognitiv sxemalar orqali qabul qiladi, alternativ yechimlar soni cheklangan, noodatiy fikr bildirishga nisbatan ichki to‘siqlar mavjud. Xatoga nisbatan yuqori xavotir, tashqi bahoga bog‘liqlik va kreativ o‘ziga ishonchning pastligi kuzatilishi mumkin.

O‘rta daraja. Talaba muqobil variantlarni ishlab chiqadi, mavjud bilimlarni yangi vaziyatga qo‘llashga harakat qiladi, biroq g‘oyalarni tizimlashtirish va baholashda qiyinchiliklar mavjud. Metakognitiv nazorat va refleksiya yetarli darajada shakllanmagan bo‘lishi mumkin.

Yuqori daraja. Talaba muammoni mustaqil ravishda qayta formulalaydi, bir nechta fikrlash strategiyalarini almashtira oladi, noodatiy g‘oyalar yaratadi, ularni mantiqiy va amaliy jihatdan baholaydi, muvaffaqiyatsizlikdan keyin yangi strategiyani ishlab chiqadi hamda o‘z faoliyatini refleksiv ravishda nazorat qiladi.

Bunday darajalar qat’iy tipologiya emas, balki empirik tadqiqotda intellektual-ijodiy rivojlanish dinamikasini aniqlash uchun nazariy mezon sifatida qaraladi.

Intellektual-ijodiy rivojlanishning mexanizmlari quyidagi ketma-ketlikda umumlashtirilishi mumkin.

Birinchi mexanizm — faollashuv. Ichki motivatsiya, qiziqish va muammoga nisbatan intellektual ehtiyoj kognitiv faoliyatni faollashtiradi.

Ikkinchi mexanizm — kognitiv qayta tashkil etish. Mavjud bilimlar yangi vaziyat talablari asosida qayta birlashtiriladi.

Uchinchi mexanizm — divergent generatsiya. Bir nechta alternativ g‘oyalar hosil qilinadi.

To‘rtinchi mexanizm — assotsiativ integratsiya. Turli bilim va tajriba elementlari yangi kombinatsiyaga keltiriladi.

Beshinchi mexanizm — inkubatsiya va insight. G‘oyaning ayrim elementlari ongli va ong osti jarayonlarining o‘zaro ta’siri natijasida yangi konfiguratsiyaga keladi.

Oltinchi mexanizm — metakognitiv monitoring. Shaxs o‘z fikrlash jarayonini kuzatadi va strategiyani nazorat qiladi.

Yettinchi mexanizm — konvergent baholash. Variantlar mantiqiy, mazmuniy va samaradorlik mezonlari asosida saralanadi.

Sakkizinchi mexanizm — refleksiv integratsiya. Olingan tajriba shaxsning keyingi faoliyat strategiyalariga kiritiladi.

Shunday qilib, intellektual-ijodiy rivojlanish bir martalik “ijodiy akt” emas, balki bir-birini to‘ldiruvchi psixologik mexanizmlarning dinamik tizimidir.

Yuqoridagi nazariy tahlil asosida tadqiqotimizning konseptual g‘oyasi quyidagicha shakllantiriladi: talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlari kognitiv moslashuvchanlik, divergent fikrlash, metakognitiv nazorat, ichki motivatsiya, kreativ o‘ziga ishonch, emotsional barqarorlik va noaniqlikka tolerantlikning o‘zaro ta’siri asosida rivojlanadi; ushbu determinantlarning samaradorligi esa muammoni qayta tuzish, assotsiativ kombinatsiyalash, o‘zini o‘zi tashkil etish, refleksiya va qayta aloqa mexanizmlari orqali namoyon bo‘ladi.

Mazkur g‘oyada determinantlar va natija o‘rtasidagi aloqa bevosita emas, balki vositali va dinamik xarakterga ega deb qaraladi. Masalan, ichki motivatsiya bevosita originallikni yuzaga keltirmasligi mumkin, biroq u murakkab muammoni uzoq vaqt davomida o‘rganishga undaydi; uzoq muddatli kognitiv faollik esa muammoni chuqurroq qayta tuzish va yangi assotsiatsiyalar hosil qilish imkoniyatini oshiradi. Xuddi shuningdek, metakognitiv xabardorlikning yuqori darajasi o‘z-o‘zidan kreativ mahsulot yaratmaydi, biroq shaxsga samarasiz strategiyani aniqlash va yangisiga o‘tish imkonini beradi. Universitet talabalari bo‘yicha tadqiqotlarda ham metakognitiv xabardorlikning kreativlik va motivatsiya bilan bog‘liqligi aniqlangan.

Mazkur modelning integrativ xususiyati shundaki, unda intellektual-ijodiy qobiliyatlar faqat kognitiv ko‘rsatkichlar orqali izohlanmaydi. Zamonaviy kreativlik tadqiqotlari ham kreativ faoliyatning ko‘p komponentli xususiyatini ko‘rsatadi. Intellektual-ijodiy qobiliyatlar nisbatan barqaror individual farqlarni aks ettirsa-da, ular o‘zgarmas psixologik xususiyatlar emas. Ularning rivojlanishi tajriba, motivatsiya, faoliyat mazmuni, refleksiya va o‘zini o‘zi boshqarish jarayonlari bilan bog‘liq. Shu jihatdan rivojlanish ikki yo‘nalishda kechadi:

ekstensiv yo‘nalish — yangi bilim, tajriba va strategiyalarni egallash;

intensiv yo‘nalish — mavjud bilim va strategiyalar o‘rtasidagi aloqalarni chuqurlashtirish va qayta tashkil etish.

Aynan ikkinchi yo‘nalish intellektual-ijodiy qobiliyatlar uchun alohida ahamiyatga ega. Chunki kreativlik yangi bilimlarni shunchaki ko‘paytirishni emas, balki ularni yangi munosabatlar tizimiga kiritishni talab qiladi.

Intellektual-ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishda talabaning o‘z faoliyatini subyektiv ravishda anglash darajasi ham muhim. Shaxs o‘zini faqat topshiriqni bajaruvchi sifatida emas, balki muammoni anglovchi, savol qo‘yuvchi, gipoteza ishlab chiquvchi va yechimni baholovchi subyekt sifatida qabul qilganda, uning intellektual mustaqilligi kuchayadi.

Shunday qilib, talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishni psixologik jihatdan tushuntirishda ularni faqat intellekt yoki kreativ tafakkurning alohida ko‘rsatkichlari bilan chegaralash maqsadga muvofiq emas. Intellektual-ijodiy

qobiliyatlar kognitiv, motivatsion, emotsional-regulyativ va ijtimoiy-psixologik determinantlarning o‘zaro ta’siri asosida shakllanuvchi integrativ psixologik tizimdir. Uning rivojlanishida divergent tafakkur, kognitiv moslashuvchanlik, assotsiativ fikrlash va metakognitiv nazorat kognitiv asosni; ichki motivatsiya, bilishga qiziqish va kreativ o‘ziga ishonch motivatsion asosni; noaniqlikka tolerantlik, emotsional barqarorlik va o‘zini o‘zi boshqarish emotsional-regulyativ asosni; psixologik xavfsizlik, muloqot va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash esa ijtimoiy-psixologik asosni tashkil etadi.

Mazkur determinantlarning ta’siri muammoni qayta tuzish, divergent g‘oyalar generatsiyasi, assotsiativ qayta kombinatsiyalash, inkubatsiya va intuitiv yechim, metakognitiv monitoring, konvergent baholash hamda refleksiya mexanizmlari orqali amalga oshadi. Shu jihatdan intellektual-ijodiy rivojlanish chiziqli emas, balki siklik, rekursiv va o‘zini o‘zi tashkil etuvchi psixologik jarayon sifatida namoyon bo‘ladi. Bunda har bir yangi ijodiy tajriba shaxsning keyingi kognitiv strategiyalari, motivatsiyasi va kreativ o‘ziga ishonchiga qayta ta’sir ko‘rsatadi.

Shu nuqtai nazardan, tadqiqotning keyingi bosqichida mazkur konseptual modelda ajratilgan determinantlarning empirik ko‘rsatkichlarini aniqlash, ularning o‘zaro korrelyatsion va sababiy munosabatlarini tekshirish hamda intellektual-ijodiy qobiliyatlarning rivojlanishini belgilovchi ustuvor psixologik prediktorlarni aniqlash muhim vazifa sifatida belgilanadi.

§ 2.3. Talabalarda intellektual-ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishning pedagogik-psixologik strategiyalari

Talabalarda intellektual-ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish oliy ta’lim jarayonining faqat bilim berish bilan chegaralanmaydigan, balki shaxsning tafakkur imkoniyatlari, ijodiy tashabbusi, mustaqil qaror qabul qilishi, muammoli vaziyatlarni yangicha hal etishi va o‘z intellektual salohiyatini muntazam rivojlantirib borishini ta’minlaydigan ko‘p omilli jarayonidir. Zamonaviy oliy ta’lim sharoitida talabaning tayyor bilimni o‘zlashtirishi bilan bir qatorda, mavjud bilimlar o‘rtasida yangi aloqalarni o‘rnatishi, muammoni turli nuqtayi nazardan ko‘rishi, bir nechta muqobil

yechimlarni taklif qilishi, yangi g‘oyalarni ilgari surishi va ularni asoslay olishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu sababli intellektual-ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishni ta’limning alohida yo‘nalishi emas, balki talabaning bilish, motivatsion, emotsional-irodaviy, refleksiv va ijtimoiy-psixologik rivojlanishini birlashtiruvchi yaxlit pedagogik-psixologik tizim sifatida qarash maqsadga muvofiq.

Talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish strategiyasi deganda ta’lim jarayonida talabaning intellektual faolligi, ijodiy tashabbusi, mustaqil fikrlashi, muammoli vaziyatlarda nostandart yechimlar ishlab chiqishi va o‘z g‘oyalarini refleksiv baholashini izchil qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan o‘zaro bog‘liq pedagogik va psixologik ta’sirlar tizimi tushuniladi. Bunday strategiya bir martalik metod yoki mashg‘ulot emas, balki maqsad, mazmun, motivatsiya, faoliyat, psixologik muhit, refleksiya va baholashning o‘zaro uyg‘unligini nazarda tutadi.

Talabaning intellektual-ijodiy rivojlanishini tushuntirishda kognitiv jarayonlar bilan bir qatorda motivatsiya, o‘ziga ishonch, emotsional holat, shaxsiy qadriyatlar va ijtimoiy muhit ham muhim ahamiyatga ega. Chunki yuqori intellektual salohiyatning mavjudligi har doim ham ijodiy faoliyatning yuqori darajada namoyon bo‘lishini kafolatlamaydi. Talaba o‘z g‘oyasini ilgari surishdan qo‘rqsa, xato qilishni muvaffaqiyatsizlik deb qabul qilsa yoki o‘zining ijodiy imkoniyatlariga ishonmasa, mavjud intellektual salohiyat amaliy ijodiy faoliyatga to‘liq ko‘chmasligi mumkin.

Shu jihatdan A. Banduraning o‘z-o‘ziga samaradorlik konsepsiyasi muhim nazariy asoslardan biridir. Shaxsning muayyan faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshira olishiga bo‘lgan ishonchi uning faoliyatga kirishishi, qiyinchiliklarga bardosh berishi va muvaffaqiyatsizlikdan keyin qayta urinib ko‘rishiga ta’sir ko‘rsatadi. Kreativ faoliyatga nisbatan bu tushuncha ijodiy o‘z-o‘ziga samaradorlik sifatida namoyon bo‘ladi. P. Tierney va S. Farmer tomonidan olib borilgan tadqiqotlar ijodiy o‘z-o‘ziga samaradorlik ijodiy faoliyat natijalari bilan bog‘liqligini ko‘rsatgan[87].

Demak, talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish strategiyasi nafaqat “ijodiy topshiriqlar berish”, balki talabaning “men yangi g‘oya

[87] P.Tierney, S.M. Farmer Creative Self-Efficacy: Its Potential Antecedents and Relationship to Creative Performance// Academy of Management JournalVol. 45, No. 6. 2002. – p. 144-148. https://doi.org/10.5465/3069429

yaratishim mumkin”, “men muammoni boshqacha ko‘ra olaman”, “xato qilish yangi yechim izlashning bir qismi” degan psixologik ustanovkalarini shakllantirishni ham nazarda tutishi lozim.

Talabalarda intellektual-ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishning birinchi strategiyasi ularni real, ochiq va muammoli vaziyatlarga jalb etish bilan bog‘liq. Mazkur strategiyaning mohiyati shundan iboratki, talaba tayyor algoritm bo‘yicha harakat qilmaydi, balki vaziyatni tahlil qiladi, muammoni aniqlaydi, taxminlar ilgari suradi, bir nechta yechim variantlarini ishlab chiqadi va ularning afzallik hamda kamchiliklarni baholaydi. Bunday yondashuvda “muammoli vazifa” oddiy murakkab topshiriqdan farq qiladi. Oddiy topshiriqda yechimga olib boruvchi algoritm oldindan ma’lum bo‘lishi mumkin. Muammoli topshiriqda esa talaba avvalo muammoning o‘zini aniqlashi kerak. Aynan mana shu jarayon intellektual-ijodiy faollikni yuzaga chiqaradi. Shu sababli oliy ta’lim mashg‘ulotlarida quyidagi turdagi savollarni ko‘paytirish maqsadga muvofiq:

- “Ushbu muammoni yana qanday usulda hal qilish mumkin?”
- “Agar mavjud shartlardan biri o‘zgartirilsa, natija qanday bo‘ladi?”
- “Muammoning muqobil sabablarini ko‘rsating.”
- “Sizningcha, ushbu vaziyatga boshqacha nuqtayi nazardan qanday qarash mumkin?”
- “Mazkur g‘oyani yanada takomillashtirish uchun nimalar qilish mumkin?”
- “Bir nechta yechimdan qaysi biri eng maqbul va nima uchun?”

Bunday savollar talabaning reproduktiv faoliyatidan produktiv va ijodiy faoliyatga o‘tishini ta’minlaydi.

Innovatsion faoliyat bilan bog‘liq strategiyada talabaning yangi g‘oyalarni yaratishi bilan birga, ularni amaliyotga tatbiq etishi ham muhim. Bunda “g‘oya – sinov – xato – tahlil – takomillashtirish – qayta sinash” sikli shakllantiriladi. Mazkur sikl talabaning ijodiy jarayonni yakuniy javob emas, balki bosqichma-bosqich

takomillashib boradigan faoliyat sifatida qabul qilishiga yordam beradi. Demak, innovatsion faoliyatni tashkil etishda talaba:

1. muammoni aniqlashi;
2. muammo haqida savollar yaratishi;
3. ma’lumotlarni turli manbalardan to‘plashi;
4. bir nechta gipotezalarni ilgari surishi;
5. muqobil yechimlar ishlab chiqishi;
6. yechimlarni sinovdan o‘tkazishi;
7. xatolarni tahlil qilishi;
8. yakuniy mahsulot yoki g‘oyani takomillashtirishi;
9. o‘z faoliyatini refleksiv baholashi zarur.

Bu jarayon intellektual va ijodiy faoliyatning integratsiyasini ta’minlaydi.

I.G‘.Mamajonov talabalarni kasbiy innovatsion faoliyatga tayyorgarligini takomillashtirishga oid ilmiy tadqiqot ishida mazkur faoliyatga tayyorlashning muhim jihatlari sifatida: professional yo‘nalish, professional tajriba, psixik jarayonlarning xususiyatlari va biopsixik xususiyatlarni keltiradi hamda innovatsion faoliyatga tayyor bo‘lishi uchun talabalar akademik; perseptiv; nutqiy; tashkilotchilik; kommunikativ qobiliyatlarni ro‘yobga chiqarishni ta’minlovchi ko‘nikma va malakalarni egallashlari kerakligini aytadi. Bunda tadqiqotchi innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorgarlikdagi muhim jihatlardan biri, bu faoliyatni amalga oshirishdagi shaxsiy faollikni nazardan chetda qoldiradi[88].

Innovatsion faoliyatga tayyorlikni tushunishda N.F.Talizina tomonidan quyidagi darajalar uchun berilgan asosiy tayyorlikning qabul qilingan ta’rifidan kelib chiqish maqsadga muvofiq:

- har qanday mutaxassis uchun zarur bo‘lgan faoliyat turlarini egallaganlik;

-zamonaviy turmush tarzi bilan shartlangan faoliyat turlarini egallaganlik;

[88] Mamajonov I.G’. Talabalarni kasbiy innovatsion faoliyatga tayyorgarligini takomillashtirish: Ped. fanl. fals. d-ri (PhD) … ... Dis. – T., 2021. – 151 b

- pedagog uchun har qanday innovatsiyani, yangilikni amalga oshirishi uchun zarur bo‘lgan faoliyat turlarini egallaganlik[89].

Talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda ikkinchi muhim strategiya motivatsion sohani maqsadli ravishda rivojlantirishdir. Chunki ijodiy faoliyat ko‘pincha aniq natija oldindan kafolatlanmagan sharoitda amalga oshiriladi. Bunday faoliyatda talaba noaniqlikka bardosh berishi, muvaffaqiyatsizlikdan keyin faoliyatni davom ettirishi va ichki qiziqishni saqlab qolishi kerak.

Motivatsiya insonning faoliyatga kirishishi, uning yo‘nalishi va davomiyligini belgilaydigan psixologik mexanizmlardan biridir. Ryan va Deci o‘z-o‘zini belgilash nazariyasida ichki motivatsiyani rivojlantirish uchun shaxsning avtonomligi, faoliyatni uddalay olishiga ishonchi va ijtimoiy aloqadorlik hissini qo‘llab-quvvatlash muhimligini ta’kidlaydilar[90]. Shundan kelib chiqib, talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda quyidagi motivatsion strategiyalar muhim:

Birinchidan, tanlov imkoniyatini berish. Talabaga bir xil topshiriqning bir nechta variantini taklif qilish, mavzu yoki muammo tanlash imkoniyatini yaratish uning avtonomligini oshiradi.

Ikkinchidan, faoliyat mazmunini shaxsiy ma’no bilan bog‘lash. Talaba topshiriqni nima uchun bajarayotganini tushunishi kerak. Mazmunning shaxsiy va kasbiy ahamiyati anglanganda ijodiy faollik ortadi.

Uchinchidan, muvaffaqiyatning kichik bosqichlarini tashkil etish. Juda murakkab vazifa birdan berilganda talaba o‘z imkoniyatiga shubha qilishi mumkin. Shuning uchun murakkab ijodiy topshiriqni kichik, bajarilishi mumkin bo‘lgan bosqichlarga ajratish samarali.

To‘rtinchidan, jarayonni natijadan ustun qo‘yish. Faqat “to‘g‘ri javob”ni baholash o‘rniga muammoni qanday tahlil qilgani, qanday variantlar ishlab chiqqani va g‘oyani qanday asoslaganiga e’tibor qaratish lozim.

Universitet talabalarining kreativligi bo‘yicha tadqiqotlar ham metakognitiv anglash va ichki motivatsiya o‘rtasidagi aloqani ko‘rsatmoqda. Masalan, 381 nafar

[89] Талызина Н. Ф. Т16 Педагогическая психология: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений. - М.: Издательский центр. «Академия», 1998. - 288 с

[90] Ryan RM, Deci EL. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. Am Psychol. 2000 Jan;55(1):68-78. doi: 10.1037//0003-066x.55.1.68. PMID: 11392867.

universitet talabasi ishtirokidagi tadqiqotda yuqori metakognitiv anglashga ega talabalar yuqoriroq o‘quv motivatsiyasi va ijodiy tafakkur ko‘rsatkichlarini namoyon qilgan[91].

YE.N.Danilinning fikriga ko‘ra, kasbga tayyorlash jarayonida motivatsiya faoliyatning adekvatliligi tomonga o‘zgaradi va motivatsiya strukturasida kasbiy va ijtimoiy ahamiyatli motivlarning roli oshadi va ilmiy-bilish motivlarning roli pasayadi. Faqat o‘qitishning oxirgi-yiliga kelib, professionalning obrazi strukturasida va uning motivatsion sohasida bo‘lajak kasbiy faoliyatning o‘ziga xos xususiyatlari bilan bog‘liq komponentlar hukmronlik qila boshlaydi. YE.N.Danilin talabalar faoliyati uchun bir necha asosiy motivlarini ajratib ko‘rsatadi[92]

O.S.Grebenyukning fikriga ko‘ra, o‘zgarishning asosiy vazifasi motivatsiya mazmunini boyitish, o‘qishning ijtimoiy ahamiyatga ega motivlarini, bilim ehtiyojlarini shakllantirishdan iborat[93]

A.G.Kovalyovning konsepsiyasiga ko‘ra, motivatsiyaning shakllantirilishi kamroq darajada tabaqalashtirilgan motivatsion jarayonlardan undan ancha ko‘proq diffrerensiatsiya qilingan dinamik va beqaror holatdan tobora barqaror holatga o‘tish bilan amalga oshishi mumkin. Jarayonlar juda dinamik (o‘suvchi, o‘zgaruvchan), shaxsning holatlari unchalik ham dinamik emas va shaxsning xususiyatlari nisbatan barqaror [94]

Demak, motivatsion strategiya faqat “rag‘batlantirish” bilan chegaralanmaydi. Uning psixologik mazmuni talabaning “men xohlayman”, “men uddalay olaman”, “men nima uchun bajarayotganimni tushunaman”, “men natijamni boshqara olaman” degan ichki pozitsiyasini shakllantirishdan iborat.

Intellektual-ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishning muhim psixologik shartlaridan biri talabaning o‘z ijodiy imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchidir. Buni ijodiy o‘z-o‘ziga samaradorlik tushunchasi orqali izohlash mumkin. Talaba o‘zini

[91] Kamila Urban, Ondra Pesout, Jiří Kombrza, Marek Urban, Metacognitively aware university students exhibit higher creativity and motivation to learn, Thinking Skills and Creativity, Volume 42, 2021, 100963, ISSN 1871-1871, https://doi.org/10.1016/j.tsc.2021.100963.

[92] Данилин Е.Н. Психологические основы стимулирования деятельности учащихся.//Среднее специальное образование. 1983. №3 С. 13

[93] Гребенюк О.С. Проблемы формирования мотивации учения и труда у учащихся средних профтехучилищ. - М.: «Просвещение». 1985. С.21-30

[94] Ковалёв В.И. Мотивы поведения и деятельности. М.: изд-во «Наука». 1988. С.56-59

“ijodkor emasman” deb qabul qilsa, ijodiy topshiriqni bajarishdan qochishi mumkin. Aksincha, “ijodkorlik rivojlantiriladigan qobiliyat” sifatida qabul qilinsa, u murakkab topshiriqlarga ko‘proq kirishadi. Shuning uchun pedagogik jarayonda quyidagi psixologik strategiyalarni qo‘llash muhim:

- talabaning avvalgi muvaffaqiyatlarini ko‘rsatish;
- murakkab topshiriqni bosqichma-bosqich tashkil etish;
- namunalarni ko‘rsatish, ammo ularni aynan takrorlashni talab qilmaslik;
- ijodiy tajriba qilishga imkon berish;
- xatoni jazolash emas, tahlil qilish;
- talabaga individual konstruktiv fikr-mulohaza berish;
- “sen uddalay olmaysan” kabi qat’iy salbiy baholardan voz kechish;
- talabaning o‘z rivojlanishini oldingi natijalari bilan taqqoslash.

Bu strategiyada pedagogning fikr-mulohazasi ayniqsa muhim. “Bu noto‘g‘ri” degan umumiy bahodan ko‘ra, “g‘oyaning kuchli tomoni mana bu, uni rivojlantirish uchun esa mana shu jihatni qayta ko‘rib chiqish mumkin” tarzidagi fikr-mulohaza talabaning ijodiy o‘ziga ishonchini saqlaydi.

Talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda metakognitiv strategiya alohida ahamiyatga ega. Metakognitsiya shaxsning o‘z fikrlash jarayonini anglash, nazorat qilish, baholash va zarur hollarda qayta tashkil etish qobiliyatidir. Ijodiy jarayonda faqat g‘oya yaratish emas, balki “men bu g‘oyaga qanday keldim?”, “qaysi fikrlash usuli samarali bo‘ldi?”, “nima sababli bu variant ishlamadi?”, “yana qanday usulni sinab ko‘rishim mumkin?” kabi savollarni berish ham muhim.

Hargrove va Nietfeld tomonidan universitet dizayn talabalarida olib borilgan tadqiqotda ijodiy fikrlash strategiyalarini metakognitiv yondashuv bilan birlashtirgan 16 haftalik dastur talabalarning ravonlik va originallik ko‘rsatkichlarini yaxshilagan[95]. Shu asosda mashg‘ulotlarda uch bosqichli refleksiv modelni qo‘llash mumkin:

1. Faoliyatdan oldingi metakognitsiya:

[95] Hargrove, R. A., & Nietfeld, J. L. (2015). The Impact of Metacognitive Instruction on Creative Problem Solving. *The Journal of Experimental Education*, *83*(3), 291–318. https://doi.org/10.1080/00220973.2013.876604

- Men nimani bilaman?
- Men nimani bilmayman?
- Ushbu muammoni qanday strategiya orqali hal qilaman?

2. Faoliyat jarayonidagi metakognitsiya:

- Tanlagan strategiyam ishlayaptimi?
- Qayerda qiyinchilik yuzaga keldi?
- Boshqa strategiyaga o‘tishim kerakmi?

3. Faoliyatdan keyingi metakognitsiya:

- Men qanday yechimga keldim?
- Qaysi fikrlash usuli samarali bo‘ldi?
- Nima muvaffaqiyatsiz bo‘ldi?
- Keyingi safar nimani boshqacha qilaman?

Bunday yondashuv talabaning intellektual-ijodiy faoliyatini anglangan faoliyatga aylantiradi.

Talabaning ijodiy faolligiga ta’sir qiluvchi muhim psixologik omillardan biri ta’lim muhitining psixologik xavfsizligidir. Agar talaba o‘z fikri ustidan kulinishidan, noto‘g‘ri javob uchun keskin baholanishidan yoki boshqalar tomonidan salbiy qabul qilinishidan qo‘rqsa, u o‘zining noodatiy g‘oyalarini ochiq bildirmasligi mumkin. Ijodiy faoliyat esa ma’lum darajada noaniqlik va xatoga tayyorlikni talab qiladi. Shuning uchun pedagog talabaning “xato qilish huquqi”ni tan oladigan muhit yaratishi lozim. Bu borada kreativ ishonchni rivojlantirish bo‘yicha tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, baholanishdan qo‘rqish pasaygan sari talabaning ijodiy faoliyatga kirishish imkoniyati ortadi[96]. Psixologik xavfsiz muhitning asosiy belgilari quyidagilardan iborat:

- turli fikrlarga hurmat bilan munosabat;
- bitta savolga bir nechta javob bo‘lishi mumkinligini tan olish;
- xatolarni rivojlanish resursi sifatida ko‘rish;
- talabaning fikrini bo‘lmasdan tinglash;

[96] Zhenyan Liang, Kaixin Qian, Limin Wu, Minhui Li, Yuxi Zhu, Di Liu, Xiaojing Gu, Yafeng Zheng, Teachers’ creativity-fostering behaviors and students’ creativity: Parallel serial mediation via growth mindset, fear of evaluation, and creative self-efficacy, Thinking Skills and Creativity, Volume 60, 2026, 102104, ISSN 1871-1871, https://doi.org/10.1016/j.tsc.2025.102104.

- tanqidni shaxsga emas, g‘oyaga qaratish;
- muqobil nuqtayi nazarlarni rag‘batlantirish;
- guruhda kamsitish va masxara qilishga yo‘l qo‘ymaslik.

Bunday muhitda talaba intellektual tavakkal qilishga, noodatiy fikr bildirishga va yangi g‘oyalarni sinashga tayyor bo‘ladi.

Intellektual-ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishda ijodiy va tanqidiy tafakkurni qarama-qarshi qo‘yish noto‘g‘ri. Aksincha, ular bir-birini to‘ldiradi. Divergent tafakkur ko‘plab g‘oyalarni ishlab chiqishga yordam bersa, tanqidiy tafakkur ushbu g‘oyalarning asoslanganligi, amaliyligi va maqsadga muvofiqligini baholashga yordam beradi. Shu sababli ijodiy topshiriqni ikki bosqichga ajratish maqsadga muvofiq: divergent bosqich: imkon qadar ko‘p va xilma-xil g‘oyalarni ishlab chiqish; konvergent bosqich: g‘oyalarni mezonlar asosida tahlil qilish, taqqoslash va eng maqbul variantlarni tanlash. Masalan, talabaga “universitet talabalari o‘rtasida ilmiy faollikni oshirish bo‘yicha taklif ishlab chiqing” topshirig‘i berilsa, dastlab kamida 10 ta g‘oya ishlab chiqiladi. Keyingi bosqichda ularning amalga oshirilish imkoniyati, yangiligi, resurs talabi, ijtimoiy samarasi va barqarorligi baholanadi.

Bu yondashuv intellektual va ijodiy qobiliyatlarning birgalikdagi rivojlanishini ta’minlaydi.

Loyiha asosida o‘qitish talabaning mustaqil izlanishi, muammoni aniqlashi, ma’lumotlarni tahlil qilishi, yangi mahsulot yoki g‘oya yaratishi va natijani taqdim etishini talab qiladi. Shu sababli u intellektual-ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish uchun qulay pedagogik sharoit yaratadi.

Talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda dizayn fikrlash strategiyasidan foydalanish ayniqsa samarali bo‘lishi mumkin. Ushbu yondashuv muammoni inson ehtiyojlari nuqtayi nazaridan tushunish, g‘oyalar yaratish, prototip ishlab chiqish va uni takomillashtirishga asoslanadi. Talabalar faoliyatida dizayn fikrlashning quyidagi bosqichlarini qo‘llash mumkin:

1. Empatiya – muammoni boshdan kechirayotgan shaxs ehtiyojini tushunish;
2. Muammoni aniqlash – asosiy muammoni aniq ifodalash;

3. G‘oya yaratish – ko‘plab yechimlarni ishlab chiqish;
4. Prototiplash – g‘oyaning dastlabki modelini yaratish;
5. Sinov – modelni tekshirish;
6. Takomillashtirish – olingan natijalar asosida qayta ishlash.

Demak, dizayn fikrlash nafaqat ijodiy g‘oya yaratishga, balki uni real muammoga moslashtirishga ham yordam beradi.

Intellektual-ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish individual faoliyat bilangina cheklanmasligi kerak. Guruhiy muhokama, debat, “aqliy hujum”, ijodiy loyihalar va hamkorlikdagi muammoli vazifalar talabaning fikrlash doirasini kengaytiradi. Guruhiy faoliyatning psixologik afzalligi shundaki, bir talabaning g‘oyasi boshqa talabaning yangi assotsiatsiyasini yuzaga keltiradi. Natijada individual fikrlash jarayoni ijtimoiy-interaktiv xarakter kasb etadi. Biroq guruhiy ijodiy faoliyatni tashkil etishda barcha talabalar faol ishtirok etishi uchun sharoit yaratish zarur. Aks holda faol talabalar ustunlik qilib, nisbatan tortinchoq talabalar passiv qolishi mumkin.

Talabaning intellektual-ijodiy rivojlanishini ta’minlashda refleksiya alohida mexanizm hisoblanadi. Refleksiya shaxsning o‘z faoliyati, fikrlari, hissiyotlari, qarorlari va natijalarini anglab, ularga baho berish jarayonidir.

Metakognitiv anglashning ijodkorlik va motivatsiya bilan bog‘liqligi universitet talabalarida o‘tkazilgan tadqiqotlarda ham tasdiqlangan[97].

Shunday qilib, refleksiya intellektual-ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishda yakuniy bosqich emas, balki keyingi ijodiy faoliyatni tashkil etish uchun psixologik “qayta aloqa mexanizmi” hisoblanadi.

Talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlari faqat auditoriya mashg‘ulotlari davomida emas, mustaqil ta’lim jarayonida ham rivojlanadi. Talaba mustaqil ravishda savol qo‘yishi, ilmiy manbalarni izlash, ularni taqqoslash, yangi g‘oyalarni ishlab chiqish va o‘z ilmiy qiziqishlari asosida kichik tadqiqot olib borishi kerak. Bu jarayonda talaba tayyor bilimni iste’mol qiluvchi emas, balki bilimni izlovchi va qayta tashkil qiluvchi subyektga aylanadi.

[97] Kamila Urban, Ondra Pesout, Jiří Kombrza, Marek Urban, Metacognitively aware university students exhibit higher creativity and motivation to learn, Thinking Skills and Creativity, Volume 42, 2021, 100963,ISSN 1871-1871,https://doi.org/10.1016/j.tsc.2021.100963.

Talabaning intellektual-ijodiy rivojlanishi uning shaxsiy qadriyatlar tizimidan ajratib qaralmasligi kerak. Chunki bilim va ijodiy qobiliyatlar shaxsning maqsadlari, mas’uliyati, yangilikka munosabati, hamkorlikka tayyorligi va o‘zini rivojlantirish ehtiyoji bilan bog‘liq. Pedagogik qadriyatlar bilan bog‘liq yondashuvni talaba shaxsiga moslashtirganda quyidagi yo‘nalishlar ajratilishi mumkin:

Maqsadli qadriyatlar – o‘z intellektual va ijodiy imkoniyatlarini rivojlantirishga intilish.

Munosabatli qadriyatlar – boshqa fikrlarga hurmat, hamkorlik, fikrlar xilma-xilligini qabul qilish.

Bilishga oid qadriyatlar – yangi bilimlarni izlash, ilmiy savol berish, haqiqatni mustaqil izlash.

Faoliyatga oid qadriyatlar – tashabbuskorlik, mas’uliyat, qat’iyat va ijodiy faollik.

Shaxsiy rivojlanish qadriyatlari – o‘z-o‘zini anglash, o‘z-o‘zini baholash va o‘z-o‘zini takomillashtirish.

Shu ma’noda talabaning shaxsiy rivojlanishini asosiy ta’limiy va kasbiy qadriyatlarga muvofiq tashkil etish uning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini barqaror rivojlantirish uchun ichki asos yaratadi.

Talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlari bir xil darajada shakllanmaydi. Ayrim talabalar g‘oya yaratishda faol bo‘lsa, boshqalari g‘oyani chuqurlashtirish, asoslash yoki amaliyotga tatbiq etishda kuchli bo‘lishi mumkin. Shu sababli barcha talabalar uchun bir xil ijodiy topshiriq va bir xil rivojlantirish usulidan foydalanish har doim ham optimal natija bermaydi. Individual strategiya talabaning: mavjud bilim darajasi; qiziqishlari; ijodiy faolligi; motivatsiyasi; o‘ziga ishonchi; mustaqilligi; refleksivligi kabi xususiyatlarini hisobga olishni talab qiladi. Shu asosda individual ta’lim trayektoriyasi ishlab chiqilishi mumkin. Masalan, ijodiy o‘ziga ishonchi past talabaga dastlab kichik va bajarilishi mumkin bo‘lgan ijodiy topshiriqlar beriladi. Yuqori darajadagi talaba esa ochiq muammo, loyiha yoki tadqiqot topshirig‘iga jalb qilinadi. Bunday differensial yondashuv ijodiy imkoniyatlarni sun’iy ravishda bir xil

darajaga keltirish emas, balki har bir talabaning o‘z rivojlanish nuqtasidan yuqoriga ko‘tarilishini ta’minlashga qaratiladi.

Intellektual-ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishda baholash tizimi alohida ahamiyatga ega. Agar baholash faqat bitta to‘g‘ri javobga asoslangan bo‘lsa, talaba xavfsiz va stereotipik javobni tanlashi mumkin. Shu sababli ijodiy faoliyatni baholashda jarayon va natijani birgalikda hisobga olish lozim.

Mazkur strategiyalarning tizimli qo‘llanishi talabaning faqat ijodiy mahsulot yaratishini emas, balki ijodiy faoliyat subyekti sifatida shakllanishini ta’minlaydi. Bunda muhim metodologik jihat shundan iboratki, intellektual-ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish faqat “ijodiy topshiriqlar sonini ko‘paytirish” bilan chegaralanmasligi kerak. Uning samaradorligi talabaning motivatsiyasi, ijodiy o‘ziga ishonchi, psixologik xavfsizligi, metakognitiv nazorati va mustaqilligi bilan birgalikda ta’minlanadi. Zamonaviy tadqiqotlar ham ijodiy qobiliyatning rivojlanishida aynan shu omillarning o‘zaro aloqadorligini ko‘rsatmoqda.

Shuningdek, kreativlikni rivojlantirishda talabaning faqat individual xususiyatlariga emas, balki ta’lim muhiti va pedagogik ta’sir xarakteriga ham e’tibor qaratish zarur. Xususan, o‘qituvchining kreativlikni rag‘batlantiruvchi xatti-harakatlari, ochiq savollar, tanlov imkoniyati, konstruktiv fikr-mulohaza, hamkorlik va xatolarga tolerant munosabat ijodiy faollik uchun qulay sharoit yaratadi. Shu jihatdan, talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishning pedagogik-psixologik strategiyasini “tashqi pedagogik ta’sir” orqali “ichki psixologik faollik”ni yuzaga chiqarish “ijtimoiy-interaktiv muhit”ni shakllantirganligi tufayli “refleksiv o‘zini rivojlantirish” birligi sifatida talqin qilish mumkin.

Birinchi komponent – **tashqi pedagogik ta’sir** – muammoli topshiriqlar, loyiha, dizayn fikrlash, ijodiy mashqlar va rivojlantiruvchi baholash orqali amalga oshadi.

Ikkinchi komponent – **ichki psixologik faollik** – motivatsiya, qiziqish, ijodiy o‘z-o‘ziga samaradorlik, noaniqlikka tolerantlik va mustaqillikni qamrab oladi.

Uchinchi komponent – **ijtimoiy-interaktiv muhit** – hamkorlik, dialog, guruhiy muhokama, fikrlar xilma-xilligi va psixologik xavfsizlikni o‘z ichiga oladi.

To‘rtinchi komponent – **refleksiv o‘zini rivojlantirish** – o‘z faoliyatini anglash, xatolarni tahlil qilish, o‘z strategiyalarini qayta ko‘rib chiqish va individual rivojlanish maqsadlarini belgilashni nazarda tutadi.

Shunday qilib, talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda pedagogik strategiyalar va psixologik strategiyalarni bir-biridan ajratib qo‘yish metodologik jihatdan maqsadga muvofiq emas. Chunki pedagogik sharoit talabaning psixologik mexanizmlarini faollashtiradi, psixologik tayyorgarlik esa pedagogik faoliyatning samaradorligini belgilaydi. Masalan, muammoli topshiriqning o‘zi ijodiy natijani kafolatlamaydi. Agar talaba xato qilishdan qo‘rqsa, uning ijodiy o‘ziga ishonchi past bo‘lsa yoki vazifani bajarishga ichki qiziqishi bo‘lmasa, topshiriqning pedagogik imkoniyati to‘liq ro‘yobga chiqmaydi. Xuddi shuningdek, yuqori ijodiy motivatsiyaning o‘zi ham yetarli emas: talaba muammoni hal qilish strategiyalarini, metakognitiv nazoratni va bilimlarni amaliyotga tatbiq etish usullarini egallagan bo‘lishi kerak.

Yuqoridagilarga asoslanib quyidagi xulosalarni shakllantirish mumkin:

1. Talabalarda intellektual-ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishning pedagogik-psixologik strategiyasi tashqi pedagogik ta’sir, ichki psixologik faollik, ijtimoiy-interaktiv muhit va refleksiv o‘zini rivojlantirishning o‘zaro uzviy bog‘liqligiga asoslanishi aniqlandi.

2. Ta’lim jarayonining psixologik xavfsizligi, tanlov imkoniyati, konstruktiv fikr-mulohaza, ijodiy tashabbusni qo‘llab-quvvatlash va xatoni rivojlanish resursi sifatida qabul qilish talabaning ijodiy faolligini kuchaytiruvchi shartlar sifatida belgilanishi, natijada intellektual-ijodiy qobiliyatlar faqat yangi g‘oya yaratish bilan cheklanmay, muammoni mustaqil aniqlash, muqobil yechimlarni ishlab chiqish, ularni tanqidiy baholash, amaliy sinovdan o‘tkazish va o‘z faoliyatini refleksiv qayta tashkil etishning yaxlit jarayoni sifatida qaralishi aniqlandi.

III BOB. TALABALARDA INTELLEKTUAL-IJODIY QOBILIYATNI RIVOJLANTIRISHNING AMALIY IMKONIYATLARI

§ 3.1. Talabalarda intellektual-ijodiy qobiliyatlarni rivojlantiruvchi psixologik dasturning nazariy asoslari

Tadqiqot ishi davomida bo‘lajak o‘qituvchilar intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirishning pedagogik strategiyalarini takomillashtirish modeli ijodkor shaxs sifatlarini qiyosiy aniqlashtirish, sinergetik va texnologik yondashuvlarga ko‘ra axborotni qayta ishlashga yo‘naltirilgan pedagogik mikromuhitni yaratish, ta’lim jarayonining funksiyalariga identiv pedagogik ta’sir omillarini adekvat aniqlash asosida takomillashtirilgan (4.2-rasmga qarang).

Modellashtirish – biron-bir hodisalar, jarayonlar yoki ob’ektlar sistemalarini ularning modellarini tuzish va o‘rganish yo‘li bilan ilmiy tadqiq qilishning universal metodi. Modellashtirish negizida belgilar, abstrakt modellardan, shuningdek predmet modellaridan foydalanadigan empirik metod yotadi. Model – o‘rinbosari sifatida foydalanadigan biron-bir ob’ekt, jarayon yoki hodisaning analogi hisoblanadi. Modellashtirishning mohiyati qayta konstruksiya qilinadigan ob’ektlarni qurish xarakteritistikasi va ratsionalizatsiyasini belgilash yoki aniqlashdan iborat [180, 744-bet].

Modellarga berilgan ta’riflarga ko‘ra, «model deganda xayolan tasavvur qilinadigan yoki moddiy amalga oshirilgan shunday sistema tushuniladiki, bunday sistema tadqiq qilinayotgan ob’ektni aks ettirgan yoki qayta yuzaga keltirgan holatda uni shunday almashtirishga qodirki, natijada uni o‘rganish bizga mazkur ob’ektga oid yangi axbortni beradi» [329, 19-bet].

Har qanday model tadqiqotchilarni qiziqtirayotgan xarakteristikalarni saqlagan holda o‘rganilayotgan ob’ektni soddalashtirish natijasi sanaladi» [214, 16-bet].

Modellashtirish va modelni amalga oshirishda quyidagi – ta’lim, tarbiya va rivojlanishning birligi; intellektuallik, tizimlilik va izchillik; muvofiqlik; ochiqlik; mazmun vazifalariga bog‘liq ravishda turli ta’lim metodlari va vositalarini uyg‘unlashtirish; mustahkamlik; ongligik va faollik; shaxsiy yo‘nalganlik qoidalariga amal qilinishi lozimligi tadqiqotlarda qayd etiladi. Ta’lim jarayonining modellashtirilishi uning faoliyatini yaxshilashni ta’minlaydi, agar[165]:

3.2-rasm. Talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatini rivojlantirish modeli

- model mazkur jarayonning asosiy elementlari: maqsadi, vazifalari, qatnashchilar faoliyatining mazmuni, ularning o‘zaro munosabatlari, maqsadlarga erishish metodlari va vositalari, rejalashtirilayotgan natijani aks ettirsa;

- modelning har bir elementi uning maqsadiga yo‘naltirilgan, maqsadning o‘zi esa modelning sistema hosil qilish elementi bo‘lib maydonga chiqsa;

- modelda o‘quvchilarning intellektual va shaxsiy rivojlanishining birligi va yaxlitligi qoidasi hisobga olinsa;

- modellashtirilayotgan jarayonning mazmuni ta’lim oluvchilarning shaxsiy mohiyati va qadriyatlari ustunligiga, individual qobiliyatlar, imkoniyatlar va ehtiyojlarining xilma-xilliliga yo‘naltirilsa;

- model ta’lim oluvchining shaxsiy rivojlanishi va sub’ektiv pozitsiyasining refleksiv komponentini aks ettirsa.

Modelni tuzishda quyidagilarga asoslanildi:

- ta’lim maqsadlari, mazmuni jamiyat ijtimoiy buyurtmasining ta’siri;
- ta’limning rivojlantiruvchi va tarbiyalovchi ta’siri;
- faoliyat xarakterining ta’lim natijalari oqibati ekanligi;
- pedagogik jarayonning yaxlitligi va birligi qonuni (ratsionallik va emotsionallikning bog‘liqligi, faoliyatning mazmunli, motivatsiyali va jarayonli komponentlarining integratsiyasi);
- ta’limda nazariya va amaliyotning o‘zaro bog‘liqligi qonuni (ta’lim oluvchining hayotiy tajribasiga tayanish zarurligi va hokazolar);
- individual, guruh va jamoaviy o‘quv faoliyatining o‘zaro bog‘liqligi va bir-birini taqozo qilishi qonuni [209, 32-33-betlar].

Modelning asosini sistemali, faoliyatli, shaxsan yo‘naltirilgan va kompetentli yondoshishlar tashkil qiladi. Muamoga oid adabiyotlarning tahlili bizning tadqiqotimiz maqsadlariga erishish uchun ularni uyg‘ulashtirish zaruriyatini anglashni taqozo qildi. Modelning mazmun-metodologik o‘zagi mantiqiy-axborot yondoshishining konseptual pozitsiyalariga tayanadi [306].

Taklif qilingan modelning bosh g‘oyasi intllektual va ijodiy rivojlanish yaxlitligida namoyon bo‘ladigan intellektual-ijodiy kompetentlilikni rivojlantirish hisoblanadi.

Model o‘z strukturasida maqsadli, mazmunli, texnologik, natijaviy bloklariga ega.

Maqsadli blok. Maqsadli blok yakuniy maqsadga qaratilgan bo‘lib, yakuniy maqsad sifatida bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirish nazarda tutiladi.

S.L.Rubinshteynning fikriga ko‘ra, insoning istalgan beixtiyor harakati – bu maqsadning amalga oshirilishi hisoblanadi. Buning uchun quyidagilar kerak:

- maqsad idrok qilingan bo‘lishi kerak;
- harakat amalga oshiriladigan sharoitlar hisobga olinishi kerak;
- maqsad va sharoitlarning munosabatidan aniqlanadigan vazifa sub’ekt tomonidan nafaqat tushunilishi, balki qabul qilinishi kerak [282].

O‘quv faoliyati yakuniy ta’lim maqsadlarining anglanganligi bilan bog‘liq. Biroq faoliyatning amalga oshirilishi va faolligi ko‘pincha aniq vaziyatda uning ob’ektini emotsional baholanishi, uning mazmuni, tasavvur shakli, sub’ektlar uchun ta’limning ahamiyati, funksiyalar, qiziqishlar va qimmatli yo‘nalganliklar bilan belgilanadi. [46, 17-bet].

A.N.Leontev harakat bilan faoliyat o‘rtasidagi o‘ziga xos munosabatni uqtiradi. Faoliyat motivi ilgarilagan holda harakat maqsadi darajasiga o‘tishi mumkin. U holda harakat faoliyatga aylanadi. Aynan mana shunday yo‘l bilan yangi faoliyatlar, voqelikka yangicha munosabatlar paydo bo‘ladi [238, 290-bet].

O‘quv faoliyatining shakllanganligi o‘zlashtirilgan materialning aniq majmuni va ta’lim jarayoni tashkil qilinishiga bog‘liq. Past shakllanganlik darajasi o‘zgargan hayot sharoitida bilimlarni amaliy qo‘llash imkoniyati yo‘qligiga olib keladi. Ta’kidlash zarurki, istalgan ta’lim usulida ayrim o‘quvchilarda o‘quv faoliyati shakllanishi mumkin. Lekin faqat maqsadga yo‘naltirilgan jarayon sharoitlarida o‘quvchilar moslashmagan hamjihatlik muhitida mustaqil ta’lim olish uchun tayyor bo‘ladilar. Maqsadga yo‘naltirilgan o‘quv faoliyati shaxs o‘sishi mtivlarini nazarda

tutgan holda adekvat motivlar bilan yuzaga keltirilishi kerak. O‘quv vazifasi muammoli vazifa shaklida o‘quvchi oldiga qo‘yiladigan maqsad hisoblanadi. O‘quv faoliyati ikkinchi komponentining maksimal rivojlantirilishi ta’lim oluvchilar tomonidan o‘quv vazifalarining mustaqil qo‘yilishini nazarda tutadi. O‘quv vazifalari hal qilinadigan o‘quv harakatlari quyidagilar hisoblanadi[165]:

- o‘quv vazifasining muammodan ajratib olinishi;
- muammoni tahlil qilish asosida hal qilish umumiy usulining aniqlanishi;
- o‘quv muammolarini hal qilish usullarining modellashtirilishi;
- o‘quv faoliyati kechishi va natijalarini nazorat qilish va baholash.

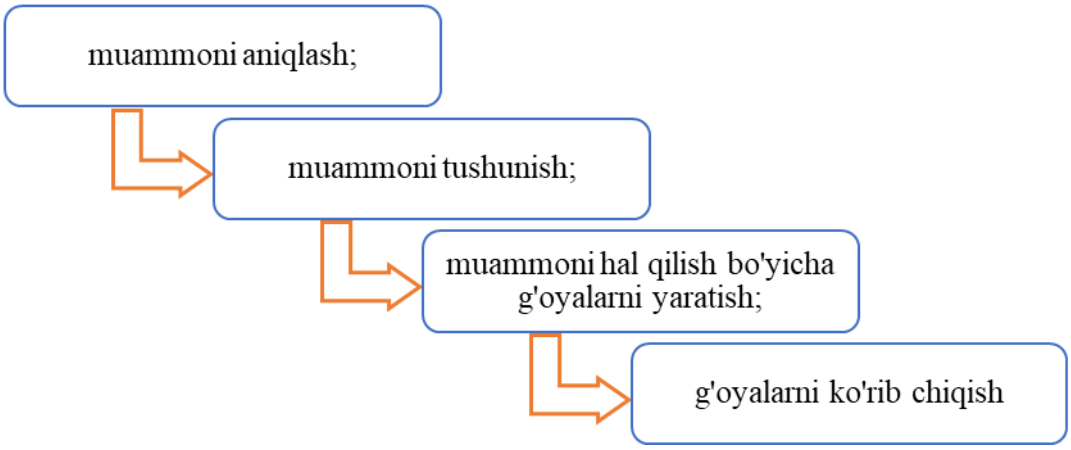
Bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirish modelining maqsadli blogini shakllantirishda ushbu jihatlarga ahamiyat qaratildi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirish modelining mazmunli blogi o‘zida bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini o‘rganishning asosiy yo‘nalishlari (intellektual-ijodiy faoliyat jarayoni tahlili, ijodkor (bo‘lajak o‘qituvchi) shaxsiyati tahlili, intellektual-ijodiy faoliyat natijalari tahlili) ni, bo‘lajak o‘qituvchilar intellektual-ijodiy kompetentliligining tarkibiy komponentlari (regulyativ, bilishga oid, faoliyatli va refleksiv) ni o‘zida aks ettiradi.

Shuningdek, modelning ushbu blogida bosqichlar, yondashuvlar hamda tamoyillar aks ettirilgan.

Bo‘lajak o‘qituvchilar intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirish bosqichlarini tadqiqot muammosi bo‘yicha empirik kuzatishlar jarayonida pedagogik tadqiqotlarni nazariy tahlil qilish hamda amaliy jarayonlarni kuzatish natijasida ishlab chiqildi.

Tadqiqotlarda ijodkorlik jarayonining bosqichlari sifatida quyidagilar ko‘rsatilgan[99]:

3.3-rasm. Ijodkorlik jarayonining bosqichlari.

Tadqiqot ishida bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirishning pedagogik jihatlari, ularni o‘rganish yo‘nalishlari va tarkibiy komponentlari asosida quyidagi bosqichlarda olib borildi: kognitiv faollikni oshirish, pedagogik novatorlikni individual sifatlarda aks ettirish, o‘zini-o‘zi faollashtirish barqarorligini izchil ta’minlash. Shunga ko’ra tadqiqot ishida bo‘lajak o‘qituvchilar intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirish jarayoni kognitiv faollikni oshirish, pedagogik novatorlikni individual sifatlarda aks ettirish, o‘zini-o‘zi faollashtirish barqarorligini izchil ta’minlash bosqichlarini ta’lim mazmuniga maqsadli integratsiyalash asosida takomillashtirilgan.

Intellektuallik o‘zini faollashtirishning ajralmas atributi hisoblanadi. Intellektuallik kognitiv faollik asosida o‘zlashtirilib, muammolarga adekvat yechim izlashda namoyon bo‘ladi. Kognitiv faollik kasbiy faoliyatda o‘zini faollashtirishga transfotmatsiyasi intellektuallining barqaror tarkib topganligiga bog‘liq. Pedagog olimlar o‘zini faollashtirishda hayotni fikrlab tushunish bilan shartlangan shaxsiy o‘sishga imkoniyatni ta’kidlashadi, u o‘z qadriyatlarini anglash va ularni amalga oshirishning uzluksiz jarayonidan iborat deb hisoblashadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, intellektual faoliyat orqali o‘zini faollashtirish, o‘z imkoniyatlarini amalga oshirishga bo‘lgan ehtiyojni ongliligini ta’minlash uchun bo‘lajak o‘qituvchilar intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirishning birinchi bosqichida kognitiv faollik masalalari qarab chiqildi.

Tadqiqot faoliyatining asosiy xususiyatlarini aniqlashtirishga qaratilgan

ishlarda kognitiv faollik masalalari alohida o‘rganiladi. U inson hayotining barcha davrlarida asosiy etakchi faoliyatni kognitiv faoliyat deb biladi, bu yoshga qarab turli shakllarda namoyon bo‘ladi, masalan, to‘g‘ridan-to‘g‘ri hissiy-shaxsiy muloqot, subyektli manipulyativ faoliyat, rolli o‘yin, ta’lim faoliyati va boshqalar. Kognitiv faollik, atrofdagi dunyoni (tabiatni, jamiyatni, ongni) tanib olishga va o‘z ongini teskari aloqa bilan o‘zgartirishga (tabiat va jamiyatni o‘zgartirishga) qaratilgan, maqsadga muvofiq, vositachi va o‘zgaruvchan insoniy faoliyatdir. Keng ma’noda faoliyat, qaror qabul qilish va kognitiv muhim fazilatlar tizimini shakllantirish bilan bog‘liq faoliyat uchun dasturiy va axborot asosiga ega bo‘lib, hayotning muayyan davrlarida shaxsning etakchi faoliyati sifatida xizmat qiladi. Bu xususiyatlar bilish faoliyatining shakli sifatida tadqiqot faoliyatiga ham xosdir[259].

Bo‘lajak o‘qituvchilar intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirishning kognitiv faollikni oshirish bosqichida quyidagilar amalga oshiriladi:

1. Kasbiy faoliyat sohasida intellektuallikning ahamiyati anglanganligi;
2. Kognitiv rivojlanishda bilimlarga, boshqalarning tajribasiga ochiqlik, pedagogik muammoga, nostandart vaziyatlarga nisbatan intellektual moslashuvchanlik.
3. Axborotni qayta ishlashga yo‘naltirilgan pedagogik mikromuhitda kognitiv dinamiklikga intilish.
4. Shaxsiy o‘zgarishlarni asosiy pedagogik qadriyat ustanovkalarini saqlab qolgan holda amalga oshirish qobiliyati.

Tadqiqot natijalari ko‘rsatishicha, kognitiv o‘zini rivojlanishga yo‘naltirilgan kasbiy faoliyatda innovatsiyalarga ochiqlik nuqtai nazaridan kasbiy jihatdan tayyorgarlikni tarkib toptirish imkonini beradi. Pedagogik faoliyatni monoton sharoitlarda emas, ham ham kognitiv ham ijodiy ko‘rinishlarda olib borishga fundamental asos hisoblanadi.

Bo‘lajak o‘qituvchilar kognitiv faoliyati davomida axborotni anglash va mustahkamlash texnikasini, ierarxik grafiklar ko‘rinishidagi ma’lumotlardan foydalanish bilan ma’lumotlarni qayta ishlash uslublarini egallaydilar. Bibliografik izlash, izlanishni umumlashtirish, bilimlarning sohalar kesimida umumlashtirishni

o‘zlashtiradilar.

Bo‘lajak o‘qituvchilar intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirishning kognitiv faollikni oshirish bosqichining natijalari quyidagilada namoyon bo‘ladi:

1. Axborotlarga nisbatan nuqtai nazarini bildirish;
2. Axborotlar bo‘yicha muammoli qismlarni ajrata olish ularga ongli munosabatda bo‘lish.
3. Bo‘lajak o‘qituvchilarning o‘z kognitiv faoliyatiga stimul beradigan omillarni bilishi.
4. Bo‘lajak o‘qituvchilarning o‘z kognitiv rivojlanishini ta’minlovchi individual rivojlanish traektoriyasini belgilay olishi.

Bo‘lajak o‘qituvchilar intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirishning keyingi bosqichi pedagogik novatorlikni individual sifatlarda aks ettirish hisoblanib, ushbu sifatlar ma’lum qonuniyatlar doirasida, jumladan pedagogik qadriyatlarga muvofiq bo‘lishi lozim.

O‘qituvchilar tomonidan qo‘llanilayotgan ta’lim texnologiyalarining rang-barangligi, uzluksiz ta’limning barcha turlariga tajriba-sinov ishlarining keng yoyilishi, yanada yuqori malakali, ijodiy ilmiy pedagogik tafakkurga ega bo‘lgan novator o‘qituvchilarga bo‘lgan ehtiyojni kuchaytiradi. Bu esa o‘z navbatida pedagogika oliy ta’lim muassasasida bo‘lajak o‘qituvchining ilmiy-nazariy, psixologo-pedagogik, ilmiy-metodik tayyorgarligi darajasini orttirish uchun ta’lim-tarbiya jarayonini takomillashtirish, alohida faoliyat yo‘li va tafakkuriga ega bo‘lgan o‘qituvchi-novatorni ijodkor shaxs sifatida shakllantirish, bo‘lajak o‘qituvchini pedagogik yangiliklarni qabul qilish, baholash va ta’lim maqsadlariga erishish yo‘lida to‘g‘ri va samarali qo‘llay olish talabini keltirib chiqaradi[151].

Novator (lot. novator – yangilovchi, yangilik yaratuvchi). Kishilik faoliyatining biror sohasida yangicha ilg‘or prinsip, g‘oya, usul kirituvchi va uni amalga oshiruvchi. Novatorlik – kishilarning bunyodkorlik faoliyatidagi, novatorlar faoliyatidagi yangilik; novatorga xos xususiyat, hatti-harakat[110].

Pedagogik lug‘atlarda qayd etilishicha, novatorlik – ta’lim jarayoniga kiritilgan yangi tartib-qoidalar, usul va metodlarni qo‘llash bilan bog‘liq faoliyat[84].

Novatorlik bu - umumiy muammolarga xos yechimlarni o'z ichiga qamrab olgan, pedagog tafakkurini rivojlantirishning alohida bir turidir[102].

Yangilik kiritishning boshlanishi jamiyat asosida, uning doimiy yangilanishida yashiringan bo`ladi. Novatorlik jarayonini rivojlantirish taraqqiy etib borayotgan jamiyatning faqatgina iqtisodiy emas, balki boshqa barcha sabablarga ko`ra tarixiy vazifasi hisoblanadi. O`zgarishlarsiz, doimiy ravishda yangiliksiz ilgari harakatlanish bo`lmaydi degan qoida asosli hisoblanadi. Pedagogik novatorlik — bu o`quv — tarbiyaviy masalalarni xal etishning yangi yo`llarini izlash bilan bog`liq bo`lgan pedagogik faoliyat turidir. Novatorlik faoliyati ommaviy faoliyatdan katta farq qiladi. U o`quv rejalarini, dasturlarini, darsliklarini o`zgartirishni talab etadi. Novatorlik faoliyatini amalga oshirish uchun u yoki bu ta’lim muassasasining yangi faoliyat tartibini o`zlashtirish kerak bo`ladi[77].

Pedagogik novatorlikni miqdorli ko`rsatkichlar bilan o`lchab bo`lmaydi. Pedagogik novatorlikning natijalari har doim xam darhol sezilmaydi, ular shaxsning kamolotiga qaratilgandir. Pedagogik novatorlik quyidagi farq qiluvchi xususiyatlari bilan o`zgachalik kasb etadi[77]:

•shaklan va mazmunan yangi samarali mahsuldor pedagogik texnologiyalardan foydalanish;

•talabalarning fikrlashlari hamda ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, tarbiyalash va uni amalga oshirish kabilar;

•murakkablik darajasini oshirib, bilimlarini anglagan holda qo`llashni talab etuvchi faol metodlarni qo`llash;

•qayta aloqani amalda qo`llab, xamkorlik pedagogikasidan foydalanish.

Tahlillar asosida pedagogik novatorlikga quyidagicha ta’rifi keltirildi: pedagogik novatorlik bu pedagogik neologiyani anglash va unga tayyorgarlikdir. Bunda pedagogik neologiya bu pedagogika fani va ta’lim tizimida yangilik yaratish haqidagi ta’limot[84].

Zamonaviy ta’lim nazariyasi va amaliyotida intellektual-ijodiy rivojlanish va individual sifatlari ijtimoiy meyorlarga muvofiq rivojlangan insonni tayyorlash ularni birgalikda hamda yaxlit holda tadqiq qilishni talab qiladi. Tadqiqotchilarning

ta’kidlashicha, shaxsning rivojlanishi uning tizimli ta’lim olishi orqali ifodalanadi, bunda integral individual intellektuallik va ijodkorlik katta ahamiyatga ega.

K.A.Abulxanova-Slavskaya[154] shaxsiy sifatlar va bilish faoliyatining bir-biriga ta’sirini qayd etadi. B.G.Ananevning fikriga ko‘ra, bir tomondan, ehtiyojlar, qiziqishlar va boshqa shaxsiy sifatlar intellekt faolligini belgilaydi, boshqa tomondan, shaxsning sifatlari uning voqelikka munosabatining ob’ektivligi mezoniga, dunyoni bilish tajribasi va umumiy intellekt rivojiga bog‘liq.

M.A.Xolodnaya insonning shaxsiy sifatlari va intellektual faolligini uning ijtimoiy xulq-atvori bilan bog‘liqligini ajratib ko‘rsatadi[314].

Bo‘lajak o‘qituvchilarning shaxsiga ta’sir ko‘rsatadigan o‘qituvchi shaxsining sub’ektiv xususiyatlarining tuzilishida quyidagi tashkil etuvchilar alohida ajralib turadi: sub’ektning psixofiziologik xususiyatlari (moyilliklar), qobiliyatlar, shaxsiy xususiyatlar va shaxsning yo‘nalganligi, kasbiy sifatlari. Shu bilan birga, pedagogik faoliyat sub’ekti tarkibida o‘qituvchining shaxsiy sifatlari alohida o‘rin tutadi va ko‘p-yillar davomida tadqiqot predmeti bo‘lib kelgan [119].

Demak, barcha shaxs kabi bo‘lajak o‘qituvchilar ham individual shaxsiy sifatlarga ega bo‘lib, bu barcha faoliyat turlarini amalga oshirish davomida, jumladan, kasbiy faoliyat davomida bu bevosita namoyon bo‘ladi.

Bo‘lajak o‘qituvchi nafaqat o‘z sohasiga doir bilimlarga ega bo‘lishi bo‘lishi kerak. Shuningdek, obyektiv olamni yaxlit tizimli tushunishga erishishi, bir qator vazifalarni variativ asosda ijodiy yechishga imkon beradigan ko‘nikmalarga ega bo‘lishi lozim. Pedagogning kasbiy rivojlanishi uning individual sifatlariga proporsional ravishda amalga oshadi. Individual rivojlanish sohasi deb ham qaraladigan shaxsda ijodiy rivojlanish o‘zini mustaqil faollashuvini taqozo etadi va uni ta’minlaydi.

Bo‘lajak o‘qituvchilar intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirishning pedagogik novatorlikni individual sifatlarda aks ettirish bosqichida quyidagilar amalga oshiriladi:

1. Pedagogik ijod haqida o‘z talqiniga ega bo‘lishga yo‘naltirish.

2. Pedagogik ijod jarayonlarini talqin qilishning individual nuqtai nazariga muvofiqligini ta’minlash va talqinning ob’ektivlik darajasini oshirish.

3. Pedagogik faoliyatni baholashga o‘rgatish.

4. Pedagogik novatorlikga asoslangan faoliyatning aniqligi va o‘rinliligini ta’minlash.

5. Intellektuallik va pedagogik novatorlik kompozitsion uyg‘unligini ta’minlash.

6. Pedagogik novatorlikga asoslangan faoliyatning individualligini hisobga olish.

Ushbu bo‘lajak o‘qituvchilar intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirishning pedagogik novatorlikni individual sifatlarda aks ettirish bosqichida bo‘lajak o‘qituvchilari pedagogik ijodiy faoliyatning barcha bosqichlarini, pedagogik ijodiy faoliyat ko‘nikmalarini o‘zlashtirishi muhimdir.

Bo‘lajak o‘qituvchilar intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirishning pedagogik novatorlikni individual sifatlarda aks ettirish bosqichining natijalari quyidagilada namoyon bo‘ladi:

1. Bo‘lajak o‘qituvchilar pedagogik novatorligini individual sifatlarda namoyon qilish imkonini beradigan sifatlarning mavjudligi.

2. Pedagogik faoliyatning xususiyatlarini belgilaydigan individual xususiyatlarning o‘ziga xosligi.

3. Bo‘lajak o‘qituvchilar pedagogik novatorlik asosida tahsil oluvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish mexanizmlarini bilishi.

4. Bo‘lajak o‘qituvchilarining individual xususiyatlarining ijodiy faoliyatga yo‘naltirilganligi.

Shaxsning individual sifatlaridan biri ijodkorlik pedagogik jarayonda pedagogik novatorlikni shakllanishi va rivojlanishiga asos bo‘ladi. Hozirgi kunda universitet professor-o‘qituvchilari tobora ko‘proq e’tiborni tanqidiy fikrlashni shakllantiradigan, talaba shaxsining intellektual va axloqiy rivojlanishini rag‘batlantiradigan, uning salohiyatini faollashtiradigan va uning bilim faoliyatini rivojlantiradigan ta’lim turiga qaratmoqdalar[73]. Pedagogik novatorlik bo‘lajak

o‘qituvchining o‘z individual uslubini yaratish, o‘z yo‘lini tanlash, o‘z tanqidiy fikrlarini bildirishga imkoniyat yaratadi.

Bo‘lajak o‘qituvchilar intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirishning uchinchi bosqichi o‘zini-o‘zi faollashtirish barqarorligini izchil ta’minlash hisoblanadi.

Ijodkorlik shaxsning o‘zini-o‘zi faollashtirish usullaridan biridir. “Faollik va o‘zini boshqarish – inson xatti-harakatlarining barcha bosqichlaridagi: eng sodda xatti-harakatlardan tortib, murakkab ijodiy faoliyat turlari bilan mashg‘ullik holatigacha bo‘lgan muhim ko‘rsatkichlaridan biri sanaladi” [207].

Talimni modernizatsiyalashtirish talim jarayonida bilim, ko‘nikma, malakalarini shakllantirish bilangina hal bo‘lib qolmaydi. Ta’lim olivchi shaxsining mustaqillik, tashabbuskorlik, javobgarlikni his etish, tanqidiy fikrlash kabi sifatlar bilan bog‘liq funksiyalari talimning shaxsga yo‘naltirilgan tizimi vositasida amalga oshiriladi. Bunda ta’lim oluvchi talim tizimiga moslashtirilmay, aksincha, talim tizimi turli shaxsga xos barcha xususiyatlarini (erkinlikka intiluvchanlik, mustaqillik, shaxsiy fikrlarning mutloq o‘ziga xos tizimga ega bo‘lishi, o‘z-o‘zini tasdiqlash ehtiyojining mavjudligi) hisobga olgan holda, ta’lim oluvchiga uning o‘ziga xosligi (individualligi)ni rivojlantirish imkonini berish, uning o‘z-o‘zini rivojlantirishi, namoyon etishi uchun sharoit yaratish lozim. Zero, har qanday ta’lim oluvchi o‘ziga va faqat o‘zigagina xos takrorlanmas tabiati, xarakter xususiyatini faollashtirish va namoyon etishga intiladi[70].

Ijodkor shaxs sifatlarini qiyosiy aniqlashtirish davomida ma’lum bo’ldiki, ijodkor shaxs o‘z faoliyatida imkoniyatlarini namoyon qilish orqali ichki uyg‘unlikka intiladi. Ular ijod orqali o‘z salohiyatlarini amalga oshirish imkoniyatini ijobiy qabul qilishadi. Ijodning ahamiyatini tushunish bo‘lajak o‘qituvchilar uchun nafaqat natijaning qiymatini, balki faoliyat jarayonining o‘zining ham qiymatini oshiradi. Demak, ijodiy faoliyat bo‘lajak o‘qituvchilarning o‘zini-o‘zi faollashtirish barqarorligini izchil ta’minlashga xizmat qiladi.

Bo‘lajak o‘qituvchilar intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirishning o‘zini-o‘zi faollashtirish barqarorligini izchil ta’minlash bosqichida quyidagilar amalga oshiriladi:

1. Ijodiy faoliyat natijalarini yaratishda bo‘lajak o‘qituvchilarning mustaqillik darajasini oshirish;
2. Bo‘lajak o‘qituvchilar intellektualligining ifodaliligini ta’minlash;
3. Uslubning individualligiga ahamiyat qaratish;
4. Intellektuallik va ijodkorlikning kompozitsion uyg‘unligini ta’minlash.

Faollik shaxs xususiyatlari sifatida namoyon bo‘ladi. Faoliyat rivojiga asos bo‘lib xizmat qiluvchi pedagogik loyihalar jarayonini rejalashtirish bo‘yicha ko‘nikmalarni hosil qiladi. Faollik refleksiv amaliy harakatlarning asosi hisoblanadi.

Bo‘lajak o‘qituvchilar intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirish bosqichlari o‘rtasidagi izchillik mihim hisoblanadi. O‘zini-o‘zi faollashtirish barqarorligini izchil ta’minlashda axborotning to‘liq emasligi va ishonchli emasligi o‘zini-o‘zi faollashtirish bo‘yicha qarorlarning qabul qilinishida nomuvofiqliklarni yuzaga keltiradi. Bu esa kognitiv faollikni oshirish bosqichining ahamiyatini ko‘rsatadi. Yoki jarayonda amal qilinishi lozim bo‘lgan shartlar, yuzaga keladigan tasodiflar, qarshi ta’sir ko‘rsatuvchi omillarning mavjudligi novatorlikning shaxsiy sifatlarda aks ettishi bilan bog‘liq. Bu jarayon yuqoridagi ikkinchi bosqichda amalga oshiriladi. Nostandart sharoitda qaror qabul qilish, bir yoki bir nechta amallar ko‘plab natijalarga olib keladigan, ammo ularning ehtimolligi umuman noma’lum bo‘lgan yechim variantini tanlashni anglatadi. Noaniqlik tez o‘zgaruvchan sharoitlarda qabul qilinishi kerak bo‘lgan ba’zi qarorlarga xosdir. Joriy tajriba va joriy vaqt talablari ijodiy faoliyat tajribasini yuzaga keltiradi, nostandart vaziyatda ijodiy vazifani yechishga turtki bo‘lib xizmat qiladi.

Bo‘lajak o‘qituvchilar intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirishning o‘zini-o‘zi faollashtirish barqarorligini izchil ta’minlash bosqichining natijalari quyidagilada namoyon bo‘ladi:

1. Bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy pedagogik faoliyatni amalga oshirishga tayyorgarligi.

2. Bilimlar, malakalar va ko‘nikmalarni yangi vaziyatga samarali o‘tkazishga tayyorgarlik.

Ta’lim intensivligini ta’minlashga qaratilgan amaliy harakatlar asosida o‘zini o‘zini-o‘zi faollashtirish barqarorligini izchil ta’minlash bo‘lajak o‘qituvchilar faolligi va o‘zligini anglashini namoyon etadi.

Ushbu bosqichlar ob’ektiv, ular intellektual-ijodiy kompetentlilikning mohiyat xarakteristikalarini aks ettiradi.

Tadqiqot davomida bo‘lajak o‘qituvchilar intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirish jarayonini takomillashtirishda kognitiv faollikni oshirish, pedagogik novatorlikni individual sifatlarda aks ettirish, o‘zini-o‘zi faollashtirish barqarorligini izchil ta’minlash bosqichlarini ta’lim mazmuniga maqsadli integratsiyalash masalalariga alohida ahamiyat qaratildi.

Ta’lim mazmuni quyidagilarga bog‘liq: ta’limning ijtimoiy ehtiyojlari va maqsadlari, ijtimoiy va ilmiy-texnik taraqqiyot sur’ati, o‘quvchilarning yoshi imkoniyatlari, ta’lim nazariyasi va amaliyotining rivojlanish darajasi, shuningdek, o‘quv yurtining moddiy-texnik va iqtisodiy imkoniyatlari[23].

Ta’lim mazmuni o’zgaruvchan xarakterga ega. Shuning uchun bo‘lajak o‘qituvchilar intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirishning kognitiv faollikni oshirish, pedagogik novatorlikni individual sifatlarda aks ettirish, o‘zini-o‘zi faollashtirish barqarorligini izchil ta’minlash bosqichlarini ta’lim mazmuniga maqsadli integratsiyalash (integratsiya – o‘qitishning maqsad va omillarini bir butun qilib birlashtirish[89]) da uning o’zgaruvchan xususiyatlarini, u doimiy ijtimoiy muhit ta’sirida ekanligini hisobga olish lozim.

Ta’lim tizimidagi o‘zgarishlar ta’lim mazmuni bilan chambarchas bog‘liq. Yangilanishlar talabalar o‘qishini tashkil etishning yangi shakli va usullari haqida ham bosh qotirishni talab etadi. Shu ma’noda talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etish muhim shaklgina emas, balki ta’lim jarayonining asosini tashkil etuvchi muhim qism bo‘lishini taqozo etadi[152].

Ta’lim mazmuni va ta’lim muhitida ta’lim olish usullari shaxsning intellektual rivojlanishining haqiqiy psixologik mexanizmlarini, har kimning kognitiv uslubi va

aqliy tajribasini hisobga olgan holda, ma’lum bir shaxsning xususiyatlariga imkon qadar moslashishi kerak[24].

Demak, ta’lim mazmuni shaxsning intellektual rivojlanishining mexanizmlarini o’zida aks ettiradi. Bu esa tadqiqot ishida bo‘lajak o‘qituvchilar intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirishning kognitiv faollikni oshirish, pedagogik novatorlikni individual sifatlarda aks ettirish, o‘zini-o‘zi faollashtirish barqarorligini izchil ta’minlash bosqichlarini ta’lim mazmuniga maqsadli integratsiyalashning pedagogik ahamiyatini ko’rsatadi.

Bo‘lajak o‘qituvchilar intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirishning kognitiv faollikni oshirish, pedagogik novatorlikni individual sifatlarda aks ettirish, o‘zini-o‘zi faollashtirish barqarorligini izchil ta’minlash bo‘yicha bosqichlarni amalga oshirishda sinergetik yondashuv va texnologik yondashuvlarga, shuningdek, izchillik va adaptivlik tamoyili (Adaptive Learning Principle) tamoyiliga asoslanildi. Ushbu yondashuv va tamoyillar dissertatsiyaning 2.2-paragrafida batafsil bayon qilingan.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirish modelining mazmunli blogida bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirishning strategiyalari aks ettirilgan bo‘lib, ular 2.3-paragrafda batafsil bayon qilingan.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirish modelining texnologik blogida ta’lim olish shakllari, o‘quv jarayonini etish shakllari hamda bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirish texnologiyalari aks ettirilgan.

Ushbu blok, tadqiqot gipotezasiga binoan, bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini samarali, ongli va maqsadga muvofiq rivojlanishini ta’minlaydi. Ko‘rsatilgan pedagogik shartlar 3.3 bandda batafsil ko‘rib chiqiladi.

Modelning natijaviy blogi bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirish jarayonida erishilgan natijalarning baholanishini,

tadqiqot davomida qo‘yilgan vazifalarga muvofiqligini aniqlash, jarayon davomida paydo bo‘lgan muammolar asosida yangi vazifalarni loyihalashni nazarda tutadi.

Bunda natija sifatida bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligining (Boshlang‘ich ta’lim bakalavriat ta’lim yo‘nalishining malaka talablariga binoan) zarur darajasiga chiqishlari ko‘riladi.

§ 3.3. Talabalarda intellektual-ijodiy qobiliyatni rivojlantirishning psixologik texnologiyalari

Bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirish – bu murakkab pedagogik jarayon, uning muvaffaqiyati ko‘p jihatdan muayyan pedagogik shartlarga rioya qilishga bog‘liq. Adabiyotlar tahlili hozirgi vaqtda “pedagogik shartlar” tushunchasining umumqabul qilingan ta’rifi yo‘q ekanligini ko‘satdi. Pedagog olimlar tomonidan pedagogik shart-sharoitlar deganda “ta’lim jarayonining tarkibiy qismlari eng yaxshi o‘zaro ta’sirda taqdim etiladigan va o‘qituvchining samarali ishlashi, o‘quv jarayonini boshqarishi va talabalarning muvaffaqiyatli ishlashiga imkon beradigan muhitni [167] tushunadi.

V.I.Andreyev [162] pedagogik shart-sharoitlar sifatida ta’lim va tarbiya jarayonining sharoitlarini, I.P.Podlasiy[266] pedagogik shart-sharoitlar sifatida sabablar komplekslarini ko‘rib chiqadi.

Tadqiqotda bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirish pedagogik shart-sharoitlari deganda biz intellektual va ijodiy kompetentliligini integrative asosida rivojlantirishga yordam beradigan maxsus tashkil etilgan muhitdan maqsadli foydalanishni tushunamiz.

Tadqiqotda bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirishning pedagogik shartlari asoslab o‘tildi.

a) bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirishda ta’lim jarayonining funksiyalariga identiv ravishda pedagogik ta’sir omillarini adekvat aniqlash;

b) bo‘lajak o‘qituvchilarda pedagogik jarayondagi real voqelikka munosabatning obyektivligini tarkib toptirish;

d) bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirish didaktik tuzilmasi mazmunini intensivlashtirish.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirishda ta’lim jarayonining funksiyalariga identiv ravishda pedagogik ta’sir omillarini adekvat aniqlash.

Didaktika ta’lim jarayonining quyidagi uchta funksiyasini ajratib ko‘rsatadi: ta’lim berish, rivojlantirish va tarbiyalash. Ta’lim berish funksiyasi ta’lim jarayonining o`quvchilarda bilim, ko`nikma va malakalarni shakllantirishdan iborat. Ta’lim natijasi sifatida bilimlarining to`laligi, chuqurligi, tizimliligi, anglanganligi, mustahkamligi va amaliy xususiyat kasb etishi muhimdir. Bu kabi holatlar ta’lim jarayonining metodik jihatdan to‘g‘ri tashkil etilganligini ifodalaydi. Ta’limning rivojlantiruvchi funksiyasi ta’lim jarayonida, bilimlarni o`zlashtirish jarayonida o`quvchining rivojlanishi sodir bo`lishini ko`rsatadi. Rivojlanish quyidagi yo`nalishlarda sodir bo`ladi: nutqi rivojlanishi, fikrlashi, shaxsning sensorli va harakatlanish sohalari, emosional-irodaviy va ehtiyoj-sababli sohalari rivojlanadi. To‘g‘ri tashkil etilgan ta’lim shaxsni har doim rivojlantiradi, lekin o`qituvchi va o`quvchining shaxsiy har tomonlama rivojlanishiga qaratilgan maxsus o`zaro munosabatlarida rivojlantirish funksiyasi yanada samaraliroqdir. Tarbiyalash funksiyasi. Ta’limning tarbiyalovchilik xususiyati turli ijtimoiy tuzum hamda sharoitda ham yaqqol namoyon bo`ladi. Tarbiyalash funksiyasi ta’lim mazmuni, shakli va metodlarining mohiyati bilan belgilanadi va o`qituvchi hamda o`quvchilar o`rtasidagi munosabatlarni tashkil etish jarayonida etakchi o`rin tutadi[23].

Yuqoridagi ta’lim jarayonining funksiyalariga identiv pedagogik ta’sir omillarini adekvat aniqlash bo‘yicha tadqiqot jarayonida aniqlandiki, ta’lim jarayonida pedagogik ta’sir omillari ham o‘z funksiyalariga ega va ular ta’lim jarayonining funksiyalariga identiv (identifikatsiya – lot. identificare – aynanlashtirmoq, tenglashtirmoq [110; 173-b.]) bo‘lishi maqsadga muvofiq.

Bunda ta’lim jarayonining funksiyalariga pedagogik ta’sir omillarining identivligini ta’minlashda identiv o‘quv maqsadi xususiyatlariga asoslanildi.

Identiv o‘quv maqsadi – texnologik jarayonning asosiy komponenti bo‘lib, kutiladigan natijaga aynan mos keladigan o‘quv maqsadi hisoblanadi. Identiv o‘quv maqsadi o‘z navbatida o‘quv vazifalariga aylantiriladi [104; 7-b.].

Identifikatsiyalangan o‘quv maqsadi – talabalar xatti-harakatlari orqali ifodalangan rejalashtirilgan o‘quv natijalarini to‘la tashxislash va o‘qitishda qayta takrorlanish imkoniyatini yaratish uchun aniq belgilangan o‘quv maqsadi [84; 41-b.].

Demak, ta’lim jarayonining funksiyalari hamda pedagogik ta’sir omillarining identivligi sifatida ularning mazmunan umummaqsadlarga egaligini ta’kidlash mumkin.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirishda ta’lim jarayonining funksiyalariga identiv ravishda pedagogik ta’sir omillarini adekvat aniqlashda pedagogik ta’sir omillari turli jihatlardan o‘rganildi. Qayd etish lozimki, adekvatlik - obyektning funksional vazifalarini (o‘zgarish, ishlash konuniyatlarini va h.k.) aynan aks ettiriliganligini (adekvatligi) tekshiriladi. Bunda obyekt modeli bilan tadqiqot natijasi modeli o‘rtasidagi o‘xshashlik, moslik va ulardagi konuniyatlarning nechog‘lik teng aks ettirilishi muhim ahamiyat kasb etadi[89].

N.A.Muslimovning fikricha, ma’lum ma’noda murakkabroq bo‘lgan “rivojlanish” tushunchasidan farqli ravishda, “shakllanish” tushunchasi ko‘proq darajada tashqi va ichki omillarning faol shakllari ta’sirida shaxs rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatishning natijasini o‘zida aks ettiradi[106].

Ammo tadqiqot davomida ma’lum bo‘ldiki, shaxsda mavjud barcha xususiyatlarning rivojlanishi tashqi va ichki omillar ta’sirida kechadi. Jumladan bunda pedagogik ta’sir omillari muhim ahamiyat kasb etadi. Shunga tadqiqotda bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirishda pedagogik ta’sir omillarini adekvat aniqlashga ahamiyat qaratildi.

Pedagogik ta’sir omillarini adekvat aniqlash davomida ma’lum bo‘ldiki, innovatsion pedagogik muhit shaxsni har tomonlama rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatadigan, pedagogik ijodkorlikni, noan’anaviy fikrlashni shakllantiradigan

ta’lim muhiti bo‘lib, bu muhitni yaratuvchilari o‘qituvchi va o‘quvchilar hamkorligini ta’minlanishi hisoblanadi[95].

Didaktikda ma’lumki, ta’lim jarayoni strukturasi quyidagilarni o‘z ichiga oladi: maqsad - o‘quv materialining mazmuni - vositalar, metodlar va shakllar - nazorat – natija[165]. Ushbu strukturada har bir element pedagogik ta’sir omillarini o‘zida jamlaydi. Jumladan nazorat elementi muhim pedagogik ta’sir omillarini o‘zida jamlaydi.

Ta’lim jarayoni komponenti sifatida nazorat vazifasiga o‘quv materialining o‘zlashtirilishi va ta’lim natijalarining darajasini belgilash kiradi. Olinayotgan axborot aniq o‘quv mavzulari o‘zlashtirilishi jarayonining faqat umumiy aks ettiradi: o‘qituvchi qaysi material ta’lim oluvchilarda ayniqsa katta qiyinchilik tug‘dirayotganini ko‘radi, ta’lim oluvchilar esa o‘zlarining xatolarini ko‘radilar. O‘quv materiali qanchalik va qay darajada o‘zlashtirilganini baholash ko‘rsatadi. Bunda nazorat ishlari va og‘zaki javoblarni baholashning aniq mezoni bo‘lmaydi. Shuning uchun turli o‘qituvchilar tomonidan aynan bir xil mavzu bo‘yicha yozma ishlarga qo‘yilgan baholar turli o‘zlashtirish sifatini aks ettiradi[165].

Nazorat mazmunini aniqlashga an’anaviy yondoshish tarafdorlari o‘quvchi faoliyati to‘g‘risida to‘la axborot zarur degan fikrni yoqlaydilar. Lekin tadqiqotchilar e’tirof qilishlaricha, amalda kuchli nazorat ziddiyatga olib keladi: “nazorat mazmuni qancha keng bo‘lsa, uning davomida olinadigan axborotning sifati shuncha past bo‘ladi” [286, 193-bet]. Mazkur ziddiyat ustuvor nazorat yo‘nalishlari ajratib ko‘rsatilgan va uning xususiyati, teranligi, hajmi va muddatlari belgilangan holatda hal qilinadi. Bu jihat o‘qituvchi uchun muhim hisoblanadi. Amaliyotda ayrim o‘qituvchilar o‘quvchilarning o‘quv-bilish faoliyati natijalarini kuchli nazorat qilishi ko‘pincha kutilganiga teskari natija berishi kuzatiladi. Bunda ortiqcha talabchanlik, tez-tez takrorlanadigan nazorat o‘quvchini ijodiy “tafakkur parvozi”dan chalg‘itadi, xavotirni oshiradi va sabiy emotsional vaziyat yaratadi.

Monitoringning nazorat qiluvchi texnologiya sifatidagi jiddiy xususiyati deb bilimlar sifatini baholashda xolislikning ortishini hisoblash mumkin. S.Ye.Shishov

va V.A.Kalneyning fikriga ko‘ra, pedagogik amaliyotda monitoring qo‘llanilishi uchun ayrim shartlarni bajarish zarur:

1. O‘quv materialini o‘rganishda qat’iy vaqt omiliga amal qilmaslik kerak.
2. Har bir o‘quvchi tomonidan uning qobiliyatlaridan qat’iy nazar o‘zlashtirilishi shart bo‘lgan o‘quv materiallarini ajratib ko‘rsatish.
3. Ta’lim maqsadlari shunday ifodalanishi kerakki, ularga erishganlikni har bir ekspert tekshira olsin [326, 134-bet].

Tahlillarga ko‘ra aytish mumkinki, yuqoridagi shartlar bevosita ta’lim jarayonining funksiyalariga identiv pedagogik ta’sir omillarini adekvat aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, o‘zlashtirilishi shart bo‘lgan o‘quv materiallarini ajratib ko‘rsatish

“Monitoringning o‘quv jarayoni komponentlari, xususan maqsadga yo‘nalganlikka bog‘liq” [326, 130-bet] nazoratdan uning muhim farqi hisoblanadi. Monitoring ta’lim maqsadlarida belgilangan bilimlar va qobiliyatlarni o‘zlashtirish darajasini aniqlaydi. Monitoring doirasida teskari aloqa muhim pedagogik ta’sir omillaridan biri hisoblanadi. Bunday aloqa yakuniy maqsadlarning faktik natijalariga muvofiqlikni o‘rnatish imkonini beradi. Boshlang‘ich maqsadlar yakuniy maqsadlarga u yoki bu darajada mos kelmasligi amaliyotda har doim ham hisobga olinmaydi. Monitoring vazifasi og‘ishlar darajasi, yo‘nalishi va sabablarini to‘g‘ri baholashdan iborat.

Buning uchun maqsadlar ta’lim oluvchi faoliyatining natijasi orqali shakllantiriladi, bu natijaga ayni darsda erishish kerak: “bilish...”, “uddalay olish...”, bajarish... va hokazo. O‘qituvchilar amaliyotida ko‘pincha o‘qituvchi faoliyatini belgilaydigan: “o‘qitish...”, “tushuntirish...”, “mastahkamlash...” va boshqa maqsadlar uchraydi[165].

S.Ye. Shishov va V.A. Kalney fikriga ko‘ra, pedagogik baholash ikkita funksiyani bajaradi. Birinchidan, baholash muayyan natijalar va o‘quvchining o‘quv faoliyatidagi yutuqlari darajasini ko‘rsatkichi hisoblanadi (munosabat funksiyasi). Ikkinchidan, baholash o‘quvchining shaxsiga undaydigan ta’sir bilan bog‘liq (motivatsiya funksiyasi). “Pedagogikaning baholash faoliyati bolaning ijtimoiy-

psixologik rivojlanishi manfaatlarida amalga oshirilishi” muhim hisoblanadi. Buning uchun u adekvat, adolatli va ob’ektiv bo‘lishi kerak” [326, 128-bet].

Bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligining rivojlanishiga ta’sir qiladigan ob’ektiv omillarni aniqlash uchun jarayonning o‘ziga xosliklari nuqtai nazaridan har bir davrning eng xarakterli belgilarini qayd etish va qiyoslash zarur.

Shaxsiy yondashuv talabaning individual va yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda ta’lim va tarbiyaning yaxlit jarayonini tashkil etishga qaratilgan. U talabalarni har tomonlama o‘rganish, jumladan test sinovlari, anketalar, talabalar bilan suhbatlar orqali amalga oshiriladi. Bu ma’lum darajada talabaning muayyan xususiyatlarini aniqlash imkonini berdi va unga va ta’lim faoliyatiga pedagogik ta’sir qilish usullarini aniqlashga yordam berdi. Insonning o‘z-o‘zini takomillashtirishi uchun uning o‘zini-o‘zi adekvat baholashi zarur. Haddan tashqari baholash va kam baholash o‘z-o‘zini to‘g‘ri baholashga to‘sqinlik qiladi[199].

Bo‘lajak o‘qituvchilar boshqaruv va pedagogik faoliyatining eng muhim xususiyati uning kognitiv tabiati bo‘lib, u boshqaruv sub’ektlari faoliyatini refleksli nazorat qilishdan iborat. Bular ijtimoiy hodisalarni pedagogik talqin qilish bilan bog‘liq bo‘lgan boshqaruv tafakkurining elementlari; uslubiy tushunish, boshqaruv, psixologik va pedagogik ta’sirlarni anglash; boshqaruv ta’sirlarini tashkil etish, turli axborot va tarbiyaviy ta’sirlardan boshqaruv quroli sifatida foydalanishdir [190].

Yaqin vaqtgacha universitetda bo‘lajak mutaxassisni tayyorlash jarayonida tashqi omillarning ta’siri va ta’siriga ustuvor ahamiyat berildi[125].

Ta’kidlash lozimki, o‘qituvchining roli hech qachon aniq belgilanmaydi, lekin ko‘plab ichki va tashqi omillar ta’sir qiladi. Pedagogning o‘zini ta’lim jarayonining ishtirokchisi sifatida qabul qilishiga ichki omillar ta’sir ko‘rsatadi. Shu bilan birga jamoatchilik tomonidan kelib chiqadigan pedagogning roliga nisbatan munosabatlarni o‘z ichiga oladi. O‘qituvchining kasbiy shaxsi uchun ikkala turdagi omillar ham salmoqli hisoblanadi[98].

Ta’lim jarayonining funksiyalariga identiv pedagogik ta’sir omillarini adekvat aniqlash bo‘yicha shuni ta’kidlash lozimki, ta’lim jarayonining funksiyalariga identiv pedagogik ta’sir omillari juda keng qamrovga ega.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligining rivojlanishiga ta’sir qiladigan pedagogik ta’sir omillarini adekvat aniqlash davomida quyidagilar ma’lum bo‘ldi:

ta’lim pedagogik jarayon doirasida amalga oshiriladi, bu ta’lim beruvchi va ta’lim oluvchilarning rivojlanish va tarbiyaviy muammolarni hal qilishga qaratilgan ijtimoiy tashkil etilgan, maqsadli o‘zaro ta’siri sifatida belgilanadi;

bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligining rivojlanishiga pedagogik ta’sirning tabiati va usullarida ob’yektivlik namoyon bo‘lishi lozim;

bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligining rivojlanishiga pedagogik ta’sir gumanistik xarakter kasb etishi lozim.

Bo’lajak o’qituvchilarda pedagogik jarayondagi real voqelikka munosabatning obyektivligini tarkib toptirish shaxs rivojlanishining o‘ziga xos xususiyatlarini belgilash bilan bog‘liq.

Ijodkor vositasida voqelikka munosabat bildira oladi[146].

Voqelikka munosabat ijtimoiy xarakter kasb etadi. Pedagogik jarayonning reallik bilan bog‘liqligi haqida fikrlarni bayon qilish munosabatning obyektivligini namoyon qiladi, fikrlarning, munosabatlarning voqelik bilan bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi. Zero, inson ongi obyektiv borliqni ijtimoiy amaliyot asosida adekvat aks ettira boradi[112].

Ob’ektivlik 1) pedagogik tushuncha va hodisalarning haqqoniy ifodasi; 2) narsa va hodisalarning haqqoniy mavjudligi, ularning to‘g‘ri fan tushunchalari asosida izohlanishi, fikrning misollar, daliliy mate-riallar ... bilan isbot qilinishi. Ob’ektiv munosabatlar ... ijtimoiy pedagogik aloqalarning miqdoriy va sifat jihatidan namoyon bo‘lishi. [84; 87-b.].

Qayd etish lozimki, tadqiqotlarda real obyektlar doirasiga oid bilimlari; berilgan real obyektlar doirasiga oid ko‘nikma va malakalar kompetentlilikning parametrlari sifatida qaraladi[131]. Demak, bo‘lajak o‘qituvchining pedagogik

jarayondagi real voqelikka munosabatning obyektivligi uning intellektual kompetentliligining shakllanganligi va rivojlanganligini anglatadi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarda real voqelikka munosabatning obektivligini tarkib toptirishda pedagogik, metodik, texnik, tashkiliy shart-sharoitlarni real ta’limiy muhitga moslashtirish muhim. Chunki har qanday pedagogik sharoitning shuningdek, ko‘p vektorli sharoitining ham samaradorligi avvalo, real ta’limiy muhitga muvofiqligi bilan o‘lchanadi[129].

Shaxsning hayoti va uning voqelikka nisbatan munosabati ko'pincha ko'nikmalami egallash, bilimlami o'zlashtirishdan iborat[141].

Munosabat tushunchasi biror narsa yoki hodisaga nisbatan shaxs fikrlarining ifodasidir. Insonning haqiqiy munosabatlari uning potensial tavsiflari hisoblanib, ular inson u uchun subyektiv ahamiyatli vaziyatlarda harakat boshlaganida namoyon bo‘ladi. Munosabatlarning psixologik mazmuni ular insonning atrofidagi voqelikni aks ettirishi shakllaridan biri hisoblanishidan iboratdir[93].

Ta’kidlash lozimki, faoliyat − voqelikka nisbatan faol munosabat bildirishning shunday bir shaklidirki, u orqali kishi bilan uni qurshab turgan olam o‘rtasida real bog‘lanish hosil qilinadi. Odam faoliyat orqali tabiatga, narsalarga, boshqa kishilarga ta’sir ko‘rsatadi. Faoliyatda u o‘z ichki xususiyatlarini ishga solib va namoyon qilib, narsalarga nisbatan sub’yekt sifatida, odamlarga nisbatan esa shaxs sifatida gavdalanadi. O‘z navbatida ularning javobiy taassurotini his qilgan holda, u shu yo‘l bilan odamlarning, narsalarning, tabiat va jamiyatning haqiqiy, ob’yektiv, muhim xususiyatlarini bilib oladi. Uning qarshisida narsalar ob’yektlar sifatida, odamlar esa shaxs sifatida gavdalandi[121].

Bunda bo‘lajak o‘qituvchilarga nafaqat pedagogik hodisani, balki uning mohiyatini ham ochib beradigan o‘quv topshiriqlarini berish pedagogik jarayondagi real voqelikka munosabatning obyektivligini tarkib toptirishga xizmat qiladi. Pedagogik hodisani, balki uning mohiyatini ham ochib beradigan o‘quv topshiriqlari muhim ahamiyatga ega: bo‘lajak o‘qituvchilar to‘siqlarni ongli ravishda bartaraf qilishga o‘rganishadi. “Shu yerda va hozir” hayotiy to‘laqonlilikka ularni psixik va jismoniy kuchlarning ortishi, yangi yetuklik pog‘onasi undaydi. Ularning psixologik

qiyofasida faol tahliliy tafakkur, mulohaza yuritishga moyillik va alohida emotsionallik, ta’sirchanlik aksariyat uyg‘unlashadi. [236].

Tushunchalarni aniqlash, xulosalar chiqarish, xatolarni tantiqiy bayon qilish, axborotni qayta ishlash faoliyatini nazarda tutadigan o‘quv topshiriqlarining bajarilishi real voqelikka munosabatning obyektivligini tarkib toptirishga qaratilgan bo‘lishi kerak.

Barchasini tekshirib ko‘rish istagi, barchasini ishonarli tarzda qabul qilmaslikni istamaslik tanqidiy tafakkur rivojlanayotganidan dalolat beradi [232, 18-21-betlar].

Real voqelikka munosabatning obyektivligini tarkib toptirish bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining real voqelikka tanqidiy munosabat bo‘lishi, tanqidiy mulohaza yuritish va fikrlarini bayon qilishi asosida amalga oshiriladi.

Adabiyotlarda tanqidiy tafakkur masalalari keng o‘rganilgan bo‘lib, tanqidiy tafakkur bir nechta ma’nolarga ega. Ushbu tushunchalar fikrlashning rivojlanish bosqichlarini, tahlil qilish qobiliyatini, voqelikka munosabatini ifodalaydi. Bu o‘qituvchiga, o‘quvchilarning aqliy faoliyatini rag‘batlantirish uchun tanqidiy tafakkurni rivojlantirish texnologiyasida foydalanadigan texnikasi va vositalariga bog‘liq. Tanqidiy tafakkur “baholash” va “o‘z-o‘zini baholash”, “tanqidiylik” va “o‘z-o‘zini tanqid qilish”, “isbotlash” va “rad etish”, “tanqidiy tahlil” kabi tushunchalarni o‘z ichiga oladi[35].

A.K.Markova fikricha [246] shaxsning kasbiy ijodi rivojlanishi uchun zarur sub’ektiv o‘xshatish qobiliyati; umumqabul qilingan yangilikka tanqidiy munosabat, ma’lum bo‘lgan elementlardan yangi kombinatsiyalar tuza olish qobiliyati [246] muhim.

Fikrlashning kengligi (keng va tor) va chuqurligi, nazariya va amaliyotning uzviyligiga bog‘liqdir. Amaliyot, hukmning to‘g‘riligi mezonidir. Fikrlashning mustaqilligi - umumiy tajribani qo‘llay olish, shaxsiy fikrga ega bo‘lish, tajribaga munosabat bildirishdir[83].

Shaxsning real voqelikka nazariy munosabati, o‘zini namoyon qilishga intilishi atrofdagilarning bahosini olish istagi, o‘z xatti-harakatlarini tahlil qilish va baholash qobiliyatining, boshqa odamning nuqtai nazarini tushuna olishning, ro‘y berayotgan

voqealarni turli pozitsiyalardan shakllanishi bilan to‘ldiriladi. O‘zini ongli idora qilishga moyillik katta maktab yoshidagi o‘quvchi uchun juda ham xos xususiyati hisoblanadi. [235, 121-bet].

Demak, tanqidiy munosabat bo‘lajak o‘qituvchilarning pedagogik jarayondagi real voqelikka munosabatning obyektivligini tarkib toptirishga xizmat qiladi. Bu real voqelikka munosabatning subyektivligi bilan cheklanib qolmaslik, obyektivligini ta’minlash asosida amalga oshiriladi.

Bo‘lajak o‘qituvchining pedagogik jarayondagi real voqelikka munosabatning obyektivligi pedagogik jarayondagi real voqelikka nuqtai nazaridan ham belgilanadi. Pedagog nuqtai nazari (pozitsiyasi) – pedagogning dunyoga, pedagogik voqelikka va pedagogik jarayonga bo‘lgan intellektual va hissiy munosabati hisoblanadi. Shuningdek ta’kidlash lozimki, faoliyat - inson hayotining uning voqelikka nisbatan faol munosabatining ro‘yobga chiqish shakli. Harakat - maqsadga muvofiq yo‘naltirilib, ongli ravishda amalga oshiriladigan harakatlar yig‘indisi ongli faoliyat tarkibiy qismlari va motivlaridan iborat[103].

Bo‘lajak o‘qituvchilarda pedagogik jarayondagi real voqelikka munosabati uning emotsiyalarida namoyon bo‘ladi. Emotsiya - shaxsning voqelikka o‘z munosabatini his qilishidan kelib chiqadigan, uning ehtiyoj va qiziqishlari bilan bog‘liq bo‘lgan yoqimli yoki yoqimsiz kechinmalaridir. Keltirilgan ta'riflardan ko‘rinadiki, hissiyot tushunchasi emotsiyaga nisbatan kengroq tushuncha bo‘lib, shaxsning kundalik hayoti, turmush tarzidagi barcha jabhalarni qamrab oladi. Voqelikka shaxsning bir xil munosabati xarakter xislatlarining o‘zaro bir-biriga bog‘liqligini bildiradi[103].

Bo‘lajak o‘qituvchilarda pedagogik jarayondagi real voqelikka munosabatning obyektivligi ularning qadriyatlar tizimi bilan ham bevosita bog‘liq. Muayyan voqelik, obyekt yoki subyekt qadri va ahamiyatining in’ikosi bo‘lgan, obyektiv ravishda tasavvur qilinadigan va bilish jarayonida anglab olinadigan turli qadriyat shakllarining o‘ziga xos bog‘lanishini ifodalaydigan aksiologik tizimlar qadriyatlar tizimi hisoblanib[143] ular pedagogik jarayondagi real voqelikka munosabatning obyektivligida namoyon bo‘ladi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarda pedagogik jarayondagi real voqelikka munosabatning obyektivligini tarkib toptirishning vazifalari quyidagilar:

- pedagogik faoliyat jarayonida yuzaga keladigan va chuqur kasbiy bilimlarni talab qiladigan vazifalarni yechish obyektivligini ta’minlash;
- pedagogik jarayondagi olingan natijalarni qayta ishlash, mavjud ma’lumotlarni hisobga olgan holda tahlil qilish va ularni fikrlab tushunish;
- pedagogik jarayondagi amalga oshirilgan ishlarning yakunlarini tahrirlash va mavjud talablarga muvofiq rasmiylashtirilgan holda taqdim etish;
- darslarda, darsdan tashqari ishlarda real voqelikka munosabatning egallaganligini namoyish etish.

Shaxs rivojlanishining o‘ziga xos xususiyatlarini belgilash jarayonining asosini tashkil qiladigan intellektuallikning rivojlanishi uning atrofidagi olam bilan o‘zaro ta’siri, tashqi ta’sirlarga bog‘liq ravishda, ya’ni, real voqelikka munosabatning obyektivligini tarkib toptirish orqali ro‘y beradi. Shuning uchun kompetentlilik munosabatlar va motivlar, intellektual-ijodiy rivojlanish va iroda belgilari tizimi, ya’ni umuman shaxs xususiyatlari bilan belgilanadi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirish didaktik tuzilmasi mazmunini intensivlashtirish. Har bir didaktik shart mazmunining ochib berilishi, bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari bilan bog‘liq o‘ziga xosliklari hisobga olinmasa, to‘la bo‘lmaydi.

Tadqiqotda muhim ilmiy natijalardan biri sifatida ta’kidlab o’tilganidek, bo‘lajak o‘qituvchilar intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirish jarayoni kognitiv faollikni oshirish, pedagogik novatorlikni individual sifatlarda aks ettirish, o‘zini-o‘zi faollashtirish barqarorligini izchil ta’minlash bosqichlarini ta’lim mazmuniga maqsadli integratsiyalash hamda didaktik tuzilma mazmunini intensivlashtirish (fr. intensif, lot. intension - kuchayish) ortiq darajada jadal, tez[110]) ta’lim subektlarining o‘zaro hamkorligini umummadaniy va kasbiy xususiyatlarga ko‘ra muvofiqlashtirish asosida takomillashtirilgan bo’lib, bunda

bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirish didaktik tuzilmasi mazmunini intensivlashtirish masalasi alohida o’rganilgan.

Didaktik konsepsiya (didaktik tizim) ta’limda o‘qituvchi va o‘quvchi faoliyatini tashkil etish maqsadi, mazmuni, vositalari, usullari, tashkiliy shakllari to‘g‘risidagi qarashlar (g‘oyalar) majmuidir. Didaktik tizim ta’limni amalga oshirishning yaxlit tarzda shakllangan tarkibi bo‘lib, u muayyan mavqe va nuqtai nazarlarga ega bo‘lgan o‘ziga xos mezonlar bilan farqlanuvchi pedagogik hodisa. Didaktik tizimlarni shartli ravishda uch guruhga ajrataish mumkin: an’anaviy didaktik tizim, progressiv didaktik tizim, zamonaviy didaktik tizim. An’anaviy didaktik tizim – namunali, hamma tomonidan e’tirof etilgan, umuminsoniy ma’naviyatlar darajasida tan olingan didaktik qarashlar majmuidir. Ushbu tizim etika (axloq) va psixologiya nazariyasiga tayanadi. Uning asosiy maqsadi kuchli iroda egasi bo‘lgan shaxsni shakllantirishdan iborat bo‘lgan. I.Gerbart tomonidan ishlab chiqilgan asosiy g‘oyalarga tarbiya nazariyasi asoslanishi kerak. Ular: 1) takomillashish g‘oyasi. Bu shaxsni shakllantirishning asosiy yo‘nalishlari va maqsadini o‘zida mujassamlashtirishi kerak; 2) xayrxohlik g‘oyasi. Bu o‘zaro kelishgan holda hamkorlik qilish va muloqotga kirishishga o‘z g‘oyalari va intilishlarini buysundirishni nazarda tutadi; 3) huquq g‘oyasi. Bunda har bir kishining huquq va burchlarini aniqlangan odamlar orasidagi munosabatni tartibga solish nazarda tutiladi; 4) haqqoniylik g‘oyasi. Mazkur g‘oyaga ko‘ra kimgadir nohaklikka asoslangan harakatning amalga oshirilishi jazoga tortish bilan qoplanishi lozim; 5) ichki mustaqillik g‘oyasi. Bunda insonning irodaviy quvvatlarini tanlash va yo‘naltirish, uning o‘z shaxsiy yo‘nalishlari doirasida bo‘lishi kerak[94].

Zamonaviy didaktik tizim avvalgi har ikkala tizimning xatolarini chuqur tahlil qilish iatijasida vujudga kelgan. Shu bois u zamonaviy pedagogik amaliyotning asosini tashkil qiladi. Zamonaviy didaktikaning ilg‘or yo‘nalishlaridan biri-ta’lim oluvchilarii kashfiyotlarni amalga oshirgan holda o‘qitishdan iborat. Zamonaviy tizimlarda o‘qitish va o‘qish faoliyatlariga bir xil e’tibor beriladi, ular o‘rtasidagi sababiyatli va struktural bog‘lanishlar ajratiladi, ta’lim shirkat faoliyat sifatida tahlil etiladi, ta’lim zvenolari, sikllarini o‘qituvchi va o‘quvchilarning hamkorlikda

qurishga e’tibor qaratiladi, didaktik hodisalar o‘qituvchi va o‘quvchining o‘zaro ta’siri nuqtayi nazaridan sharhlanadi[94].

Demak, didaktik tuzilmada ta’lim oluvchi va ta’lim beruvchining bir vaqtda o‘zligini takomillashtirishga, individual fazilatlarga ega bo‘lishga intilish, o‘zligini nazorat qilish va tarbiyalashga moyilligini oshirishga xizmat qilishi ko‘zda tutiladi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirish didaktik tuzilmasida ma’lum ziddiyatlar yuzaga keladi. Chunki bunda turli faoliyat turlari (ta’lim olish va ta’lim berish, ta’lim jarayonini tashkil etish) bir maqsadda tutashishini ta’minlash lozim. Ammo faoliyat subyektlarining pedagogik jarayondagi real voqelikka munosabatning obyektivligining ta’minlanmaganligi ziddiyatlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi. Demak, subyekt-subyekt munosabatlariga asoslangan didaktik tuzilma o‘zligini namoyon qilish bilan bog‘liq yuqori intellektual faollikni ta’minlaydi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirish didaktik tuzilmasi mazmunini intensivlashtirish ularda pedagogik jarayondagi real voqelikka munosabatning obyektivligini tarkib toptirish bilan bevosita bog‘liq.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirish didaktik tuzilmasi mazmunini intensivlashtirish masalalarini o‘rganish didaktik tuzilmani mazmunan aniqlashtirish asosida amalga oshiriladi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirish didaktik tuzilmasi mazmunini intensivlashtirish bo‘lajak o‘qituvchining kelgusi kasbiy pozitsiyasini mazmunan ko‘rib chiqishni talab qiladi.

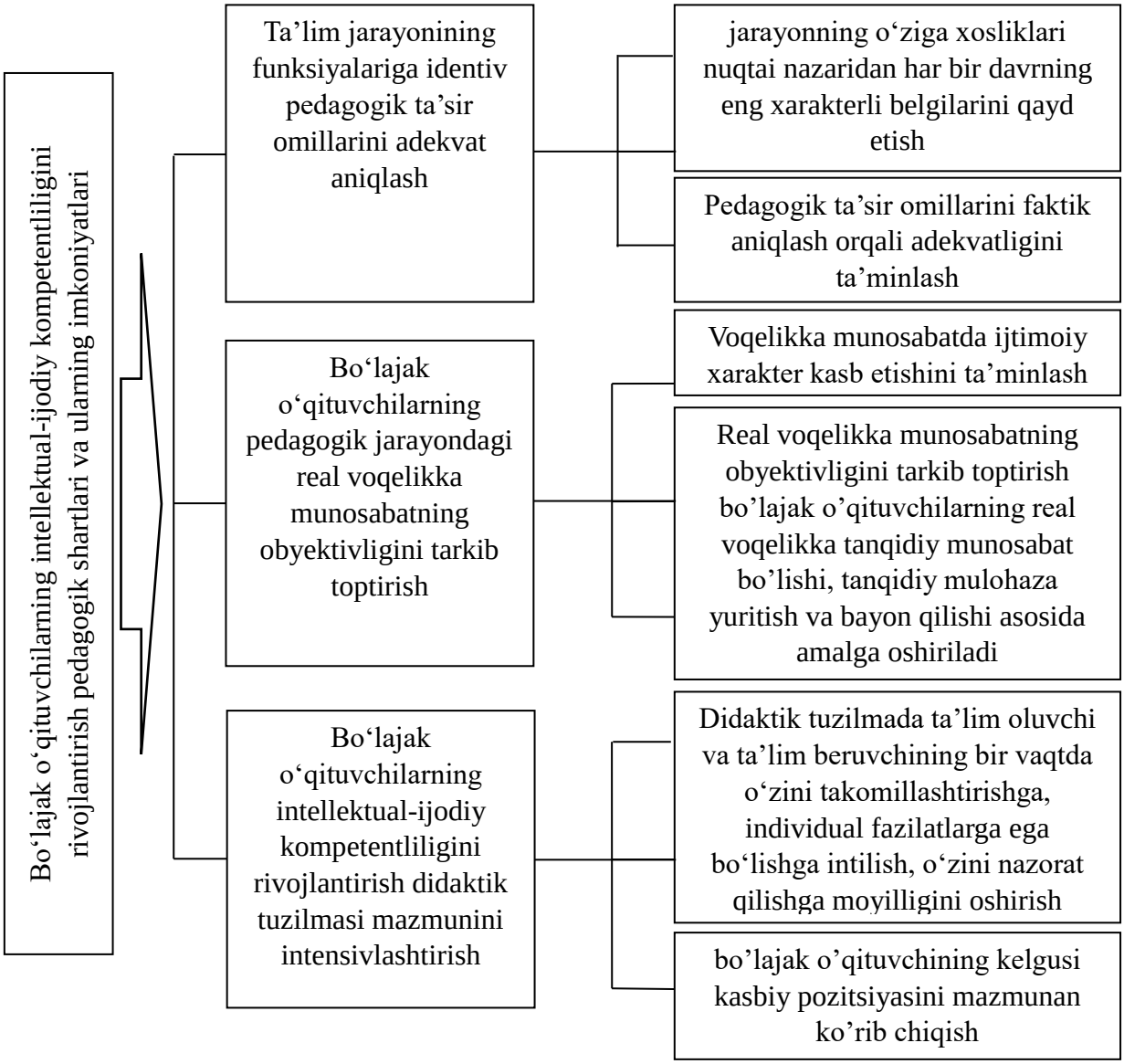
Ta’limning modernizatsiyalashgan kontekstida o‘qituvchining funksiyalari o‘zgarmoqda. Ya’ni, uning asosiy vazifasi ijtimoiy-madaniy tajribani namoyon qilishdan har bir ta’lim oluvchining individual rivojlanishini loyihalash vazifasini amalga oshirishga o‘zgarmoqda. Bu jarayonlarga bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash ularning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirish didaktik tuzilmasi mazmunini intensivlashtirish bilan bevosita bog‘liq.

Quyida bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirish pedagogik shartlari sifatida,

ta’lim jarayonining funksiyalariga qo‘yiladigan talablarga mos bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirishda pedagogik ta’sir omillarini adekvat aniqlash;

bo‘lajak o‘qituvchilarda pedagogik jarayondagi real voqelikka munosabatning obyektivligini tarkib toptirish;

bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirish didaktik tuzilmasi mazmunini intensivlashtirishning asosiy didaktik imkoniyatlari ko‘rsatib o‘tilgan (3.1-rasmga qarang).

3.4-rasm. Bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirish pedagogik shartlari va ularning imkoniyatlari

Shunday qilib, muammoning nazariy-metodologik tahlili shunday xulosa chiqarish imkonini beradiki, bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirishning samaradorligi aytib o‘tilgan didaktik shartlarning bajarilishi bilan ta’minlanadi.

Tadqiqot ishida bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirish pedagogik sharoitlari o‘rganilgan. Tadqiqot ishi davomida aniqlandiki, bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirish pedagogik sharoitlari muammoli vaziyatlar yaratish hisobiga bilish faolligi darajasini oshirishga qaratilishi, nostandart muammolarni hal qilishga yo‘naltirilishi lozim.

Tadqiqot davomida aniqlandiki, bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirishda mustaqil ta’lim olish shaklining imkoniyatlari keng.

Ta’lim to‘g‘risidagi qonunga binoan ta’lim olish shakllari[1] sifatida ishlab chiqarishdan ajralgan holda ta’lim olish va mustaqil ta’lim olish shakllarida bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirish masalalari o‘rganildi.

Tadqiqotchilar ta’kidlashicha: shaxs o‘zi uchun qancha ko‘p potensial rivojlanish imkoniyatlarini ochsa, u o‘z qobiliyatlarini shuncha to‘la ro‘yobga chiqara oladi” [318, 42-bet]. Buning uchun sharoitlarni yaratish – pedagogik faoliyatning mohiyati hisoblanadi.

Jumladan ijodkorlik shaxsda o‘zini anglaydigan, mustaqilligini namoyon qiladigan bilimlar turlarini tanlash bilan bog‘liq ta’limga ijobiy munosabat jarayonida namoyon bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasida oliy ta’limni modernizasiya qilish, modernizatsiyalashgan zamon talablariga ko‘ra bilim va yuksak ma’naviy fazilatlarga ega hamda mustaqil fikrlaydigan kadrlar tayyorlash, ilg‘or ta’lim texnologiyalariga asoslangan holda ta’lim sohasini takomillashtirishga qaratilgan ustuvor vazifalar belgilab olinmoqda. Shu bois, O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunda mustaqil fikrlaydigan, yuqori malakali mutaxassis kadrlar tayyorlash tizimi aks ettirilgan bo‘lib unda qayd etilishicha mustaqil ta’lim olish yakka tartibda amalga

oshiriladi hamda ta’lim oluvchilarni kasbiy, intellektual, ma’naviy va madaniy rivojlantirishga xizmat qiladi [1].

Hozirgi paytda oliy ta’lim islohoti ta’limning o‘rgatish paradigmalaridan mustaqil ta’lim olish paradigmasiga o‘tish bilan bog‘liq. Shu munosabat bilan talabalarning mustaqil ta’lim faoliyatini rivojlantirish o‘quv jarayonining asosi bo‘lishinini e’tirof etish lozim. Mustaqil ta’lim talabalar o‘quv faoliyatini rivojlanishida asosiy rol o‘ynaydi. Boshqacha qilib aytganda, talabalarning bilim faoliyati (ta’lim, tadqiqot va amaliy) asosiy harakatlantiruvchi kuchi haqiqatni izlash bo‘lishi kerak. Bu mustaqil ish uchun soat sonini oshirish haqida emas, balki, talabalarning mustaqil talimining rolini mustahkamlash hamda OTMda o‘quv jarayonini tashkil etishda talabalarni fanlarni o‘rganish va o‘z-o‘zini rivojlantirish qobiliyatini shakllantirish, olingan bilimlarni ijodiy hayotga tatbiq etish, zamonaviy dunyoda professional faoliyatga moslashish uchun mo‘ljallangan bo‘lishi kerakligini anglatadi[138].

Didaktik kategoriya sifatida mustaqil bilim olishga xizmat qiladigan faoliyatdan, ya’ni, mustaqil ta’lim olish faoliyatidan ko‘zlangan maqsad shaxsning ta’lim olish faoliyati ustidan refleksiv nazorat o‘rnatish hisoblanadi. Mustaqil ta’lim g‘oyalarni harakatga keltiruvchi faoliyat hisoblanadi va ijodkorlik, tashabbuskorlik asosida amalga oshiriladi. Shu bilan birga mustaqil ta’lim jarayoni obektlar va hodisalarga ijodiy yondashish orqali rivojlanadi hamda talabalarning ijodiy erkinligini ta’minlashga yordam beradi. Mustaqil ta’lim ijodiy faoliyat elementlarini rivojlantirish uchun ijodiy faoliyatga nisbatan qiziqish bilan tavsiflanadi. Mustaqil ta’lim,

- shaxs tomonidan muammoni ifodalovchi kognitiv vazifani mustaqil hal qilish;

- ta’lim olishga qaratilgan o‘z imkoniyatlarini baholash;

- shaxsning mustaqil tarzda maqsadli bilim olish faoliyatini amalga oshirishga tayyorligi;

- ta’limiy faollik darajasi;

- mustaqil tarzda bilim egallash faoliyatini amalga oshirishga tayyorlik;

- talabaning o‘zini o‘zi rivojlantirish va real imkoniyatlari o‘rtasidagi qarama-qarshilik;

- yangi bilimlarni o‘zlashtirish usullari.

- shaxsning o‘zini o‘zi rivojlantirish imkoniyatlarini yaratish strategiyalari majmuasi;

- o‘z-o‘zini rivojlantirishga bo‘lgan ehtiyojni anglash;

- oldindan nazarda tutilgan faoliyatlar;

- o‘z shaxsiy imkoniyatlarini takomillashtirishning bir qismi sifatida ko‘rib chiqiladi[79].

Aytish lozimki, ijodkorlik mustaqil bilim orttirish faoliyati davomida keng rivojlanib boradi.

Ushbu kontekstda, mustaqil ta’lim, avvalambor, mehnatga, kundalik hayot sharoitlariga, bo‘sh vaqt tuzilishiga, barcha yosh va ijtimoiy guruhlar vakillarining yashash sharoitiga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi ijtimoiy hodisa va jarayon sifatida tahlil qilinadi. Bunday yondashuv jamiyatni o‘z- o‘zini shakllantiruvchi va shu ma’noda o‘z-o‘zini tashkil etuvchi deb hisoblash amaliyotiga mos keladi[72].

Mustaqil ta’limning asosiy vazifasi – shaxsning professional foaliyati maksimal tarzda bor kuchi bilan mustaqil rivojlantirish va takomillashtirishdir. Mustaqil ta’lim faoliyati belgilangan, ma’lum maqsadga erishishga qaratilgan jarayondir. Mustaqil ta’lim jarayoni ijodiy kompetentlikni rivojlantirishga yordam beradi. Mustaqil ta’limda o‘qituvchi ko‘p hollarda olim A.Allambergenov batafsil tasvirlagan «etishmovchilik» - yuzaga kelgan muammolar va professional qiyinchiliklarni bartaraf eta olmaslik majmuasiga duch keladi. Bo‘lajak mutaxassisning o‘z-o‘zini rivojlantirishi shaxsning shu majmuani yengishga yo‘naltirilganlikdan boshlanadi. O‘z-o‘zini rivojlantirishda qo‘yiladigan birinchi qadam o‘z-o‘zini bilish jarayonidir. Ikkinchi qadam esa-professional faoliyatdagi qiyinchiliklarni aniqlashdan iborat. Uchinchi qadam qiyinchiliklarni yengishga harakat qilishga kirishganda, ijodiy muammolarni hal qilish yo‘llarini izlaganda boshlanadi. To‘rtinchi qadam - ijodiy muammolarni hal qilishning mavjud yo‘llarini, usullarini qiyosiy tahlil qilish. Ijodiy vazifalarni hal qilish va natijalarni baholashdir[75].

Shuningdek, mustaqil ta’lim ijodiy faoliyatning individual uslubini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Ma’lumki, mustaqil ta’limni yo‘lga qo‘yishda nafaqat talablarni muayyan fan bo‘yicha bilim ko‘nikma va malakalarini oshirish, ularda mustaqil dunyoqarashni shakllantirish, shu bilan bir qatorda bo‘lajak mutaxassis sifatida talaba shaxsida ijodiy va ilmiy tafakkurni rivojlantirish vazifasi turadi. Bu jarayondagi ijodiy texnologik yondashuv talabadan tezkor fikrlashni va faol harakatni talab qiladi. Chunki talabadagi faollik ijodiy faoliyatga aylanganda faoliyatni ilmiy tashkil qilish, vaqtdan unumli foydalanish asosida amalga oshadi, talaba qiziqishlar asosida o‘zining diqqatini muayyan ob’ektga qarata oladi. Ijodiy texnologik faoliyat murakkab jarayon hisoblanadi. Shaxsning sezgisi, idroki uning xotirasi hamda mantiqiy tafakkur ko‘lami bilan uyg‘un bog‘lanib ketadi. Ijodiy faoliyat talabadagi innovasion ko‘nikma va malakalar bilan yanada takomillashib boradi[138].

Talablarni muayyan fan bo‘yicha bilim, ko‘nikma va malakalarini oshirish, ularda mustaqil dunyoqarashni shakllantirish, shu bilan bir qatorda bo‘lajak mutaxassis sifatida talaba shaxsida ijodiy va ilmiy tafakkurni rivojlantirish vazifasi turar ekan, ma’lum ma’noda global professionallik masalasi ham o‘z tasdig‘ini topmog‘i lozim. Bu jarayondagi ijodiy texnologik yondashuv talabadan tezkor fikrlashni va faol harakatni talab qiladi. Chunki talabadagi faollik ijodiy faoliyatga aylangan taqdirdagina faoliyatni ilmiy tashkil qilish, vaqtdan unumli foydalanish amalga oshadi. Ana shunda talaba qiziqishlar asosida o‘zining diqqatini muayyan ob’ektga qarata oladi. Shaxsning sezgisi, idroki uning xotirasi hamda mantiqiy tafakkur ko‘lami bilan uyg‘un bog‘lanib ketadi. Ijodiy faoliyatda talabadagi bilim innovasion ko‘nikma va malakalar bilan yanada takomillashib boradi[27].

Yuqoridagi tahlillar mustaqil bilim orttirish faoliyatining rag‘batlantiruvchi jihatining murakkabligi va talabalarning bilim olishga bo‘lgan rag‘batiga ta’sir qilishning katta imkoniyatlari haqida xulosa chiqarish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Ta’kidlab o‘tish lozimki, bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirish ularni muvaffaqiyatli ijtimoiylashtirish imkoniyatini

beradi va keyinchalik o‘zini mustaqil rivojlantirish uchun ijobiy motivatsiyani rivojlantirishga yordam beradi, faoliyatning samaradorligi va ijobiy natijalar dinamikligini ta’minlaydi.

Mustaqil harakatlanish natijasida ularda o‘quv-bilish faolligi vujudga keladi. O‘z kasbiy bilimlari va ko‘nikmalarini tahlil qilib, ushbu yo‘nalishdagi bo‘shliqlarni aniqlagan holda mustaqil bilim olishga intiladilar[26].

Mustaqil ta’lim olish asosida bo‘lajak o‘qituvchi fikrlashni, o‘z harakatini mustaqil rejalashtirishni, vazifalarning mumkin bo‘lgan yechimlarini bashorat qilishni, o‘zlashtirgan ish vositalari va usullarini to‘liq amalga oshirishni o‘rganadi. Bunga ijodkor pedagog shaxsining rivojlanishini ta’minlaydigan mustaqil ta’lim to‘liq yordam berishi mumkin. Ijod mexanik ravishda kiritilgan faoliyat turi bo‘lishi mumkin emas, chunki u aniq shaxsiy xususiyatga ega. Ijodkor shaxsni shakllantirish jarayonida unga o‘z qobiliyatlari, moyilliklari, qiziqishlari, qadriyat yo‘nalishlari va subyektiv tajribasiga tayangan holda bilish, o‘quv faoliyatida o‘zini anglash imkoniyati beriladi. Bu esa mustaqil ta’limda yanada kengroq ko‘lamda amalga oshiriladi.

Tadqiqot ishi davomida bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirishda auditoriya mashg‘ulotlari davomida treninglardan foydalanish masalalari, ularning imkoniyatlari o‘rganildi.

Har bir treningni o‘tkazish uslubi turlicha va uning samarasi trenerning mashg‘ulotni o‘tkazishga avvaldan tayyorgarligiga va mazkur ko‘llanmadagi tavsiyalarni yaxshilab o‘zlashtirganligiga bog‘liq bo‘ladi.

Trening bu nafaqat ta’lim oluvchilarda shaxslararo o‘zaro hamkorlikning samarali ko‘nikmasini shakllantirishga balki, mutaxassis kasbiy kompetentligining umumiy darajasini oshirishga yo‘naltiriladi[9].

Trening talabalarni dars jarayonida turli adabiyotlar va matnlar bilan ishlash, o‘rganilgan materialni yodida saqlab qolish, fikrini erkin bayon eta olish, hamda bir dars jarayonida baholay olishga qaratilgan. Trening ma’ruzadan nafaqat nazariya balki amaliyot ham mavjud bo‘lishi farq qiladi. Trening xususiyatlari-muhim xususiyatlaridan biri shundaki, u doimo guruhda o‘tkaziladi. Treninglar doimo

jamoaviy ishdir[36]. Jamoaviy ishlashning ma’lum sharoitlarda amalga oshirilishi uning natijadorligini belgilaydi. Xususan, bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirishda axborotni qayta ishlashga yo‘naltirilgan pedagogik mikromuhitni yaratish uning samaradorligini ko‘rsatadi.

Ta’lim muassasalarida o‘quv seminarini tayyorlash va o‘tkazish. O‘quv seminarini tashkil etishda va o‘tkazishda uning tashkilotchilari va trenerlari o‘z faoliyatlarini bir necha kun (yoki hafta) oldin tayyorgarlik ishlaridan boshlashlari lozim. Quyida trener-tarbiyachining o‘quv jarayonini tashkil etish oldidan zaruriy tayyorgarlik ishlarini amalga oshirish yo‘llari ketiriladi. O‘quv jarayoniga tayyorgarlik: o‘kuv-seminar vazifalarini aniqlash; talabalar uchun rag‘batlantiruvchi omillarni va unga qo‘yilgan talablarni aniqlash; imkoniyat va sharoitlardan kelib chiqqan holda, talabalar uchun qulay o‘quv vaqtini rejalashtirish; o‘qish o‘tkaziladigan joyni tayyorlash va zaruriy jihozlar bilan ta’minlash; baholash varaqalarini tayyorlash; o‘qishdan kutilgan natijalarni aniqlash; faoliyat turlarini va o‘quv jadvalini tayyorlash; o‘quv jarayoni uchun zarur bo‘lgan materiallarni topish va tayyorlash. Tarqatma materiallarni tayyorlash (daftar, bloknot, devonxona ashyolari, ishchi qog‘ozlar, qalamlar, o‘chirg‘ichlar): rejalashtirilgan mavzu va kutilgan natijalarning mos kelishi; talabalarning keyinchalik ham trening mashg‘ulotlarida foydalana olishlari uchun zarur bo‘ladigan materiallarni tayyorlash va kiritish; barcha talabalar uchun yetarli miqdorda materiallarni tayyorlash; barcha talabalarning ismi, familiyasi, manzili ko‘rsatilgan ro‘yxat yoki zarur buyruqni tayyorlash kerak. Tashkiliy masalalar: seminar mashg‘ulotlari o‘tkaziladigan joyning o‘quvchilar joylashishiga yetarli ekanligiga ishonch hosil qilish. O‘qishdan keyin: o‘tkazilgan treninglar bo‘yicha o‘kuv-seminar talabalarning yakuniy fikrlarini bilish uchun so‘rovnoma o‘tkazish; o‘quv seminar talabalarning keyingi faoliyat rejasini tuzish; o‘quv semestri davrida monitoring o‘tkazilishini tashkil etish[74].

Har qanday trening quyidagi bosqichlardan iborat bo‘ladi:

1. Izyuminka (joziba - talabalar bilan ishlashning o‘ziga hos ajoyib tomoni) qatnashchilarning treningga qiziqishini uyg‘otish uchun qisqa bahs boshlash, savollar berish, qatnashchilar fikrini chalg‘ituvchi (provakatsion) ta’kidlarni ilgari surish yoki

qandaydir faoliyat turini faraz qilish. O‘quv mashg‘uloti qatnashchilarining dastlabki bilimlari va ularning hayotiy tajribalarini bog‘lashga harakat qilish. Trening ahamiyati nimadan iborat ekanligi sabablarini tushuntirish.

2. Talabalar uchun natijalarni ta’kidlash. Talabalarga treningdan qanday maqsad kutilayotganini auditoriyaga tushuntiring. Qatnashchilar trening natijasida: «Bu treningdan keyin nimalarni bilishim va nimalarni qilishim lozim?» degan savolga javob berishlari kerak.

3. O‘qituvchi faoliyati. Trening uchun zarur dastlabki ma’lumotlar, zarur bilimlar (ma’ruza matni, hujjatlar, o‘qish) va biror faoliyat turini o‘tkazish uchun fan mazmunini namoyish qilish.

4. Interfaol strategiya - treningning o‘zagidir. Interfaol uslubiyotda foydalanadigan ish tartibini qisqacha bayon qilish. Interfaol uslub-bu jamoaviy muhokamani tashkil etish, fikrlarni erkin aytish, muhokama, tahlil va faoliyatni baholashdir. Umuman treningdagi faoliyatning ushbu turida qatnashishning barcha qadamlarini chizib chiqish. Guruhda ishlash uchun aniq va qisqa tushuntirishlar olib borish. Talabalar tushunganlik darajasini muntazam nazorat qilib borish. Treningni yakunlashga vaqt yetishi uchun, uning har bir qismini diqqat bilan tashkil qilish. Bu yerda treningni o‘tkazish uchun mo‘ljallangan savollar muhim ahamiyatga egaligini e’tibordan chetda qoldirmaslik. O‘qituvchi mashqlarni talabalar tomonidan bajarish jarayonida topshiriqlarni to‘g‘ri bajarishini kuzatib borishi lozim.

5. Debrifing (xulosa) baholash. Talabalar o‘zlari yod olgan va o‘zlashtirgan bilim(yo‘nalish)lari bo‘yicha xulosa qiladilar, o‘zlashtirgan ma’lumotlar va malakalarni boshqa holatlarda, bir-birlari bilan ishlashda qo‘llashni muhokama qiladilar. Bu - treningni baholash qismidan iborat bo‘lib, bunda «Talabalar nimani o‘rgandilar?» savoliga javob olinadi. Trening davomida qatnashchilar o‘rgangan yoki ko‘rsatgan bilimlari natijalar bilan mos kelishini tekshiriladi [132].

Ushbu tadqiqot ishida treningni o‘tkazish talablaridan biri muammoli vaziyatlar yaratish hisobiga bilish faolligi darajasini oshirish, nostandart muammolarni hal qilishga yo‘naltirishdir. Chunki doimiy o‘zgarmas ananaviy

muhitda treninglarning tashkil etilishi talabalar motivatsiyasining yo‘qolishiga olib keladi.

Tadqiqot ishida treningni o‘tkazish talablaridan biri muammoli vaziyatlar yaratish hisobiga bilish faolligi darajasini oshirish masalalarini tadqiqi davomida muammoli vaziyatlar va ularni yaratish hisobiga bilish faolligi darajasini oshirishning pedagogik jihatlari o‘rganildi.

Bilish - obyektiv borliqni inson ongida aks eti shining oliy shakli, haqiqiy bilimlar hosil qilish jarayoni. Bilish quyidagicha darajalanadi: hissiy bilish sezgilar, idrok, tasavvur orqali hosil qilishadi. ratsional bilish-tushunchalar, mulohazalar, aqliy xulo-salardan o‘tib nazariyalarda o‘rin oladi. Shu bilan bilishning kundalik, badiiy, ilmiy darajalari ham mavjud. Ilmiy bilish, o‘z navbatida ikkiga, ya’ni tabiat va jamiyatni bilishga ajraladi va ularning o‘ziga xos yo‘nalishlari hamda maqsad-vazifalari ham bor. Bilish -inson tomonidan voqelikni aks ettirish protsessi. Agar bilish shaxsning o‘ziga qaratilgan bo‘lsa, u o‘z-o‘zini belgilash deb ataladi. Bilish protsessi sezgi, idrok, tasavvur, protsesslarda ifodalanadi[89].

Demak, bilish jarayon (protsess) sifatida ham qarab chiqiladi. Bu esa jarayonning faollik darajasiga ko‘ra baholash imkoniyatini beradi. Shunga ko‘ra ta’limda bilish faolligi darajasini oshirishga qaratilgan tadqiqotlarga alohida ahamiyat qaratiladi. Ushbu tadqiqot ishida ham muammoli vaziyatlar va ularni yaratish hisobiga bilish faolligi darajasini oshirishning pedagogik imkoniyatlari o‘rganilgan.

Muammoli ta'lim deyilganda, o'qituvchi (pedagog) rahbar-ligida muammoli vaziyat yuzaga keltirilib, mazkur muammo o'quvchi-talabalarning faol mustaqil faoliyati natijasida bilim, ko'nikma va malakalarni ijodiy o'zlashtirish va aqliy faoliyatni rivojlantirishga imkon beradigan ta'lim jarayonini tashkil etish nazarda tutiladi. Shuningdek, muammoli o'qitishning mohiyatini o'qituvchi (pedagog) tomonidan o'quvchi-talabalarning o'quv ishlarida muammoli vaziyatni vujudga keltirish va o'quv vazifalari-ni, muammolarini va savollarini hal qilish orqali yangi bilimlarni o'zlashtirish bo'yicha ularning bilish faoliyatini boshqarish tash-kil etadi. Bu esa bilimlarni o'zlashtirishning ilmiy-tadqiqot usulini yuzaga keltiradi. Muammoli ta'limning muvaffaqiyati quyidagi omillarga bog'liq[114]:

1. O'quv materialini muammolashtirish;

2. O'quvchi-talabalarning bilish faoliyatini faollashtirish;

3. Ta'lim jarayonini o'yin, mehnat faoliyati bilan uyg'unlashtirish;

4. O'qituvchi (pedagog) tomonidan muammoli metodlardan o'z o'rnida samarali foydalanish ko'nikmasiga ega bo'lish;

5. Muammoli vaziyatni hal etish yuzasidan muammoli savollar zanjirini tuzish va mantiqiy ketma-ketlikda o'quvchi-talabalarga bayon etish.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual-ijodiy kompetentliligini rivojlantirishda qaratilgan muammoli vaziyat yaratish uchun o‘qituvchi tomonidan quyidagi shartlar hisobga olinishi kerak:

- bo’lajak o’qituvchining bilishga oid ehtiyoji;
- muayyan intellektual-ijodiy hal qilish imkoniyatlari.

Muammoli vaziyat muayyan pedagogik vositalarda maqsad-ga muvofiq tashkil etiladigan o'ziga xos o'qitish sharoitida yuzaga keladi hamda o'rganilgan mavzular xususiyatlaridan kelib chi-qib, bunday vaziyatlarni yaratishning maxsus usullarini ishlab chiqish zarur. O'qitishda muammoli vaziyat shunchaki «fikr yo'li-dagi kutilmagan to'siq bilan bog'langan aqliy mashaqqat holati emas, balki u bilish maqsadlari maxsus taqozo qilgan aqliy tarang-lik holatidir. Bunday vaziyat negizida avval o'zlashtirilgan bilim izlari va yangi yuzaga kelgan vazifani hal qilish uchun aqliy va amaliy harakat usullari yotadi. Bunda har qanday mashaqqat muammoli vaziyat bilan bog'liq bo'lmasligi mumkin, ya'ni yan-gi bilimlar avvalgi bilimlar bilan bog'lanmasa, aqliy mashaqqat muammoli bo'lmaydi. Muammoli vaziyat har qanday fikrlash mashaqqatlaridan farq qilib, unda o'quvchi-talaba mashaqqat ta-lab qilgan tushuncha yoki faktning unga avval va, ayni vaqtda, ma'lum bo'lgan vazifa, masala bo‘yicha ichki, yashirin aloqalari-ni anglab yetadi. Muammoli vaziyatning belgilari quyidagilar[114]:

o'quvchi-talabaga notanish bo'lgan faktning mavjud bo'lishi;

vazifalarni bajarish uchun talabaga beriladigan ko'rsatmalar, yuzaga kelgan bilish mashaqqatini hal qilishda ularning shaxsiy man-faatdorligi.

Muammoli vaziyatlar yaratish hisobiga bilish faolligi darajasini oshirish jarayoni quyidagi talablarga javob berishi kerak:

- konseptuallikka - o‘quv maqsadlariga erishishning ilmiy asoslanganligiga;
- boshqaruvning ta’minlanganligi - diagnostik maqsadga yo‘nalganlik, rejalashtirish, bosqichli diagnostikaning mavjudligi;
- optimallikka - mavjud imkoniyatlar sarfi hisobiga maksimal natijalarga erishish)
- muayyan ta’lim standartiga kafolatli erishish.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning muammoli vaziyatlar yaratish hisobiga bilish faolligi darajasini oshirishni ularning intellektual qobiliyatlarini nazariy modellar asosida masqadga yo‘naltirilgan holatda ongli va samarali rivojlantarishni ta’minlaydigan muhitni joriy qilmasdan hal qilib bo‘lmaydi.

Muammoli vaziyatlarni hal etishda o'qituvchi (pedagog) o'quv-chi-talabalar faoliyatini fikr yuritishning mantiqiy operatsiyalari tahlil, sintez, taqqoslash. analogiya, umumlashtirish, tasniflash va xulosa yasashga yo'naltiradi. Muammoli vaziyatlardan o'quv jarayonining barcha bosqich-larida: yangi mavzu bayoni, mustahkamlash va bilimlarni nazorat qilishda foydalanish mumkin. Muammoli vaziyatlar tizimi muvaf-faqiyatli yaratilgan hollarda mazkur mavzuni muammoli dars shak-lida o'tish tavsiya etiladi. O'qitish jarayoniga muammoli darslarni qo'llash uchun o'qituvchi (pedagog) quyidagi masalalarni hal qili-shi kerak bo'ladi: o'quv dasturi bo'yicha qaysi mavzularni muammoli dars shaklida o'tish mumkinligini; mavzu matnidagi masalalar bo'yicha muammoli vaziyatni keltirib chiqaradigan savollar, topshiriqlarni aniqlash, bunda didak-tikaning ilmiylik, sistemalilik, mantiqiylik, ketma-ketlik, izchillik prinsiplariga amal qilishi; - o'quvchi-talabalarning bilish faoliyatini faollashtirish va bosh-qarishni ta'minlaydigan vosita va usullarni aniqlashi. ulardan o'z o'rnida va samarali foydalanish yo'llarini belgilashi zarur[114].

Muammoli vaziyatlarni hal etishda bilish faolligi quyidagilar asosida oshiriladi:

- bo‘lajak o‘qituvchilarning o‘zlashtirgan bilimlarni yaxlit idrok qilishi, umumlashtirishi asosida intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish;

- o‘zlashtirgan bilimlarga bo‘lajak o‘qituvchilarning mustaqil munosabatining obyektivligini ta’minlash;

- muammoli vaziyatlarni hal etishda qadriyatli munosabatlar barqarorligini ta’minlash;

- yangi muammolarning bo‘lajak o‘qituvchilar tomonidan aniqlanishi va anglanishiga ahamiyat qaratish;

- bo‘lajak o‘qituvchilar o‘zlarini refleksiv rivojlantirish mexanizmlari dinamikasini belgilash.

Muammoli vaziyatlarni hal etishda umummaqsadlarni o‘qituvchi va talabalarning muammoni qo‘yish, maqsadga yo‘nalganlik va aniq o‘quv mavzusini o‘zlashtarish yuzasidan o‘quv faoliyatini rejalashtirishdagi hamjihatligi tashkil qiladi.

Muammoli vaziyatlar yaratish hisobiga bo‘lajak o‘qituvchi intellektual qiyin vaziyatga solinadi, undan uning o‘zi chiqishi kerak. Muammoli vaziyatlar yaratish hisobiga bilish faolligi darajasini oshirishning yuqori darajasi – muammoning mustaqil qo‘yilishida, vazifaning mustaqil yechilishi hamda natijalarining mustaqil korreksiyasidadir.

L.M. Fridmanga ko‘ra, muammoli vaziyatlar topshiriqlar uchun genetik boshlang‘ich nuqta hisoblanadi [331, 13-bet]. Muammo ayni palla va boshlang‘ich holat, shartlar va talablar alohida qayd qilingan topshiriq sifatida shakllantirilganda, butun tafakkur kechishi topshiriq shartlari va talablarining munosabati bilan belgilanadi. Umumiy tarzda aytganda, vazifani hal qilish tafakkur jarayoni ularning munosabatida mujassamdir [63, 97-bet].

Bo‘lajak o‘qituvchi pedagogik refleksiyaga asoslangan holda o‘z faoliyatiga tuzatishlar kiritadi, yangi muammolarni belgilaydi, ularning qo‘yilishini belgilaydi.

Muammoli vaziyatda unga erishish shartlari va maqsadlarini belgilagan ta’lim oluvchi mustaqil fikrlay boshlaydi. Mazkur jarayonni harakatga keltiradigan, unga yo‘nalish beradigan maqsadlar va topshiriqlarsiz hech qanday maqsadga muvofiq faoliyat yuzaga kelmaydi [192, 155-bet].

Muammoli vaziyat – ta’lim oluvchilarga beriladigan fakt va ma'lumotlar, axborot va bilimlar bilan yangi dalillar, hodisalar, vaziyatlar orasidagi dialektik qarshiliklar bo'lib, ularni tushunib olish uchun ilgari olgan bilimlarining yetishmasligidir. Bu qarama-qarshiliklar (tushunmovchiliklar) ijodiy bilimlarni

o'zlashtirish uchun harakatlantiruvchi kuch bo'lib xizmat qiladi. Ta'lim jarayonida muammoli vaziyatning xususiyati quyidagilardan iborat: o'quvchitalabalar uchun noma'lum yangilikning mavjudligi; muammolarni o'zlari hal etishlari; shaxsiy qiziqish va ehtiyojlari yuzaga kelgan tushunmovchiliklarni o'zlari o'rganishga harakat qilishlari; nima noma'lum ekanligini bilib, ma'nosini tushunib, uni hal etishga intilishi kabilar. Yuzaga kelgan muammolarni tahlil qilib fikr yuritish, o'quvchi-talabalarning mustaqil aqliy faoliyatini rivojlantirishning muhim talablaridandir. Bunday fikr yuritish o'quvchi-talabani shu narsani anglay olmaganligini tushunib etib, bu gapning ma'nosiga jiddiy ravishda e'tibor berishga qaratadi[114].

Demak, intellekt va ijodiylik muammoli vaziyatlardagi muhim xususiyatlarning yetakchi komponentlaridir. Shunga koʻra koʻra tadqiqotda treninglar davomida muammoli vaziyatlar yaratish hisobiga bilish faolligi darajasini oshirish va nostandart muammolarni hal qilishga yoʻnaltirishga ahamiyat qaratildi.

Tadqiqotning dastlabki bosqichida treninglar davomida talabalar vazifalar va topshiriqlarni taqsimlashdan oldin boshlan’ich ta’lim pedagogikasi, innovatsiya va integratsiya fanida “Zamonaviy maktab o’qituvchisining vazifalari, Pedagogning kasbiy fazilatlari. Pedagogik mahorat” mavzusi[80] doirasida “Men va zamonaviy maktab o’qituvchisi” va “Biz va zamonaviy maktab o’qituvchisi” mavzusidagi treninglar oʻtkazildi, bu esa kichik guruhlarda talabalar orasida jamoaviylikni ta’minlashga, ijodiy hamkorlikni ta’minlashga, axborotni qayta ishlashga yoʻnaltirilgan pedagogik mikromuhitni yaratish yordam berdi. Tajriba sinov yilining oxirgi bosqichida “Zamonaviy maktab o’qituvchisining vazifalari, Pedagogning kasbiy fazilatlari. Psixologik-pedagogik bilimlar integratsiyasi” mavzusi[82] doirasida “Men - zamonaviy maktab o’qituvchisi” va “Biz - zamonaviy maktab o’qituvchilari” mavzusidagi treninglar oʻtkazildi. Treninglar davomida dastlabki bosqichda olib borilgan trening natijalari va yakuniy bosqichda olib borilgan trening natijalari qiyosiy o’rganildi.

Shuningdek, talabalarda muammoli vaziyatlarda faoliyat olib borishga tayyorlash, tanqidiy fikrlashga oʻrgatish treninglar orqali amalga oshirildi. Treninglar samaradorligini oshirish uchun muammoli vaziyatlar yaratish hisobiga bilish faolligi darajasini oshirish muhim shartdir. Axborotni qayta ishlashga yoʻnaltirilgan

pedagogik mikromuhit nostandart muammolarni hal qilishga yo‘naltirish asosida tashkil etiladi.

Jamoaviy treninglar o‘tkazish ishonchli va qo‘llab-quvvatlovchi muhit yaratishga, ichki to‘siqlarni, qo‘rquv va noaniqlikni bartaraf etishga yordam beradi. Bu esa kommunikativ to‘siqlarni bartaraf etishga yordam beradi va qulay ijtimoiy atmosfera yaratadi. Bunda, argumentli va to‘g'ri munozara olib borish, o‘z fikrini qat'iy himoya qilish, bildirilga fikrlarni anglash, ilgari surilgan pozitsiyalarni tahlil qilish bo‘yicha ishlari olib boriladi. Muhim tayanch tushunchalar aniqlashtiriladi. [147; 91-b.].

Treninglar davomida yo‘naltiruvchi ko‘rsatmalar sifatida quyidagilarni ta’kidlash mumkin(3.1-jadvalga qarang):

Treninglar davomida yo‘naltiruvchi ko‘rsatmalar

№	Rivojlanish sohalari	Faoliyat turlari	Ko‘rsatmalar
1	Intellektuallikga doir	O‘rganish davomida	O'zingiz bilgan narsalaringizni va mavzungiz haqida qanday ma'lumotlarga ega ekanligingizni tushuntirishni boshlang
			Yangi tushunchalarni mustahkamlash va ifodalash uchun g'oyalaringizni bir joyga to'plang
			O‘zlashtirganlaringizni birlashtiring va kombinatsiya hosil qiling
			Ma'lumotlar tavsifini bering
2	Ijodkorlikga doir	Izlanishlar davomida	Muammoni yoki mavzuni diqqat bilan ko'rib chiqing: ma'lumot qidirishda ko'proq yo'naltirilgan va maqsadli bo'ling
			Turli nuqtai nazarlarni ko'rib chiqing va buni boshqalar bilan muhokama qiling
			Aniq dalillarga asoslanib turli g'oyalar va muqobillarni sinab ko'ring

Treninglar davomida ijodiy vazifalardan keng foydalanish mumkin. Shunga koʻra ishda ijodiy vazifa tushunchasiga murojaat qilindi. Zero har xil turdagi nostandart vazifalarni yechish, yechish usullarining variativligi, oʻzgaruvchanligini biz haxsning intellektualligi va ijodkorligini rivojlantirishga yordam beradigan ijodiy faoliyat deb qaraladi. T.G. Braje “pedagogni oʻqitish tizimiga bir qator ijodiy kasbiy vazifalarni kiritish zarur. Ular uning oʻqitishning oʻzgaruvchan sharoitlariga adatatsiya qilishga yoʻnaltirilishi zarur. Ushbu vazifalarning asosiy xususiyati *ularda yangi narsaning (toʻliqligicha yoki elementlarning) mavjudligi*”, - deb ta’kidlaydi [182].

Tadqiqotchilar ijodiy vazifani muayyan muammoli vaziyatlar bilan ifodalanishi sifatida, qarama-qarshilikni oʻz ichiga olgan vazifa sifatida, hamda muayyan muammoli sharoitlarda berilgan maqsad sifatida ham tushunishadi.

Qator tadqiqotlarda ijodiy vazifalar tizimi, ularni yechish algoritmi ishlab chiqilgan va pedagogik amaliyotga joriy etilgan.

Tadqiqotchilar V.I.Andreyev[164], A.V.Xutorskoy[68] va boshqalar ijodiy vazifalarni yechish uchun evristik metodlardan foydalanish eng yaxshi natijalarni berishi aniqlangan. Ularni qoʻllash natijasi — talabalar tomonidan yaratiladigan va ilgari surilgan, va keyinchalik oʻzlari mustaqil ishda qoʻllaydigan gʻoya, gipoteza, qonuniyat, tadqiqot natijalari hisoblanadi.

Metodist olim T.G. Braje[181] ta’lim oluvchilarning materiallarni asta-sekin anglashda, oʻquvchilarni rivojlantirishning asosiy vazifalaridan birini deb biladi. Shuning uchun, ijodiy vazifalarning oʻzgaruvchanligi ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishda muhim omil sifatida qaraladi.

Metodist olim I.L.Sholpo[328] qoʻyilgan ijodiy vazifani tuzatishni ta’lim oluvchining adabiy rivojlanishiga muhim stimul deb biladi.

Tadqiqotchilar ijodiy vazifalarning oʻziga xos xususiyatlariga, shuningdek, ularda aniq yoki aniq ifoda etilmagan qarama-qarshilik, toʻgʻri ifoda qilingan savol mavjudligini ham kiritadilar. Yakuniy fikrlash mahsuloti har doim ham shartlardan toʻgʻridan-toʻgʻri kelib chiqarilmaydi. Shartning oʻzidan javoblarning chiqarishning imkoniyati yoʻqligi, namoyon boʻladigan bilimlarni safarbar qilishni, balki intuitsiya,

eslashni talab qiladi. Ijodiy vazifalar keltirib chiqaradigan turli darajadagi noaniqligi mavjud vaziyatlar talabaning kreativligiga stimul beradi. Bunda, ushbu vazifalar bilan bitta emas, balki bir nechta va hatto koʻplab toʻgʻri javoblarning mavjudligiga yoʻl qoʻyiladi. Ijodiy vazifalar yakuniy yechimga ega boʻlmasligi kerak — undan har doim yangi vazifaning mazmuni namoyon boʻladi. Ijodiy vazifalarning ikkita asosiy turi mavjud[186]:

1. Ob'ektni, uning xossalarining xilma-xilligi, aloqalarini bilish uchun tuzilgan vazifalar.
2. Ob'ektning oʻzini ham va uning tarkibiy qismlari, xossalari, tizimlarini ijodiy oʻzgartirishga yoʻnaltirilgan vazifalar.

Shuningdek tadqiqotlarda ijodiy vazifa — bu yangi vazifa mazmuni har doim keltirib chiqaradigan bir nechta toʻgʻri yechimga ega boʻlgan vazifa qaraladi. Bunda pedagogik jarayonni qurishni ijodiy vazifalarning rivojlanayotgan tizimi sifatida qaraladi. Demak, ijodiy vazifani yechish jarayonini keng tushunish mumkin: oʻquv, tanqidiy, qarama-qarshilikni koʻra olish va uni ifodalay olish va muammoli vaziyatni yaratish, oʻz faoliyatida farazni ifodalay olish malakasi, darsning ta'lim oluvchini ijodiy rivojlantiruvchi metodik kontsepsiyasini yarata olish va amalga oshirish jarayoni, darsda savol yoki topshiriqni muammoli tarzda ifodalay olish.

Demak, ijodiy vazifalarning qoʻyilishi, shuningdek ularning yechimlarining xilma-xilligi shaxs ijodkorligini rivojlantirishga yordam beradi. Ijodiy vazifani qoʻyish va uni yecha olish shaxsning intellektualligi va ijodkorligidan dalolat beradi. Ijodiy tajriba oʻqituvchining muayyan pedagogik muammoni jumladan, ijodiy vazifalarni hal qilishi kontekstida oʻzlashtiriladi.

Muammoli vaziyatlar yaratish hisobiga boʻlajak oʻqituvchilarining bilish faolligi darajasini oshirish asosida ongli munosabati yuzaga keladi. Bu shaxsning oʻziga xosliklarga qiziqishi, oʻz shaxsini rivojlantirishi hisoblanadi.

3.3 - § Talabalarda intellectual-ijodiy qobiliyatni rivojlantiruvchi trening dasturi

Talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatini rivojlantirish oliy ta’lim jarayonining faqat alohida bir fan doirasidagi vazifasi sifatida emas, balki shaxsning bilish jarayonlari, ijodiy tafakkuri, mustaqil fikrlashi, muammoli vaziyatlarni hal etishi, noaniqlik sharoitida qaror qabul qilishi, yangi g‘oyalarni ilgari surishi hamda o‘z intellektual imkoniyatlarini turli faoliyat sohalarida namoyon eta olishi bilan bog‘liq kompleks psixologik-pedagogik jarayon sifatida qaralishi lozim. Shu nuqtayi nazardan, talabalarda intellektual-ijodiy qobiliyatning shakllanishi va rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash bilan bir qatorda, aniqlangan psixologik determinantlarni amaliy faoliyatga tatbiq etuvchi rivojlantiruvchi dasturni ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Taklif etilgan dasturni shartli ravishda quyidagi o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismlardan iborat tizim sifatida ifodalash mumkin: diagnostik component, motivatsion component, kognitiv component, kreativ-faoliyat komponenti, refleksiv component, qayta diagnostika.

Diagnostik komponent talabalarning dastlabki intellektual-ijodiy imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Motivatsion komponent ularning faol ishtirokini ta’minlashga qaratiladi. Kognitiv komponent tafakkur operatsiyalari, muammoni tahlil qilish va bilimlarni yangi vaziyatga ko‘chirishni rivojlantiradi. Kreativ-faoliyat komponenti g‘oya yaratish, muqobil yechimlar ishlab chiqish, keys va loyihalarni bajarish orqali amalga oshiriladi. Refleksiv komponent talabaning o‘z faoliyati va rivojlanishini anglashiga yordam beradi. Yakuniy qayta diagnostika esa dastur davomida yuz bergan o‘zgarishlarni aniqlash uchun qo‘llanadi.

Mazkur struktura dasturning integrativ xususiyatini belgilaydi. Chunki bunda faqat bitta psixologik sifatni rivojlantirish emas, balki intellektual-ijodiy qobiliyatning o‘zaro bog‘liq komponentlariga tizimli ta’sir ko‘rsatish nazarda tutiladi.

Integrativ dasturning samaradorligini aniqlashda dastur boshlanishidan oldingi va yakuniy bosqichdagi diagnostik natijalarni qiyoslash muhim ahamiyatga ega. Bunda intellektual-ijodiy qobiliyatning alohida komponentlari bilan bir qatorda,

talabaning ijodiy topshiriqlarni bajarishdagi faolligi, muammoli vaziyatlarga munosabati, mustaqil fikr bildirishi, muqobil yechimlar ishlab chiqishi va o‘z g‘oyalarini asoslay olishi kabi faoliyat ko‘rsatkichlari ham e’tiborga olinadi.

Samaradorlikni baholashda quyidagi mezonlardan foydalanish mumkin:

1. **Intellektual mezon** – muammoni tahlil qilish, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash, bilimlarni yangi vaziyatga ko‘chirish va mantiqiy xulosa chiqarish darajasi.

2. **Kreativ mezon** – yangi g‘oya ishlab chiqish, noodatiy yechim topish, bir muammo bo‘yicha bir nechta variant taklif qilish va mavjud g‘oyalarni yangi kombinatsiyada qo‘llash darajasi.

3. **Motivatsion mezon** – ijodiy topshiriqlarga qiziqish, mustaqil izlanishga intilish, topshiriqni tashqi nazoratdan tashqari ichki ehtiyoj asosida bajarish faolligi.

4. **Shaxsiy-regulyativ mezon** – o‘z faoliyatini rejalashtirish, o‘z-o‘zini nazorat qilish, qiyinchiliklarga bardoshlilik va noaniq vaziyatlarda faol fikrlashni davom ettirish qobiliyati.

5. **Kommunikativ-refleksiv mezon** – o‘z fikrini aniq ifodalash, boshqa qarashlarni qabul qilish, o‘z nuqtayi nazarini asoslash, fikr-mulohazalarni qabul qilish va o‘z faoliyatiga baho bera olish.

Mazkur mezonlar asosida dastur samaradorligini faqat yakuniy test natijalari bilan emas, balki talabalarning real o‘quv faoliyatidagi o‘zgarishlari bilan ham baholash mumkin. Chunki intellektual-ijodiy qobiliyatning rivojlanishi ko‘pincha faqat miqdoriy ko‘rsatkichlarda emas, balki faoliyat strategiyasining o‘zgarishida ham namoyon bo‘ladi.

Masalan, dastur boshida talaba muammoli topshiriqqa faqat bitta javob izlagan bo‘lsa, rivojlantiruvchi mashg‘ulotlardan keyin bir nechta yechim variantlarini taklif qilishi; tayyor algoritm bo‘lmagan vaziyatda faoliyatni to‘xtatish o‘rniga muammoni qayta shakllantirishi; o‘z g‘oyasini asoslashda boshqa fanlardan olingan bilimlardan foydalanishi; guruh muhokamasida o‘z fikrini faol ilgari surishi va boshqa ishtirokchilarning fikrlarini o‘z g‘oyasiga integratsiya qila olishi rivojlanishning muhim sifat ko‘rsatkichlari hisoblanadi.

Dastur mazmunining muhim jihatlaridan biri uning turli ta’lim yo‘nalishlariga moslashtirilganligidir. Garchi umumiy psixologik mexanizmlar bir xil bo‘lsa-da, ijodiy faoliyatning namoyon bo‘lish shakllari talabaning kasbiy yo‘nalishiga qarab farqlanishi mumkin.

1-mashg‘ulot. «Keling tanishamiz»

1-mashg‘ulot

Mashg‘ulotning maqsadi: talabalar orasida samimiy munosabatni shakllantirish va ularning rivojlantiruvchi faoliyatga tayyorligini oshirish.

Mashg‘ulotga ajartilgan vaqt: 2 soat

1-mashq. «Ismlar — fazilatlar»

Bu o‘yin guruh ishtirokchilarining bir-biri bilan yaqindan tanishishi va kayfiyatini ko‘tarish, ishtirokchilar o‘zlarini erkin his qilishlari uchun tashkil qilinadi.

Mazkur mashqni bajarish uchun 10 daqiqa sarflanadi.

Har bir ishtirokchi biron-bir ismning birinchi harfi bilan boshlanadigan shaxsning ijobiy xarakter xususiyati, kishi fazilati nomini aytish lozim (Masalan, Rashid — rostgo‘ylik, Murod — mardlik va hokazo).

2-mashq. «Klaster»

Mazkur mashqni bajarish orqali ishtirokchilarning shaxsga xos bo‘lgan xususiyatlarni bilish darajasi aniqlanadi va tizimlashtiriladi.

Sarflanadigan vaqt: 30 daqiqa.

Har bir ishtirokchi «Mening shaxs xususiyatlarim» bo‘yicha tuzilgan klasterni to‘ldirish uchun bittadan shaxs xususiyatlarini sanab o‘tadilar. Har bir ishtirokchi o‘zi aytgan xususiyati boshqalardan nimasi bilan farqlanishini aytib berishi kerak. Har bir ishtirokchining fikri tinglangandan so‘ng trener umumiy xulosani shakllantiradi.

3-mashq. «Yaxshi va yomon»

Mazkur mashq orqali ishtirokchilarning prinsipiallik, haqgo‘ylik, adolatparvarlik, intizomlilik, ma’suliyatlilik haqidagi tushunchalari tizimlashtiriladi.

Sarflanadigan vaqt: 40 daqiqa.

Ishtirokchilar 6 ta guruhga bo‘linib, quyidagi topshiriqlar asosida mashhur o‘zbek asarlarning epizodlaridan namunalar keltirishlari kerak:

1. Asar qahramoni tomonidan amalga oshirilgan prinsipial xatti-harakatlar.
2. Asar qahramonining amalga oshirgan o‘zgalarga nisbatan yomonligi.
3. Asar qahramonining o‘zgalarga qilgan yaxshiligi.
4. Asar qahramonining nohaq xatti-harakatlari.
5. Asar qahramonining haqiqatparvarligini ko‘rsatuvchi xatti-harakatlari.
6. Asar qahramonligining ma’suliyatsizligini ko‘rsatuvchi epizodlar.

Har bir guruh o‘zi tanlagan asar qaxramonining xatti - xarakatini nega aynan shunday ekanligini quyidagi mezonlar asosida tahlil qiladi:

- Sizga berilgan xususiyatni namoyon bo‘lishiga turtki bo‘ladigan tashqi sabablar;
- Sizga berilgan xususiyatni namoyon bo‘lishiga turtki bo‘ladigan shaxsning ichki sabablari;
- Berilgan xususiyat va tanlangan epizodning bir-biriga mosligi.

Har bir guruhning fikr - mulohazalaridan so‘ng trener fikrlarni umulashtirib xulosa qiladi.

4-mashq. «Frazeologiya»

Mazkur mashq orqali ishtirokchilarning bir-biriga moslashish darajasi oshiriladi.

Sarflanadigan vaqt: 30 daqiqa.

Ishtirokchilar 6 ta kichik guruhga bo‘linadilar va ularning har birini qo‘liga quyidagi maqollar yozilgan kartochkalar beriladi. Har bir guruh mazkur maqollarning mazmunini o‘z xarakter xususiyatlari bilan bog‘lagan holda batafsil misollar bilan yoritib berishlari kerak.

1. Qush uyasida ko‘rganini qiladi.
2. Mehmon kelsa eshikdan, rizqi kelar teshikdan.
3. Kattaga hurmat-kichikka izzat
4. Kalomning boshi salomdir.
5. Qarisi bor uyning parisi bor.
6. Uy olma qo‘shni ol.

Har bir guruh chiqishidan so‘ng trener o‘z fikrlari bilan mashqni yakunlaydi.

5-mashq. «Tilak»

Ishtirokchilar bir-birlariga samimiy tilaklarni bildirib xayrlashadilar.

Sarflanadigan vaqt: 10 daqiqa.

2-mashg‘ulot. Kreativlik

Mashg‘ulotning maqsadi: talabalarda kreativlikni rivojlantirish.

Mashg‘ulotga ajartilgan vaqt: 2 soat

1-Mashq. «Tanishuv»

Ishtirokchilar bir – birlari bilan yaxshiroq tanishib olishlariga imkon yaratish, guruhda samarali ishlashning muayyan qoidalari va treningning asosiy maqsadi bilan ishtirokchilarni tanishtirish.

Mashqni o‘tkazish vaqti: 20 daqiqa.

Bajariladigan ish tartibi:

Tanishuv: Qatnashuvchilar davra bo‘lib o‘tiradilar. Boshlovchi «Mening ismim….» «Men …ni yaxshi ko‘raman» (xohlagan narsa yoki kishining ismini aytish mumkin),- deydi va olmani biron kishiga qarab otadi. Olmani ilib olgan ishtirokchi ham o‘zini shunday tanishtiradi va olmani boshqa ishtirokchiga uzatadi. Barcha ishtirokchilar o‘zlarini tanishtirib bo‘lgunlariga qadar tanishuv davom etadi.

Ishtirokchilar tanishtirish jarayonida aytish mumkin bo‘lgan jumlalar:

Men …ni yaxshi ko‘raman

Men yoqtiragan gul ….

Men yoqtiradigan rang ….

Men yoqtirgan fan....

2-Mashq. «Barmoqlarni bo‘yash»

Mashqni o‘tkazish vaqti: 30 daqiqa.

Bajariladigan ish tartibi:

Barmoqlarni bo‘yash - bu eng qulay va ko‘p qirrali art-terapiya mashqlari. Siz buni kichik maktabgacha yoshdagi bolalar va maktab o‘quvchilari bilan bajarishingiz mumkin.

Barmoqni bo‘yash bolani mukammal darajada bo‘shashtiradi, stressdan xalos bo‘lishga yordam beradi, qo‘lning sezgirligi va ijodkorligini rivojlantiradi. Bolani

bo‘yoqlarning rangini o‘zi tanlashga taklif qilinadi. Siz birgalikda rasm yaratishga rozi bo‘lishingiz mumkin.

3-Mashq. «To‘satdan modellashtirish»

Mashqni o‘tkazish vaqti: 30 daqiqa.

Bajariladigan ish tartibi:

To‘satdan modellashtirish - bu sizning qalbingizda to‘plangan hamma narsani yumshoq, egiluvchan materialga «aytish» imkonini beradigan usul. Hali ham o‘z his-tuyg‘ularini tushuna olmaydigan va ularni nazorat qila olmaydigan bolalarga bu mashq juda yoqadi.

Siz har qanday materialdan foydalanishingiz mumkin: klassik yoki to‘p plastilin, loy, xamir va hatto mum. Talabalardan ko‘zlari yopiq holda qandaydir haykalcha yaratishini so‘rang.

Mashqning mohiyati nimada? Talabaning ko‘zlari oldida (yopiq bo‘lsa ham) tasvirlashni xohlaydigan tasvir bo‘ladi. Aynan shu narsa u materialga qaramasdan, instiktiv tarzda gavdalanadi. Bu qiyin, lekin nozik vosita mahorati, hissiy idrok va tasavvur ishda faol ishtirok etadi.

4-Mashq. «Yaxshi kayfiyat qozonchasi»

Mashqni o‘tkazish vaqti: 30 daqiqa.

Bajariladigan ish tartibi:

Yaxshi kayfiyat pishirasizmi? Bu juda oson. Talabalarga stressni yengillashtirish uchun ushbu imkoniyatni taklif qiling. Har qanday idishni tanlang (masalan, qozon, kosa yoki kattaroq idish) va yaxshi kayfiyatni nimadan pishirishni hal qiling.

Talabalarga tasavvur qilish uchun imkoniyat bering: balki yaxshi kayfiyat uchun gul kerakdir? Uchta konfet va apelsinmi? Dizaynerdan beshta tafsilot, tabassum bilan chizilgan rasm, quyosh nuri va kamalakmi?

Birgalikda retsept o‘ylab toping va uni amalga oshiring. Oshpazlik mahorat darsi oxirida talabangizga savol bering: idishda yana nima yetishmayapti? U qaysi ingrediyentni eng muhim deb hisoblaydi? Agar tarkibiy qismlardan birini olib tashlasangiz, qanday taom chiqadi? Talaba yana qanday “damlama”ni pishirishni xohlaydi?

5-Mashq. «Koʻrinmas sovgʻa»

Ishtirokchilar bir-birlariga koʻrinmas sovgʻa ulashib, eng ezgu tilaklarini bildiradilar.

Sarflanadigan vaqt: 10 daqiqa.

3-mashgʻulot. Kreativ fikrlaymiz.

Mashgʻulotning maqsadi: talabalarni kreativlik sifatlarini shakllantirish.

Mashgʻulotga ajratilgan vaqt: 3 soat

1-mashq. «Xushomad»

Xulqning yangi usullari va empatiya malakalarini tiklash hamda ishtirokchilarning bir-biriga nisbatan ijobiy ustanovkalarni shakllantirish.

Sarflanadigan vaqt: 30 daqiqa.

Bajariladigan ish tartibi:

- Har bir ishtirokchi oʻzi istagan guruh a'zosining oldiga kelib, unga oʻzining eng yaxshi dil soʻzlarini izhor qiladi. Keyin ishtirokchilar oʻrin almashadilar.
- Ishtirokchilar guruh a'zolarini quvnoq rasmlar orqali ifodalab, ularga izoh beradilar.
- Ishtirokchilar guruh a'zosidan birining eng ijobiy insoniy fazilatlaridan foydalanib, mustaqil tarzda qisqacha hikoya tuzadilar.

Muhokama jarayonida guruh a'zolarining doʻstona munosabati yanada chuqurlashib boradi.

2-mashq. «Qoʻrquvingizni oʻchiring»

Sarflanadigan vaqt: 30 daqiqa.

Bajariladigan ish tartibi:

Qoʻrquvni tasvirlash vazifasi talabada jasoratni safarbar qiladi, chunki bu qoʻrquvni chizishni boshlash ham oson ish emas. Talaba psixologik toʻsiqni yengib chiqadi, keyin esa ijodiy harakatlar orqali salbiy his-tuygʻularni boshdan kechiradi. Shunday qilib, qoʻrquv sezilarli darajada kamayadi.

Qum terapiyasi uchun maydonda mashq bajarish tavsiya etiladi. Qum yoki donning yupqa qatlami boʻlgan har qanday sirt boʻlishi mumkin. Talabadan qoʻllari yoki boshqa asboblar yordamida qoʻrquvini chizishni soʻrang, soʻngra uni qoʻl

harakati yoki turli xil asboblar (masalan, plastilin qirg‘ish, cho‘tka) bilan o‘chiring. Bu qo‘rquv qumda qanday tug‘ilgani va qanday qilib mehribon sehrgar kelib, uni yo‘q qilgani haqida siz birgalikda ertak o‘ylab topishingiz mumkin.

3-mashq. «Musiqa chizish»

Sarflanadigan vaqt: 30 daqiqa.

Bajariladigan ish tartibi:

Musiqani vizualizatsiya qilish talabaning hissiy holatiga ijobiy ta’sir qiladi. Bundan tashqari, ushbu mashq talabaning tasavvurini, konsentrasiyasini faol ravishda o‘z ichiga oladi va ortib borayotgan tashvishlarni yengillashtiradi.

Talaba uchun yoqimli musiqani yoqing va u eshitgan narsalarni har qanday asboblar (qalamlar, flomasterlar, ruchkalar) bilan chizishini so‘rang. Bu qiyin, lekin juda hayajonli bo‘ladi. Aytgancha, bunday “musiqiy” rasmlarni yaratish ayniqsa samarali bo‘ladi, jumladan, talaba uchun turli xil musiqalar: klassik va zamonaviy, qayg‘uli va quvnoq, sekin va tez. Siz ham qo‘shiling! Musiqa chizish juda qiziqarli!

4-mashq. «Komiks»

Sarflanadigan vaqt: 30 daqiqa.

Bajariladigan ish tartibi:

Bunday mashq stressni mukammal darajada yengillashtiradi va talabaga o‘z orzularini, istaklarini, qo‘rquvlarini va muammolarini erkin tarzda ifodalashga yordam beradi.

Birgalikda komiks yarating - bitta katta vatman qog‘ozida yoki kitob shaklida talabaga hikoyaning syujeti, qahramonlari va tanqidini o‘ylab topishiga ruxsat bering. Asosiysi, unga har qanday mavjud bezak uskunasidan (bo’yoqlar, rangli qalamlar, ruchkalar va flomasterlar) foydalanishga ruxsat berishdir.

5-mashq. «Kollaj»

Sarflanadigan vaqt: 40 daqiqa.

Bajariladigan ish tartibi:

Kollaj yaratish talabalarning ijodiy qobiliyatlarini mukammal darajada rivojlantiradi, salbiy his-tuyg’ularning paydo bo‘lishiga yordam beradi va tasavvurni

faollashtiradi. Uning yordamida siz talabaning nima haqida o‘ylashini va uni nima tashvishga solayotganini bilib olishingiz mumkin.

Art-terapevtik kollaj - bu tasodifiy tartibda qog‘oz yoki to‘qimachilikka yopishtirilgan qirqishlar, fotosuratlar, stikerlar va rasmdir.

Agar talaba kichkina bo‘lsa, ota-onalar kollaj uchun materiallarni o‘zlari tanlashlari mumkin (masalan, qayg‘uli yoki baxtli odamlar tasvirlangan rasmlarni maxsus kesib tashlang). Talaba allaqachon keraksiz porloq jurnallar to‘plamini olib kelishi va barcha ishlarni o‘zi bajarishi mumkin. Ba’zi rasmlarni tanlash, sarlavhalar qo’yish va kollajingizni erkin tartibga solish orqali bola o’z fikrlari va g’oyalarini ifoda eta oladi. Hech qanday holatda jarayonga aralashmang va o‘zingizdan hech narsa taklif qilmang. Talabaning faoliyatini tanqid qilmang. Bu faqat uning ishi, uni hukm qilishning hojati yo‘q.

Ish tayyor bo‘lgach, uning yaratuvshisi uchun nimani anglatishini gapiring. Bu yerda siz so‘rashingiz mumkin bo‘lgan ba’zi savollar:

- Nega rasmning o‘rtasiga sevimli rassomingizni qo‘ydingiz?
- Qog‘ozning chap tomonidagi bu so‘zlar siz uchun nimani anglatadi?
- Ushbu kollajni yaratishda qanday his-tuyg‘ularni boshdan kechirdingiz?
- Odamlar bu kollajni ko‘rib, siz haqingizda nima deb o‘ylaydi?
- Buni qilganingizda nimani esladingiz va nimani o‘yladingiz?
- Siz uchun ishingizning eng qiyin, eng oson qismi nima edi?
- Ushbu rasm sizga qanday xotiralarni qoldirdi?
- Agar siz ovoz qo‘shsangiz, u nima bo‘lar edi?
- Bu kollaj haqida yana nima demoqchisiz?
- Ishingizni qanday nomlagan bo‘lardingiz?
- Anchadan beri bu joy uchun rasm qidirayotganingizni payqadim - bu siz uchun nimani anglatadi?
- Ushbu kollajni kimga va nima uchun ko‘rsatgan bo‘lardingiz?

6-mashq. «Yoqimli doira»

Guruhdagi o‘zaro munosabatlarda empatiyani rivojlantirish.

Sarflanadigan vaqt: 20 daqiqa

Bajariladigan ish tartibi:

Ishtirokchilar qo‘llarini ushlagan holda doira hosil qiladilar, doira o‘rtasida turgan ishtirokchi har bir guruh a’zosining yoniga kelib, so‘zsiz ko‘zi bilan xayrlashadi. Bu hol har bir ishtirokchi bilan sodir bo‘lishi lozim.

4-mashg‘ulot. Men kreativman

Mashg‘ulotning maqsadi: talabalarda kreativlikni shakllantirish.

Mashg‘ulotga ajratilgan vaqt: 3 soat

1-mashq. «Chiziqlar»

Shaxsiy emotsiyalarni obrazli simvolik tarzda namoyon qilish orqali emotsiya va his tuyg‘u o‘rtasidagi farqni anglash qobiliyatini shakllantirish.

Sarflanadigan vaqt: 30 daqiqa.

Bajariladigan ish tartibi:

Trener uchun ma’lumot. Talabalarni emotsiyalar tiliga o‘rgatish orqali ularni simvolik tarzda namoyon qilish imkonini beradi.

Materiallar: Har bir talabaga qalam va qog‘oz.

Ko‘rsatma: «Hozir biz aytarli hech narsa chizmasdan faqatgina chiziqlar orqali turli emotsiyalarni aks ettirishga harakat qilamiz. Shodlik chiziqlarini chizing.... g‘am chiziqlarini chizing... yomonlik chiziqlari... charchoq chiziqlari ... xavotir chiziqlarini chizing».

2-mashq. «Klyaksografiya»

Diqqatni jamlash, ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish va tahlil qilish qobiliyati uchun ajoyib art-terapiya mashqi.

Sarflanadigan vaqt: 40 daqiqa.

Bajariladigan ish tartibi:

Bir varaqni qalam bilan yarmiga bo‘ling. Bir yarmiga har qanday dog‘ni (bo‘yoq yoki siyoh bilan) qo‘ying va boshqa tomondan talabadan shunga o‘xshash dog‘ning tasviri va o‘xshashligini unga qulay va istalgan rangda chizishni so‘rang. Mashq oxirida har bir varaqda dog‘lar qanday ko‘rinishini muhokama qiling. Deyarli qo‘lda tayyorlangan Rorshax testi!

Ushbu mashqning yana bir varianti - har bir siyoh dog‘ini talaba bilan muhokama qilish. U kimga yoki nimaga o‘xshaydi? Uning kayfiyati qanday? U boshqa rangda bo‘lishni xohladimi? Qaysi biri va nima uchun ? U qayerda yashaydi, nima qiladi, nimani sevadi? Dog‘ kimdan qo‘rqadi? Agar u gapira olsa, nima der edi? Va hokazo.

3-mashq. «Hissiy avtoportret»

Ko‘pincha kutilmagan natijalarga olib keladigan qiziqarli mashq.

Sarflanadigan vaqt: 40 daqiqa.

Bajariladigan ish tartibi:

Uyda talaba vatman qog‘oziga yoki qatorga qo‘yilgan qog‘oz varaqlariga yotishi kerak va ota-onasidan uning tanasini kontur bo‘ylab kuzatishni so‘rashi kerak. Natijada, qog‘ozda shunshaki siluet qoladi - va u talabaga mos keladigan tarzda to‘ldirilishi kerak.

U o‘ng qo‘lini qora va chap qo‘lini ko‘k rangga bo‘yashni xohlashi mumkin. Chap oyoqning kichik barmog‘i qizil, burun esa yashil rangda. Bosh sohasiga u turli xil rangdagi stikerlarni yopishtirishi mumkin va siluetning o‘ziga mushuk quloqlari yoki tovus dumini bo‘yab qo‘yishi mumkin.

Ko‘p variantlar! Asosiysi, to‘liq erkinlikni ta’minlash, buning natijasida talaba hissiy erkinlikni his qiladi va o‘z his-tuyg‘ulariga erkinlik bera oladi. Oxirida siz talaba bilan nima bo‘lganini ham muhokama qilishingiz mumkin.

4-mashq. «Hikoyani davom ettiring»

Sarflanadigan vaqt: 40 daqiqa.

Bajariladigan ish tartibi:

Ushbu mashqning mohiyati shundan iboratki, ota-ona kichik bir ertak parchasini aytib beradi va talaba uni yakunlaydi. Sizning oila a’zolaringiz (kasbingiz, sevimli mashg‘ulotlaringiz, yoshi, jinsi va boshqalar) qaysidir ma’noda mos keladigan ertak qahramonlarini tasvirlash qiziq.

Yo‘l davomida siz talabaga savollar berishingiz mumkin: Keyin nima bo‘ldi deb o‘ylaysiz? Sizningcha, bu qahramon nimani o‘ylab topdi? Hikoyasining vazifasi

shunchaki ertak o‘ylab topish emas, balki uni talaba tomonidan berilgan yo‘nalishda o‘zgartirishdir.

5-mashq. «Atirgul va lola»

Ishtirokchilarda o‘z emotsional holatini nazorat qilishga va o‘zgalarni hurmat qilishga o‘rgatiladi.

Sarflanadigan vaqt: 30 daqiqa.

Bajariladigan ish tartibi:

Ushbu predmetlar ishtirokchilarning biriga beriladi. Bunda u istagan ishtirokchining oldiga kelib: «Men senga ushbu atirgulni ..... sifatlaring uchun (bu shunday sifatlar bo’lishi kerakkki, siz uni qadrlang), lolani ..... sifatlaring uchun (bu shunday sifatlar bo‘lishi kerakkki, siz uni qoralaysiz) taqdim qildim» deyishi kerak. Gullarni qabul qilib olgan ishtirokchi esa bu gullarni boshqa ishtirokchiga xuddi shu tarzda «taqdim etadi». Ishtirokchilar bir-birlariga gul taqdim qilib bo‘lganlaridan so‘ng yuzlarida tabassum bilan xayrlashadilar.

5-mashg‘ulot. Mening hislarim

Mashg‘ulotning maqsadi: talabalarda intellektual hislarni shakllantirish.

Mashg‘ulotga ajratilgan vaqt: 2 soat.

1-mashq. «Salomlashishning sehrli olami»

Ishtirokchilar orasida samimiy munosabatni uyg‘otish hamda hislarning ijoddagi o‘rnini anglash uchun qo‘llaniladi.

Sarflanadigan vaqt: 20 daqiqa.

Ishtirokchilar xona bo‘ylab erkin harakatlanadilar. Ishtirokchilar yuzma-yuz kelganlarida bir-birlari bilan qo‘llariga berilgan kartochkada yozilgan topshiriq asosida salomlashadilar. Kartochkada taxminan quyidagi topshirilar keltirilishi mumkin:

1) Guvashning salomlashishi
2) Mo‘yqalamning salomlashishi
3) Qog‘ozning salomlashishi
4) O‘chirg‘ichning salomlashishi
5) Raqamlarning salomlashishi

2-mashq. «**Tuyg‘ular obidasi**»

Guruh bir necha guruhchalarga bo‘linadi. «Baxt-kreativlik», «G‘am-kreativlik», «Muhabbat-kreativlik», «Hamdardlik-kreativlik», «Loqaydlik-kreativlik» kabi tushunchalar yozilgan qog‘oz guruhchalarga tarqatiladi. Ular ushbu tuyg‘uga statik figurani obida sifatida tiklashlari zarur. Bunda ushbu tuyg‘ular insonga qanchalik «ilhom parisi” vazifasini bajarishini izohlab berishlari lozim. Keyin sahnada ushbu haykalni tiklashadi, qolgan guruhlar ushbu obida qaysi tuyg‘uga tiklanganini aniqlashlari lozim.

Sarflanadigan vaqt: 40 daqiqa

3-mashq. «**Tugallanmagan jumlalar**»

Har bir ishtirokchi trener boshlab bergan jumlani yakunlaydi:

1-blok.

«Ilgari Menning hislarim.... »

«Men aslida.... »

«Tez orada Mendagi ijodiylik.... »

2-blok.

«Men hech qachon ijod.... »

«Men xohlaymanu.... biroq, eplolmasam kerak.... Agar haqiqatda istasam, unda..... »

Umumiy muhokama amalga oshiriladi. Muhokama jarayonida ishtirokchilarning shaxsiy pozisiyasi va xulq-atqor manbaini qanchalik anglaganiga ahamiyat qaratish dorkor. Bunda ayniqsa, passiv ishtirokchilarni faollashtirish lozim.

Sarflanadigan vaqt: 40 daqiqa

4-mashq. «**Maktub**»

Ishtirokchilarning barchasi noma’lum insonga samimiy tilak bildirib maktub yozadilar. Barcha yozib bo‘lganidan so‘ng maktublar yig‘iladi va aralashtiriladi. Undan so‘ng hamma birma-bir kelib bittadan maktubni tanlab ola boshlaydi. Maktublarning barchasi tarqatib bo‘linganidan so‘ng trener: «Sizning har biringizga g‘oyibona do‘stingizdan maktub kelgan. Barchangizga maktubda yozilgan tilaklar yor bo‘lishini tilab, bugungi mashg‘ulotimizni yakunlaymiz», - deydi.

Sarflanadigan vaqt: 20 daqiqa.

6-mashg‘ulot. Kreativlik va hissiyot

Mashg‘ulotning maqsadi: talabalarda kreativ yondashuvni, intellektual hislarni shakllantirishdan borat.

Mashg‘ulotga ajratilgan vaqt: 2 soat

1-mashq. «Orqadagi yozuvlar»

Ishtirokchilarning orqalariga varaq mahkamlab qo‘yiladi. Hamma ishtirokchilar xonada xohlagan odamining oldiga borib uning orqasidagi qog‘ozga bu odamning nimasi o‘ziga yoqishini yozishi kerak. Vazifani mukammallashtirish ham mumkin. Masalan, o‘sha odamda nimani o‘zgartirishni xohlashini yozishi mumkin.

Sarflanadigan vaqt: 10 daqiqa

2-mashq. «Milliy qahramon»

Ishtirokchilarga milliy timsollar aks etgan qaxramon taqsimlab beriladi. Ishtirokchilar uchun ko‘rsatma: «Sizga tariximizdan ma’lumki, xalq sevgan bir necha qahramonlar mavjud bo‘lgan. Jumladan, Alpomish, A.Navoiy, Jaloliddin Manguberdi va boshqalar. Siz bu insonlar haqida turli manbalardan ma’lumotlar olgansiz. Jumladan, xalq og‘zaki ijodidan «Alpomish» dostoni, Oybekning «Navoiy», Shaxobiddin Muxammad an-Nasaviyning «Sulton Jaloliddin Manguberdi» romanlari bilan barchamiz maktab darsliklari orqali tanishmiz. Sizningcha, xalq ularni nega yaxshi ko‘rib, ko‘klarga ko‘targan. Albatta, xalq manfaatlari yo‘lida zaxmat chekkanlari uchun. Hozir barchamiz 4 ta kichik guruhga birlashamiz va 4 ta milliy qahramonning xulq-atvorini tahlil qilish orqali sahnalashtiramiz va ijodiy muhitni yaratamiz».

Ishtirokchilar 4 guruhga bo‘linadilar va o‘zlariga berilgan qahramonning ijodkorlik sifatlarini tahlil qiladilar. Qahramonlar hayotiy lavhalari aks etgan asardan aynan ijodiylik ufqi singdirilgan syujetni sahnalashtirish orqali o‘zlarida muayyan darajada modellashtiradilar:

1-guruh ishtirokchilari – Alpomish obrazini;

2-guruh ishtirokchilari – Jaloliddin Manguberdi obrazini;

3-guruh ishtirokchilari – Alisher Navoiy obrazini;

4-guruh ishtirokchilari – Bobur

Sarflanadigan vaqt: 60 daqiqa

3-mashq. «Sharq javhari»

Ishtirokchilarga J.Rumiy qalamiga mansub quyidagi iboralar beriladi. Ishtirokchilar ularni tahlil qilib, mazmunini kreativ yondashuv asosida yoritib berishlari lozim:

• Tilingdan oldin qalbingni tarbiya qil. Chunki so‘z qalbdan kelib, tildan chiqadi.

• Gulning go‘zalligi urug‘idan; insonning husni esa qalbidandir.

• Odamlar suratini bezatsa, sen siyratingni beza. Odamlar boshqalar aybidan so‘z ochsa, sen o‘z qusuringni o‘yla.

• Pok niyat kishilar suhbatidan bahramand bo‘lmoq, podshohlar boshiga toj bo‘lmoqdan afzaldir.

• Hojat emas, hammasini so‘zla bayon qilmoqqa, bir boqmoq ming so‘zdan yaxshidir anglaganga.

• O‘ylaring so‘zlaringga, so‘zlaring fe’lingga, fe’ling taqdiringga nuqs etadi. Go‘zal o‘yla, go‘zal yasha.

• Har holni xayr, har kechani qadr, har kelganni Hizr bil.

• Inson tabassumi bilan tarbiyasini, nimaga kulgani bilan saviyasini namoyon qiladi.

• Ko‘ngil bog‘, ko‘zlar bulutdir. Bulut yig‘lasa bog‘lar yashnagay.

• Shamdek yosh to‘k, ko‘ngil uying charog‘on bo‘lsin.

• Dili va tili bir bo‘lmagan inson yuz tilni bilsa ham tilsiz sanalgay.

• Do‘st deb achchiq gapirganga emas, achchiqni shirin gapirganga aytiladi.

• Kitob o‘qishdan oldin o‘zimizni o‘qishni o‘rganaylik.

• Adolat daraxtni sug‘ormoq, zulm esa tikanga suv to‘kmoqdir.

Sarflanadigan vaqt: 40 daqiqa

4-mashq. «Tabassum ulash»

Ishtirokchilar ikki qator bo‘lib turib oladilar va bir-birlariga: «Siz dunyodagi eng yaxshi insonsiz. O‘zingizni ehtiyot qiling! » – deb tabassum ulashadilar. Shu tariqa bitta ishtirokchi har bir ishtirokchi bilan xayrlashib chiqmaguncha davom etadi.

Sarflanadigan vaqt: 10 daqiqa.

7-mashg‘ulot. Matematika va mantiqiy fikrlash

Mazkur masalani tahlil qilish jarayonida aqliy bilishning mantiqiylik, irratsional, izchillik va obyektivlik usullaridan keng foydalanildi. Matematika fanini o‘rganishda qiziqarli metodlar va talabalarning fikrlash qobiliyati va faollik holatini amalga oshirish shakllari haqida tahlil olib borildi. Ya.I.Perelmanning «Qiziqarli geometriya» nomli o‘quv qo‘llanmasi metodologik manba bo‘lib belgilandi.

Sarflanadigan vaqt: 120 daqiqa.

1- masala. 10 ta qopning bittasida qalbaki tangalar va qalbaki tanga og‘irligi 4 g, sof tanganing og‘irligi esa 5g bo‘lsa, bir marta tarozida o‘lchash orqali qanday aniqlash mumkin? Yechish.

1). Faraz qilaylik, qalbaki tanga 10- chi qopda bo‘lsin. Har bir qopdan 1, 2, 3,….., 10 ta tangani olib o‘lchasak, tarozi:

1*5+2*5+…… +9*5+10*4=265 g

ni ko‘rsatadi.

2). Faraz qilaylik, qalbaki tanga 9-chi qopda bo‘lsin. U holda tarozi: 1*5+2*5+….+9*4+10*5=266 g ni ko‘rsatadi. Xuddi shu jarayonni davom ettirsak, tarozi quyidagicha vaznlarni o‘lchaydi:

265,266,267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274.

Bundan qalbaki tanga qaysi qopda ekanligini topish mumkin. Masalan, tarozi 270 g ni ko‘rsatsa, qalbaki tanga 5-chi qopdaligini anglatadi. 2- masala. Agar 1- masaladagi qalbaki tanga 3g, sof tanga 4g bo’lsa, bir marta o‘lchash yordamida qaysi qopda qalbaki tanga borligini aniqlash mumkin? Yechish. 1). Faraz qilayik qalbaki tanga 10-chi qopda bo‘lsin. U holda har bir qopdan 1, 2, 3, …. 10 ta tangani olib, taroziga qo‘ysak, tarozi quyidagi vaznlarni ko‘rsatadi: 1*4+2*4+3*4+…...+9*4+10*3=210 g.

2). Faraz qilaylik, qalbaki tanga 9-chi qopda bo‘lsin. U holda tarozi 1*4+2*4+3*4+…..+8*4+9*3+10*4=211g ni ko‘rsatadi. Jarayonni davom ettirib, quyidagi og‘irliklarni topamiz:

210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219.

Yuqoridagi masalalarga o‘xshab qalbaki tanga 1g, sof tanga esa 2 g bo‘lgan holatni (1;2) deb belgilab olsak, u holda quyidagi sonlar ketma-ketligini hosil qilamiz: (1;2) 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109.

(2;3) 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164.

(3;4) 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219.

(4;5) 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274.

Yuqorida keltirilgan sonlar qatoriga e’tibor bersak, har bir qatordagi sonlarga 55 ni qo‘shsak, keyingi qatordagi sonlarni hosil qilishni ko‘ramiz. Buni (5;6) uchun 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329 sonlar ketma-ketligini hosil qilamiz. Haqiqatdan ham shu sonlar ketma-ketligini hosil qilishni ko‘rsataylik.

3- masala. Agar 10 ta qopdan bittasidagi qalbaki tanga og‘irligi 5 g, qolgan qoplardagi sof tanga og‘irligi 6 g bo’lsa, bir marta o‘lchash yordamida qalbaki tanga bor qopni qanday aniqlash mumkin? Yechish. Faraz qilaylik qalbaki tanga 10-chi qopda bo‘lsin. U holda har bir qopdan 1, 2,3,..., 10 ta tangani olib, taroziga qo‘ysak tarozi: 1*6+2*6+3*6+….9*6+10*5=320 ni ko‘rsatadi. Yuqoridagidek hisoblashlashni amalga oshirsak, haqiqatdan ham 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329 sonlar ketma - ketligini hosil qilamiz.

Endi 10 ta qopdan bittasiga qalbaki tanga, og‘irligi n g va qolgan 9 ta qopdagi tanga og‘irligi (n+1) g bo‘lsa, bir marta o‘lchash yordamida qalbaki tangali qopni qanday topish mumkin?- degan savolga javob beraylik. Yuqoridagi masalalardan sonlar qatori orasidagi farq 55 ga teng ekanligini e’tiborga olsak, matematik induksiya usuliga muvofiq quyidagi formulani hosil qilamiz: (n; n+1) 45+55 n, 46+55 n, 47+55 n, 48+55 n, 49+55 n, 50+55 n, 51+55 n, 52+55 n, 53+55 n, 54+55 n. Bu formula 10 ta qop uchun o‘rinli. Endi bizga faraz qilaylik 6 ta qopda tangalar berilgan bo‘lib, undagi bitta qopda qalbaki tanga bo‘lsin. Bir marta o‘lchash yordamida qalbaki tangali qopni topsh talab qilinsin. Bu masalani oldingi masalalar kabi yechamiz. Faraz qilaylik qalbaki tanga 1 g, sof tanga 2 g bo‘lsin. Har bir qopda 1, 2, 3, 4, 5 va 6 tadan tangalarni olaylik. Faraz qilaylik qalbaki tanga 6-chi qopda bo‘lsin. U holda tangalarning og‘irligi 2*1+2*2+2*3+2*4+2*5+1*6=36g bo’ladi. Faraz qilaylik, qalbaki tanga 5-chi qopda bo’lsin. U holda 2*1+2*2+2*3+2*4+1*5+2*6=37g

bo‘ladi. Shu jarayonni davom ettirib, (1;2) uchun 36, 37, 38, 39, 40, 41 sonlar ketma-ketligini hosil qilamiz. Endi (2;3) uchun hisoblashni bajaraylik:

3*1+3*2+3*3+3*4+3*5+2*6=57,

3*1+3*2+3*3+3*4+2*5+3*6=58,

3*1+3*2+3*3+2*4+3*5+3*6=59,

3*1+3*2+2*3+3*4+3*5+3*6=60,

3*1+2*2+3*3+3*4+3*5+3*6=61,

2*1+3*2+3*3+3*4+3*5+3*6=62.

Natijada, quyidagi 57, 58, 59, 60, 61, 62 sonlar ketma-ketligini hosil qilamiz. (1;2) va (2;3) lardan sonlar ketma-ketligi uchun farq 21ekanligi topamiz. U holda (3;4) uchun quyidagi sonlar ketma-ketligini hosil qilamiz: 78, 79, 80, 81, 82, 83.

Endi (n; n+1) uchun sonlar ketma- ketligini topamiz:

15+21n, 16+21n, 17+21n, 18+21n, 19+21n, 20+21n.

Ko‘rilgan masalalarda qoplar sonini cheklita olish va qalbaki va sof tangalar orasidagi farqni 2 g, 3 g va h.k deb olish ham mumkin. Bu holatlarda ham yuqoridagidek arifmetik progressiya shaklida bo‘lib uning uchun (n,m) uchun formulani keltirish mumkin. Albatta bu masalalarda qoplar soni, qalbaki va sof tangalar orasidagi farq kichik natural sonlardan iborat bo‘lishi talab etiladi, chunki tangalar farqi katta bo‘lsa uni qo‘lda ham aniqlab olish mumkin. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, oddiy misol orqali bir qancha matematik tushunchalarni talabalar ongida shakllanishini va fanga bo‘lgan qiziqishlarini orttiradi.

Ularda masalalarni yechishda induksiya prinsipi mohiyati namoyon bo‘ladi.

8-mashg‘ulot. Mantiqiy tafakkurni sonlarda rivojlanishi

Bugungi kunda ommalashib borayotgan «Keys-stadi» metodining keys topshiriqlarini tuzishning matematika fanidagi turlariga to‘xtalamiz. Ular quyidagilarga bo‘linadi:

1) Amaliy keyslar;

2) O‘rgatuvchi keyslar;

3) Ilmiy tadqiqot keyslari.

Sarflanadigan vaqt: 120 daqiqa

Mavzu: Tekislikda to‘g‘ri chiziqlarning turli tenglamalari.

Keysning asosiy maqsadi: «Oliy matematika» fanini o‘qitishning nazariy va amaliy masalalarini «**Tekislikda to‘g‘ri chiziqlarning turli tenglamalari**» mavzusi misolida elektron o‘quv moduli ishlanmasini shakllantirish hamda o‘qitishni takomillashtirish bo‘yicha xulosalar va tasiyalar ishlab chiqishdan iborat.

O‘quv faoliyatidan kutiladigan natijalar:

- ✓ Talabalarda Tekislikda to‘g‘ri chiziqlarning turli tenglamalari haqida bilimlar hosil qilish.
- ✓ Talabalarda Tekislikda to‘g‘ri chiziqlarning turli tenglamalariga doir masalalarni yechish bo‘yicha amaliy ko‘nikma hosil qilish.
- ✓ Axborot kommunikatsion texnologiyalari yordamida o‘quv mashg‘ulotlarini tashkil etish.

Ushbu keysni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun oldindan talabalar quyidagi bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lishlari zarur:

Talaba bilishi kerak: Vektorlar, vektorning skalyar ko‘paytmasi va koordinatalari bilan berilgan vektorlar.

Talaba amalga oshirishi kerak: mavzuni mustaqil o‘rganadi; muammoning mohiyatini aniqlashtiradi; g‘oyalarni ilgari suradi; ma’lumotlarni tanqidiy nuqtai nazardan ko‘rib chiqib, mustaqil qaror qabul qilishni o‘rganadi; o‘z nuqtai nazariga ega bo‘lib, mantiqiy xulosa chiqaradi; o‘quv ma’lumotlar bilan mustaqil ishlaydi; ma’lumotlarni taqqoslaydi, tahlil qiladi va umumlashtiradi;

Talaba ega bo‘lishi kerak: kommunikativ ko‘nikmalarga; taqdimot ko‘nikmalariga; hamkorlikdagi ishlar ko‘nikmalariga; muammoli holatlarni tahlil qilish ko‘nikmalariga.

Keys obyekti –bakalavriat ta’lim yo‘nalishi 1-2-bosqich talabalari.

KEYS TOPSHIRIQLARI

I variant

	1	**Keys topshirig‘i:** To‘g‘ri chiziq tenglamasini burchak koeffitsienti tenglama ko‘rinishiga keltiring. $3x+2y-9=0$
	2	**Keys topshirig‘i:** $x-3y+1=0$ to‘g‘ri chiziqda $M(-3;1), N(5;4)$ nuqtalardan teng uzoqlikda joylashgan nuqta topilsin.
	3	**Keys topshirig‘i:** Berilgan $M(2;-1)$nuqtadan $y=0,3x-7$ to‘g‘ri chiziqqa parallel bo‘lgan to‘g‘ri chiziq tenglamasi tuzing.
	4	**Keys topshirig‘i:** $M(7;4)$nuqtadan o‘tuvchi va $3x-2y+4=0$ to‘g‘ri chiziqqa parallel (perpendikulyar) to‘g‘ri chiziqning umumiy tenglamasini tuzing.

KEYS SAVOLLARI

• To‘g‘ri chiziqning burchak koeffitsienti tenglamasini bilishi;

• To‘g‘ri chiziq orasidagi burchak tenglamasi formulasini bilish;

• To‘g‘ri chiziqning umumiy tenglamasini yoddan bilish;

• To‘g‘ri chiziqning berilgan ikki nuqtadan o‘tuvchi tenglamasi formulasini bilish;

• To‘g‘ri chiziqning koordinata o‘qlaridan ajratgan kesmalar bo‘yicha tenglamasi formulasini topa olishi;

• Ishni bajarish uchun ketgan vaqt (minut).

II variant

	1	**Keys topshirig‘i:** $N(2;3)$nuqtadan o‘tib, burchak koeffitsienti -5 ga teng bo‘lgan to‘g‘ri chiziq tenglamasini tuzing.
	2	**Keys topshirig‘i:** $A(2;-5), B(0;-3)$nuqtalardan o‘tgan to‘g‘ri chiziq Ox o‘qi bilan qanday burchak tashkil qiladi?
	3	**Keys topshirig‘i:** $A(-3;1), B(2;-3), C(5;-4), D(-2;4), E(-1;3)vaF(-5;-1)$nuqtalar berilgan bo‘lsin.
	4	**Keys topshirig‘i:** $x-4y-12=0$ tenglama va koordinata o‘qlari bilan chegaralangan uchburchakning yuzini toping.

9-mashg‘ulot. Kreativlik va matematika

Ushbu masalada tarixiy misollar yordamida matematikadagi nafosat haqida tasavvur berishga harakat qilib ko‘ramiz. Matematikaning o‘ziga xos jozibasi, maftun qiluvchi sehri borligi barchaga ma’lum. Bu jihatdan uning adabiyot va san’atga, ayniqsa, musiqaga yaqinligi bor. Matematikaga bo‘lgan iqtidor she’rga, cholg‘uga bo‘lgan kabi erta namoyon bo‘lgan kabi erta namoyon bo‘lishi va rivojlanishi, so‘ng bir umrlik muhabbatga aylanib ketishi mumkin.

Sarflanadigan vaqt: 120 daqiqa

Tarixiy taraqqiyotda arifmetika va geometriyaning o‘rni tushunarli matematikaning bu ikki sohasi odamlarning hayotiy ehtiyojlari tufayli tarkib topgan.

Matematiklar o‘zlarining fani haqida so‘z ketsa, uning go‘zalligi bilan faxrlanishadi, «chiroyli teorema», «ajoyib formula», «nafis isbot» iboralarni qo‘llashadi. Agar mate-matikaga nafosat xos bo‘lsa, degan savol paydo bo‘ladi. Har qanday go‘zallik tushunchasi subyektiv tabiatli bo‘lgani kabi matematikadagi nafosat kishining didiga,

nuqtai nazariga bog'liq. Bir matematik uchun chiroyli bo'lib ko'ringan formula boshqasi uchun quruq va jo'n tuyulishi mumkin.

Qutb koordinatalar sistemasida $\rho = a\cos n\varphi$ ko'rinishida berilgan egri chiziq «n»- yaproqli gul deyiladi. n=1,2,3, … ya'ni «1»-yaproqli gul, «2»-yaproqli gul, «3»-yaproqli gul bo'ladi.

a=1, n=1 bo'lganda $\rho = \cos\varphi$ ko'rinishida 1 yaproqli gulning grafigini ko'ramiz. Tenglamani qutbdan dekartga o'tkazamiz.

1 yaproqli gulning grafigini dekart koordinatalar sistemasida chizish qulay : $\rho = \cos\varphi$

$$\rho^2 = \rho\cos\varphi, \rho = \sqrt{x^2 + y^2}$$

$x = \rho\cos\varphi$
$y = \rho\sin\varphi$ ga ko'ra

$x^2 + y^2 = x$, $\left(x - \frac{1}{2}\right)^2 + y^2 = \frac{1}{4}$ markazi $\left(\frac{1}{2},0\right)$ va $R = \frac{1}{2}$ aylana tenglamasi hosil bo'ladi.

1-rasm

2 yaproqli gul a=1, n=2 bo'lganda $\rho = \cos 2\varphi$ ni grafigini chizamiz.

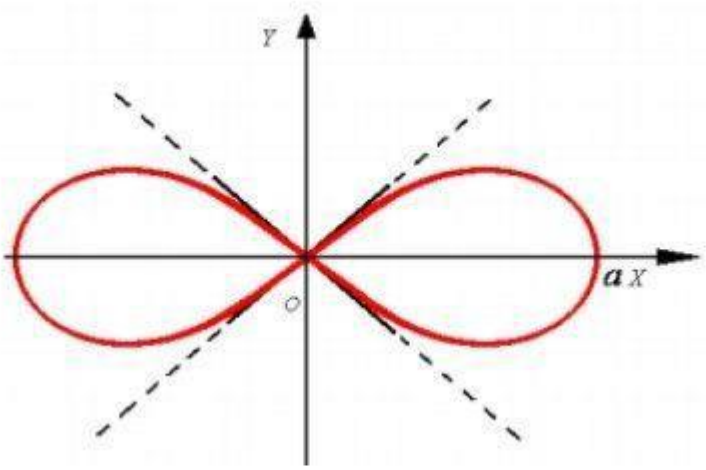
$$\cos 2\varphi \geq 0, \pi k - \frac{\pi}{4} \leq \varphi \leq \frac{\pi}{4} + \pi k, k \in Z$$

2-rasm k=0 da gulning 1-yaprog'i $-\frac{\pi}{4} \leq \varphi \leq \frac{\pi}{4}$

k=1da 2-yaprog'i $\frac{3\pi}{4} \leq \varphi \leq \frac{5\pi}{4}$ oraliqda bo'ladi.

Shular kabi 3-, 4-yaproqli gullarni chizish mumkin.

Lemniskata- har bir berilgan ikki F1(-a,0) va F2(a,0) nuqta (fokus)gacha bo'gan masofalar ko'paytmasi a^2 ga teng tekis egri chiziq.

Dekart koordinatalar sistemasidagi tenglamasi $\left(x^2+y^2\right)^2-2a^2\left(x^2-a^2\right)=0$

Qutb koordinatalar sistemasidagi tenglamasi $\rho=2a^2\cos 2\varphi$

Endi chiziqlarning bir nechta turlari bilan tanishamiz.

1.Ikkinchi tartibli chiziqlar: ellips, giperbola, parabola.

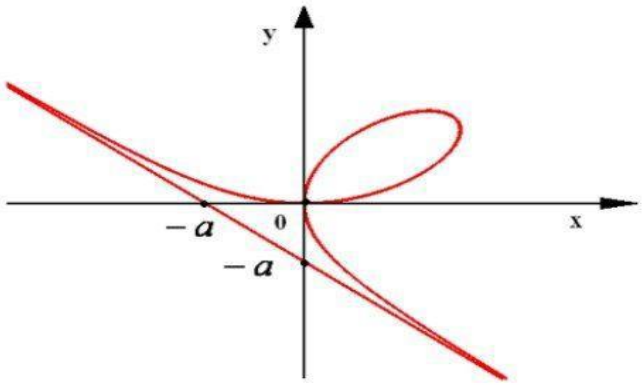
2.Uchinchi tartibli algebraik chiziqlar: yarim kubik parabola, Anyezi gajagi, Dekart yaprog‘i, Sissoida, Strofoida.

3.To‘rtinchi va yuqori tartibli alebraik chiziqlar: Nikomeda konxoidasi, Paskal chig‘anog‘i, Kardioida, Bernulli lemniskatasi, Astroida.

4.Trassendent chiziqlar: Sikloida, Troxoida.

1)**Dekart yaprog‘i**- uchinchi tartibli tekis egri chiziqdan iborat va u to‘g‘ri burchakli koordinatalar sistemasida $x^3+y^3=3axy$ tenglamani qanoatlantiradi.

Qutb koordinatalar sistemasida: $\rho=\dfrac{3a\cos\varphi\sin\varphi}{\cos^3\varphi+\sin^3\varphi}$

2)**Sikloida** (yunon tilida «yumaloq»)- tekis transsendent egri chiziqdan iborat.

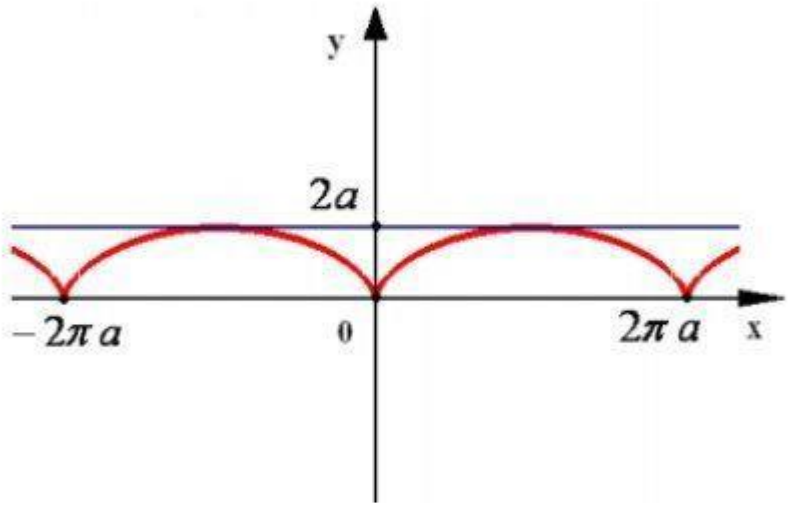
Parametrik tenglamasi: $\begin{cases} x = rt - r\sin t \\ y = r - r\cos t \end{cases}$

Dekart koordinatalar sistemasida $x = \arccos\frac{r-y}{r} - \sqrt{2ry - y^2}$

Sikloida quyidagi

$$\left(\frac{dy}{dx}\right)^2 = \frac{2r-y}{y}$$

ko‘rinishidagi oddiy diiferensial tenglamaning yechimi kabi olinishi ham mumkin.

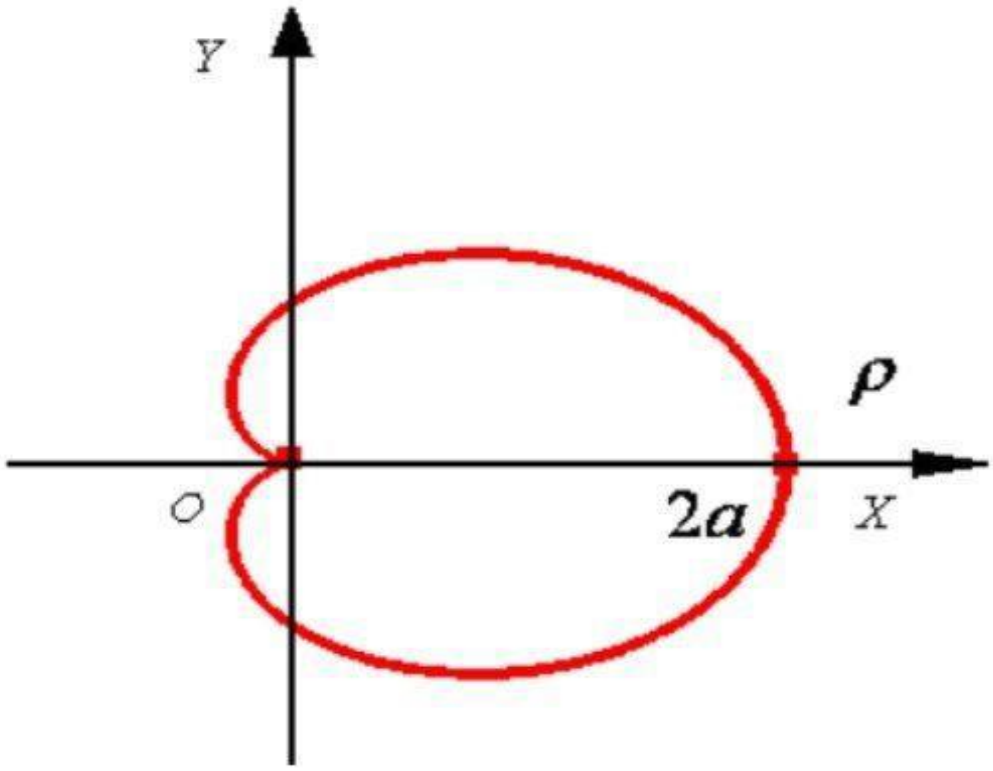
3)**Kardioida.**Kardioidaning tenglamalari

1) to’g’ri burchakli koordinatalar sistemasida

$$\left(x^2+y^2\right)\left(x^2+y^2-2ax\right)-a^2x^2=0$$

2. qutb koordinatalar sistemasida $\rho = 2a(1+\cos\varphi)$.

3. parametrik ko‘rinishda $\begin{cases} x = a\cos t(1+\cos t) \\ y = a\sin t(1+\cos t) \end{cases}$

10-mashg‘ulot. Mening imkoniyatlarim

Mashg‘ulotning maqsadi: talabalarda guruhda ishlash, o‘zini anglash, hamkorlik qilish qobiliyatini shakllantirishdan iborat.

Mashg‘ulotga ajartilgan vaqt: 2 soat

1-mashq. «20 marta men»

Ishtirokchilar «Men kimman?», «Men qandayman?» degan savollarga 20 marta javob beradilar. Har bir savolga javobni «Men» olmoshi bilan boshlanadi. Javob berishda albatta, o‘zbek milliy xususiyatlari aks etishiga e’tibor qaratiladi .

Barcha ishtirokchilar 20 marta men kimman degan savolga javob berib bo‘lganlaridan so‘ng javob varaqalarini ko‘kraklariga yopishtirib oladilar. So‘ng guruh bo‘ylab harakatlanib, o‘zgalarning ko‘kraklariga yopishtirilgan qog‘ozlarni

o‘qib chiqadilar. Qachonki trener «to‘xtang» desa, shunda kimningdir yonida to‘xtab, o‘z javoblarini muhokama qiladilar.

Shu tariqa o‘quvchilar o‘z xulq-atvoridagi milliylikka oid jihatlarni o‘zgalar nigohi bilan tahlil qiladilar.

Sarflanadigan vaqt: 15 daqiqa

2-mashq. «Talaba sifatidagi mening fazilatlarim»

Mashq o‘tkazish tartibi: barcha ishtirokchilar davra qurib o‘tirishadi. Boshlovchi ishtirokchilarning kuchli tomonlarini aniqlashga qaratilgan mashg‘ulotni boshlaydi. Qisqa tanaffusdan so‘ng guruhning har bir ishtirokchisi 3-4 daqiqaga mo‘ljallangan o‘zining kuchli jihatlari xususidagi hikoyasini aytib beradi. Nimani yoqtiradi, nimani qadrlaydi, o‘zining qaysi sifatlarini ijobiy deb sanaydi, turli vaziyatlarda ichki ishonch hissini paydo qiladigan xususiyatlari to‘g‘risida fikr yuritadi. Faqat ijobiy xususiyatlar to‘g‘risida gapirish shart emas, turli hayotiy vaziyatlarda nima tayanchga aylanishi mumkinligini ta’kidlab o‘tishi muhim. Keyin olib boruvchi boshqalarning ham davra markazida o‘zi haqida so‘zlab bergan ishtirokchining qanday kuchli tomonlari borligi xususidagi fikrlarini aytib o‘tishni taklif etadi.

Tahlilda shunga urg‘u berish kerakki, o‘z ustida ishlash-bu, nafaqat, zaif tomonlarni qidirish, balki inson o‘zining kuchli jihatlarini topishi hamdir. O‘zining kuchli jihatlariga tayangan holda inson o‘z ustida ishlashi mumkin. Bu yerda ishtirokchilarning o‘zi haqidagi, guruhning ishtirokchisi haqidagi fikrlarini taqqoslash o‘rinlidir. Aksariyat odamlar o‘zining yaxshi tomonlarini ko‘ra olmasligiga ishtirokchilar e’tiborini qaratish kerak.

Sarflanadigan vaqt: 30 daqiqa

3-mashq. «Ezgulik»

Ishtirokchilar uchun ko‘rsatma: «Bizning har birimizda qandaydir ma’noda ezgulik va insonlarga nisbatan yaxshilik istash hislari rivojlangan. Hozir biz insonlar haqida ezgu so‘zlarni eshitamiz. Siz o‘z yaqinlaringiz haqida qanday yaxshi fikrlarni ayta olasiz. Tayyorlanib olishingiz uchun sizga 5 daqiqa vaqt beriladi. Siz o‘zingiz mustaqil ravishda guruhning bir a’zosi haqida gapirib berishingiz lozim. Bunda qisqa

va aniq gapirishingiz, shu bilan birga, ushbu shaxsdagi eng qadrlagan sifatlaringizni aytib o‘tishingiz kerak»

Sarflanadigan vaqt: 15 daqiqa

4-mashq. «O‘zimni qanday tasavvur qilaman»

Ishtirokchilar uchun ko‘rsatma: toza varaqqa o‘zingizni qanday tasavvur qilishingizni sxematik tarzda chizing. Rasmning pastki qismiga o‘zingizning tashqi ko‘rinish sifatlaringizni yozib qo‘ying (baland, pakana, ozg‘in, o‘rtacha). Ko‘pi bilan 8-10 ta sifatni yozish kerak bo‘ladi. Keyin o‘z fikringizni guruh fikri bilan qiyoslang. Ustuncha qilib, o‘zingizning asosiy xususiyatlaringizni sanab o‘ting (sizning hayot yo‘lingizni belgilaydigan eng ahamiyatli 8-10 ta xususiyat).

Sarflanadigan vaqt: 15 daqiqa

5-mashq. «Mening samimiy bo‘la olish qobiliyatim»

Mashqning o‘tkazilish tartibi: mashg‘ulot juftliklarda o‘tkaziladi. Har bir ishtirokchi o‘zi ishongan bir sherikni o‘ziga juft qilib oladi. Bunda tomonlarning o‘zaro roziligi muhim emas.

Ishtirokchilar uchun ko‘rsatma: «yuzma-yuz» o‘tirib bir-biringizning ko‘zingizga qarang. O‘zingiz muhim deb hisoblagan narsa haqida gapiring. Bu qiziqishlaringiz, g‘am-tashvishlaringiz bo‘lishi mumkin. O‘z his-tuyg‘ularingizni bayon eting. Bir-biringizni tinglashingizda o‘zingizni erkin tuting. Umuman sherigingizni tushunayotganingizni xatti-harakatingiz bilan bir necha marta takrorlang.

Tahlilda mashg‘ulotdan oldin va keyin sherigingizga nisbatan qanday tuyg‘ular kechgani, sherigingiz qanday tinglagani, mashg‘ulot davomida nima asabni taranglashtirishga olib kelganligi haqida o‘ylang.

Sarflanadigan vaqt: 15 daqiqa

6-mashq. «Mening 10 ta kamchiligim»

Mashqning o‘tkazilish tartibi: ishtirokchilar davra bo‘lib o‘tirishadi. Bir ishtirokchi tashqariga chiqib turadi. Guruhning qolgan ishtirokchilari tashqaridagi ishtirokchining o‘nta salbiy sifatlarini aniqlashga harakat qiladi. Xonaga qaytib kirgan

ishtirokchi ushbu sifatlarning hech bo‘lmaganda uchtasini topgach, o‘z joyiga o‘tirishi mumkin, qolgan sifatlar uning o‘ziga e’lon qilinmaydi.

Sarflanadigan vaqt: 20 daqiqa

7-mashq. «So‘nggi uchrashuv»

Ishtirokchilarga ko‘rsatma: «Tasavvur qiling: bizning mashg‘ulotlarimiz tugadi va siz xayrlashdingiz. Lekin hamma gaplaringizni bir-biringizga ayta oldingizmi?», «O‘zingizning tashvishlaringizni guruh bilan bo‘lishishni unutgandirsiz?», «Yoki hali hammasini aytishga ulgurmagandirsiz?», «Yoki oramizda kimdir o‘zi haqidagi fikrni bildirishni xohlar?» degan savollar bilan murojaat qiladi. So’ngra «Sizning yana bir imkoniyatingiz bor: o‘tilgan mashg‘ulotlarda qila olmagan ishlaringizni qilishingiz mumkin. Bugungi qarorlaringizni ertaga qoldirmang, ularni hozir va shu yerda ro‘yobga chiqaring» kabi savollar berilishi mumkin.

Ishtirokchilarning har biri o‘z fikrlarini va tilaklarini bildirib, mashg‘ulotni yakunlaydilar.

Sarflanadigan vaqt: 10 daqiqa.

XULOSA

“Talabalar intellektual-ijodiy qobiliyatini rivojlantirishning psixologik va pedagogik shart-sharoitlari” mavzusi doirasida ilmiy izlanish olib borish asosida quyidagi xulosalarni shakllantirish mumkin:

1. Talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyati ko‘p komponentli psixologik tuzilma sifatida namoyon bo‘lib, uning shakllanishi va rivojlanishida intellekt turlari, kreativlik ko‘rsatkichlari, o‘quv motivlari, noaniqlikka nisbatan tolerantlik va shaxs xususiyatlarining o‘zaro bog‘liqligi aniqlandi. Ta’lim yo‘nalishlari kesimida ayrim intellekt turlari bo‘yicha farqlarning mavjudligi talabalarning intellektual-ijodiy imkoniyatlari ta’lim faoliyatining mazmuni va individual-psixologik xususiyatlarga ko‘ra turlicha namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi.

2. Talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlari tarkibida mantiqiy-matematik, musiqiy, kinestetik va shaxs ichidagi intellekt turlari bo‘yicha ta’lim yo‘nalishlariga xos farqlar aniqlanib, mazkur farqlar talabalarning kasbiy faoliyat mazmuni, amaliy faoliyatga yo‘nalganligi, o‘zini anglash va kognitiv faoliyat xususiyatlari bilan bog‘liq holda namoyon bo‘lishi kuzatildi. Kreativlik ko‘rsatkichlarida esa qiziquvchanlik, xayol va intuitsiya kabi sifatlarning faolroq namoyon bo‘lishi talabalarning ijodiy izlanish jarayonidagi individual farqlarni aks ettirdi.

3. Intellektual-ijodiy qobiliyatlarning rivojlanishida o‘quv va kommunikativ motivlarning muhim psixologik determinant sifatida namoyon bo‘lishi aniqlandi. Xususan, kommunikativ motivning mantiqiy-matematik, kinestetik va shaxs ichidagi intellekt bilan bog‘liqligi talabalarning bilish faoliyati, amaliy faolligi va o‘zini anglash jarayonlarida motivatsion omillarning ahamiyatini ko‘rsatdi. Shuningdek, noaniqlikka nisbatan tolerantlikning lingvistik va shaxs ichidagi intellekt bilan aloqadorligi intellektual-ijodiy faoliyatda noaniq vaziyatlarni qabul qilish va ularda faoliyatni davom ettirishning psixologik ahamiyatini namoyon etdi.

4. Talabalarning individual-psixologik xususiyatlari intellektual-ijodiy qobiliyatlarning turli komponentlari bilan differensial tarzda bog‘langanligi aniqlandi. Ekstroversiya-introversiya ko‘rsatkichi bilan makoniy, kinestetik va

shaxslararo intellekt o‘rtasidagi aloqalar talabalarning bilish, amaliy-harakat va ijtimoiy faoliyat shakllarida shaxs xususiyatlarining turlicha namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi. Bu natijalar intellektual-ijodiy qobiliyatni rivojlantirishda talabaning individual psixologik xususiyatlarini hisobga olish zarurligini asoslaydi.

5. Talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan integrativ dastur ijodiy topshiriqlar, muammoli vaziyatlar, keyslar, loyihaviy faoliyat, refleksiv mashqlar hamda maxsus seminar-trening mashg‘ulotlarini o‘zaro uyg‘unlashtirish asosida tashkil etilib, talabalarning mustaqil fikrlashi, yangi g‘oyalarni ilgari surishi, muammoga turli nuqtayi nazardan yondashishi va o‘z intellektual imkoniyatlarini namoyon etishiga sharoit yaratdi. Ayniqsa, intellektual-ijodiy qobiliyatini namoyon etishda psixologik to‘siqlari kuchli bo‘lgan talabalar bilan olib borilgan maxsus mashg‘ulotlar ularning ijodiy faolligini qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirildi.

6. Tajriba va nazorat guruhlarida o‘tkazilgan qayta diagnostika natijalarida tajriba guruhida lingvistik, mantiqiy-matematik, makoniy, musiqiy, kinestetik, shaxslararo va shaxs ichidagi intellekt ko‘rsatkichlari bo‘yicha ijobiy dinamik o‘zgarishlar kuzatildi, nazorat guruhida esa bunday o‘zgarishlar statistik jihatdan tasdiqlanmadi. Mazkur natijalar integrativ dastur doirasida qo‘llanilgan ijodiy, muammoli, guruhiy, loyihaviy va refleksiv faoliyat shakllarining talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatini rivojlantirish jarayonidagi amaliy ahamiyatini ko‘rsatdi.

TAVSIYALAR

“Talabalar intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishning psixologik determinantlari” mavzusi doirasida quyidagi tavsiyalarni ishlab chiqish mumkin:

1. Oliy ta’lim muassasalarida talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini muntazam psixodiagnostik baholash yo‘lga qo‘yilib, bunda intellekt turlari, kreativlik, o‘quv motivlari, noaniqlikka nisbatan tolerantlik va individual-psixologik xususiyatlarni kompleks o‘rganishga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq.

2. Ta’lim jarayonida talabalarning intellektual-ijodiy faolligini oshirish maqsadida muammoli vaziyatlar, keyslar, loyihaviy topshiriqlar, ijodiy mashqlar va

mustaqil fikrlashni rag‘batlantiruvchi faol ta’lim shakllaridan tizimli foydalanish tavsiya etiladi.

3. Talabalarning intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda o‘quv motivatsiyasi, noaniqlikka nisbatan tolerantlik, o‘ziga ishonch, refleksiya va o‘zini o‘zi boshqarish kabi psixologik determinantlarni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan psixologik trening va rivojlantiruvchi dasturlarni ta’lim jarayoniga joriy etish tavsiya etiladi.

4. Talabalarning ta’lim yo‘nalishi va individual-psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda differensial yondashuv asosida intellektual-ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish, ularning samaradorligini dastlabki va yakuniy diagnostika natijalari asosida muntazam baholab borish hamda aniqlangan natijalarga ko‘ra rivojlantiruvchi mashg‘ulotlar mazmunini takomillashtirish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Normativ-huquqiy xujjatlar va metodologik ahamiyatga molik nashrlar

1. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi O‘RQ-637-son “Ta’lim to‘g‘risida” Qonuni. https://lex.uz/docs/-5013007
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022 — 2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son Farmoni. https://lex.uz/docs/5841063
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” Farmoni. https://lex.uz/ru/docs/-4545884
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” PF-4947-son Farmoni
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-2909-son qarori
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-iyundagi “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” PQ-3775 son qarori
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 27-iyuldagi PQ-3151-son “Oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori

Monografiya, ilmiy maqola, patent, ilmiy to‘plamlar

8. Akobirova M.B. Texnik ijodkorlik va konstruksiyalash fanini o‘qitishda “evristik metod” ning ahamiyati. Golden brain. ISSN: 2181-4120. VOLUME 2 | ISSUE 11 | 2024. DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.11176513. 110-116-b.
9. Amirov N.I. Darslarda treninglardan foydalanish talabalar kommunikativ kompetentligini rivojlantirishning zaruriy sharti sifatida. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. VOLUME 2 | ISSUE 3. ISSN 2181-1784. 885-890-b.

10. Brooks, Clare; (2022) Teachers' research capacity and initial teacher education policy. In: Tierney, RJ and Rizvi, F and Erkican, K, (eds.) International Encyclopedia of Education. (pp. 611-621). Elsevier.

11. Berdiyeva G.Sh. Bo‘lajak o‘qituvchilarda qadriyatli munosabatlarini shakllantirishning mazmun mohiyati. I International scientific and practical conference “Modern education and psychology facing complex problems: synergetic approach problems affecting personal development”, APRIL 15, 2025. 614-617-b.

12. Françoise Delamare Le Deist., Winterton Jonathan. What is Competence? – Human resource development international, – Taylor & Francis Ltd. Vol. 8, No.1, March 2005. – P. 27–46.

13. Gulboyev A.T. Ta’limda pedagogik qadriyatlar. Scientific Progress. Volume 2 | ISSUE 7 | 2021. ISSN: 2181-1601. Uzbekistan. www.scientificprogress.uz P. 349-355.

14. Hasanova Ch.U, Taylanova Sh.Z. Pedagoglarda qadriyatli munosabat tajribasini hosil qilishga yo‘naltirilgan pedagogik jarayonni tashkil etish // Inter education & global study. 2025. №4. B.318-326.

15. Hannele Niemi. Teacher Professional Development in Finland: Towards a More Holistic Approach. Psychology, Society, & Education 2015, Vol. 7(3), pp. 279-294. ISSN 2171-2085 (print) / ISSN 1989-709X (online);

16. Hick, P; Solomons, Y; Mintz, J; (2019) Research Report 27: Initial Teacher Education for Inclusion Final Report. National Council for Special Education Ireland (NCSE): Dublin, Ireland.;

17. Jalilova D.U. Psychological and Technological Features of Increasing the Efficiency of Educational Activity of Talented Students in Presidential Schools. Journal of Pedagogikal Inventions and Practices ISSN NO: 2770-2367

18. Jo‘rayeva G. M. Oliy ta’limda talabalar bilan olib boriladigan ma’naviy-ma’rifiy ishlarning o‘ziga xos xususiyatlari. Yoshlarning ijtimoiy-psixologik muammolari: sabab va yechimlari mavzusidagi anjuman to’plami. Toshkent – 2024. 130-132-b.

19. Karimova A. Pedagogika yo‘nalishi talabalariga SCAMPER texnikasini bosqichma-bosqich o‘rgatish metodikasi. Ilmiy-nazariyvametodikjurnal. Научно-теоретический и методический журнал. Scientific theoretical and methodical

journal. INTER EDUCATION & GLOBAL STUDY. ISSN 2992-9024 (online). 2024, № 10(1). 42-49-b.

20. Karimova A. SCAMPER texnikasi orqali bolaning tasavvuri va fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish. International scientific and practical conference “Smart technologies and innovative approaches in research: Building a digital future”, February 22, 2025.

21. Kenjaboyev A. E., Saidova P.M. O‘qituvchining kasbiy mahorati va pedagogik refleksiya. Zamonaviy ta’lim / Sovremennoye obrazovaniye 2021, 8 (105). 30-35 b.

22. Mirsolieva M.T. Andragogik yondashuv asosida malaka oshirish jarayonlarini loyihalashtirish. ILIM hám jámiyet. Ilimiy-metodikalıq jurnal. Seriya: Pedagogika ilimleri. Psixologiya ilimleri. №4. 2020. 82-83-b

23. Nazirova G.M., Ganiyeva X. Ta'lim metodlari va vositalari. “International scientific and practical conference “international experience and modern approaches in preschool education” 15-may, 2024. 111-117-b.

24. Nishonov F.M. Axborot bilan boyitilgan ta’lim muhitida shaxsiy ta’lim trayektoriyalarini shakllantirish va matematikani o‘qitishda vizual modellashtirishning ahamiyati. Yosh olimlar ilmiy-amaliy konferensiyasi. in-academy.uz/index.php/yo. 19-25-b.

25. Niyozova B.B. Ta’lim-tarbiya sohasida texnologik yondashuvning ahamiyati. Proceedings of International Scientific Conference on Multidisciplinary Studies Hosted online from Moscow, Russia Date: 11th April, 2024. ISSN: 2835-5733. 103-105-b.

26. Pazilova M. Bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash va rivojlantirishda kasbiy bilimlarning o‘rni. International scientific-practical conference “strategies for the development of professional competence of future teachers based on the approach of cultural studies: problems and solutions” October 19-20, 2023. 312-315-b.

27. Rahimova K.E. Oliy ta’lim muassasalarida kreativ yondashuv strategiyalarini ishlab chiqish mexanizmlari. “Zamonaviy fan, ta’lim va ishlab chiqarish muammolarining innovatsion yechimlari innovatsion yechimlari” ilmiy amaliy onlayn konferensiya ilmiy amaliy onlayn konferensiya. 11-14-b.

28. Sobirova M.I., Yusupova S.K. Yangi kreativ pedagogik texnologiyalar. Pedagogikislohotlarvaularningyechimlari. https:// worldlyjournals.com. 2024 y. 179-184-b.

29. Susan Moore Johnson, Sarah E. Birkeland, and Heather G. Peske. 2005. “Life in the Fast Track: How States Seek to Balance Incentives and Quality in Alternative Teacher Certification Programs”. Educational Policy, 19, 1, Pp. 63-89. http://epx.sagepub.com/content/19/1/63.abstract.

30. Tojiev M. va boshqalar. O‘qituvchi faoliyatini loyihalash: Uzluksiz ta’limda modulli texnologiya// Monografiya. -T.: “Turon-Iqbol”, 2017 y. – 280 b.

31. Usanov M.M. Boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarni kasb tanlashga o‘rgatishning shakl va metodlari. Uzbek Scholar Journal. Volume- 29, June – 2024. www.uzbekscholar.com. 9-13-b.

32. Valixanova N.A. Qadriyatlarning o‘qituvchi faoliyatidagi uning kasbiy va shaxsiy rivojlanishidagi roli va o‘rni. Qo‘qon universiteti xabarnomasi. Kokand university herald. Вестник кокандского университета. 2023 yil. №8. http://www.herald.kokanduni.uz/. 110-113-b.

33. Vladyslav Bilous. Basic principles for developing an adaptive learning system. New Pedagogikal in STEAM Education / international conference. ISSN: 2414-0325. Open educational e-environment of modern University, special edition. 2019. 23-31-b.

34. Xoshimova A.D., Abdullajonova Sh.A. Bo‘lajak o‘qituvchi shaxsining kasbiy o‘zini o‘zi rivojlantirishning pedagogik shartlari. "Oriental Art and Culture" Scientific Methodical Journal / https://oac.dsmi-qf.uz. Volume 4 Issue 6 / December 2023. 115-119-b.

35. Xudoyqulov J. “Tanqidiy tafakkur” tushunchasi va uning ta’lim jarayonidagi roli. Academic Research in Educational Sciences Vol. 1 No. 1, 2020 / ISSN 2181-1385. 339-347-b.

36. Ziyodullayeva Z.F. Ta’lim sohasida treninglarning ahamiyati. “Ilm-fan muammolari yosh tadqiqotchilar talqinida” mavzusidagi 1-sonli respublika ilmiy-onlayn konferensiyasi. 80-82-b.

37. Sharipov Sh.S.. Talabalar kasbiy ijodkorligi uzviyligini ta’minlash texnologiyalari. Zamonaviy uzluksiz ta’lim muammolari: innovatsiya va istiqbollar xalqaro ilmiy konferensiya. 2018 y. 6-b

38. Shomurotova N.N., Japarova D.J. Sinergetik yondashuv – yoshlarning yangi dunyoqarashini shakllantirishning asosiy yondoshuvlaridan biri sifatida. I International scientific and practical conference “Modern education and psychology facing complex problems: synergetic approach problems affecting personal development”, APRIL 15, 2025. 684-687-b.

39. William Marinell and Susan Moore Johnson. 2014. “Midcareer Entrants to Teaching: Who They Are and How They May, or May Not, Change Teaching”. Educational Policy, 28, 6, Pp. 741-79.;

40. Введенский, В.Н. Моделирование профессиональной компетентности педагога / В.Н.Введенский // Педагогика. - 2003. - №10.-С.51-55.

41. Воюшина М.П. Модернизация литературного образования и развитие младших школьников. Монография. / М.П. Воюшина. СПб, 2007. 318с.

42. Данилин Е.Н. Психологические основы стимулирования деятельности учащихся.//Среднее специальное образование. 1983. №3 С. 13

43. Зеер, Э.Ф. Модернизация профессионального образования: компетентностный подход / Э.Ф. Зеер // Образование и наука. - 2004. - № 3 (27).

44. Зимняя И.А. Ключевые компетенции - новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. - 2003. - №5. - С.34-42.

45. Зимняя, И.А. Компететностный подход. Какого его место в системе современных подходов к проблемам образования? (Теоретико-методологический аспект) / И.А. Зимняя // Высшее образование сегодня. - 2006. - № 8. - С. 21-26.

46. Идиатулин В.С. О консолидации инженерного образования // Профессиональное образование, 2006. - № 1. - С. 17-19.

47. Князева, Е.Н. Синергетика как новое мировидение / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов // Вопр. философии. 1992. №2.

48. Коротаева Е.В. Уровни познавательной активности // Народное образование. - 1995. - № 10. - С.156-159.

49. Креативность как ключевая компетентность педагога: монография / Под ред. проф. М.М. Кашапова, доц. Т.Г. Киселевой, доц. Т.В. Огородовой. - Ярославль: ИПК «Индиго», 2013. - 392 с.

50. Кроз, М.В. Социально-психологические характеристики инновацион¬ной установки / М.В. Кроз // Психологический журнал. — 1989. — Т. 9. — №2.

51. Курочкина, А.Ю. Исследования креативности: постановка проблемы // Проблемы развития инновационно-креативной экономики [Электронный ресурс] / А.Ю. Курочкина // Сб. научных статей по итогам Международной научной конференции под общ. ред. проф. Горелова Н.А., проф. Мельникова О.Н. - М.: Издательство «Креативная экономика», 2009. - С. 630-639. - Режим доступа: http://www.creativeconomy.ru/articles/21277/

52. Лобок, А. Профессиональная педагогическая экспертиза: как преодолеть миражи / А.Лобок // Воспитание. Образование. Педагогика: биб- ка «Первого сентября». - 2008. - № 13. - С. 43

53. Малькова З.А. США: Поиски решения стратегической задачи школы // Педагогика. -2000. - № 1. - С. 82.

54. Маранцман, В.Г. Интерпретация художественного произведения как технология общения с искусством / В.Г. Маранцман. // Литература в школе. 1998. №8. С.91-98.

55. Муляр О.И. От Гилфорда к Торренсу, или как измерить креативность, природа которой не вполне ясна теоретикам // Психологическая газета. -1998.- № 10/37 С.18-19.

56. Овчарова, Р.В Практическая экспертиза профессиональной компетентности учителя / Р.В. Овчарова // Образование и наука. - 2001. - №" 1.

57. Оспенникова Е.В. Информационно-образовательная среда современного школьника // Школьные технологии, 2002. - № 4. - С.25-35.

58. Петровский А.В. Проблема развития личности с позиции социальной психологии // Вопросы психологии. - 1984. - №4. - С. 15-29.

59. Пинская М, Дьяконова Т, Михайлова А, Нежевенко Е, Пехова Г, Полецкая А, Романовская А, Соина Н, Храновская Т, Чернявка А, Шмелев В.

Педагогические стратегии активного учения: теория и практика. Образовательная политика. №№3 (91) 2022. 18-33-с.

60. Плескач Л.Е. Системный подход к управлению развитием личности и новые информационные технологии // Педагогическая информатика. -1995.- N1. С.18-21.

61. Радионова Н.Ф, Тряпицына Компетентностый подход в педагогическом образовании // Электронный научный журнал «Вестник Омского государственного педагогического университета». – Петербург: 2006. www.omsk.edu

62. Романов К.В. Культурная антропология образования и семья: Монография / Научн. ред. Б.И. Фёдоров. - СПб.: СПбГУПМ, 2003. - 346 с.

63. Рубинштейн, С.Л. Принцип творческой самодеятельности. К философским основам современной педагогики / С.Л. Рубинштейн // Вопросы философии. - 1989. - №4. - С. 51-60

64. Сериков, В.В. Личностный"подход в-образовании: концепции и техно¬логии: Монография-. / В.В. Сериков. Волгоград: Перемена; 1994. 150с.

65. Сластенин, В.А. Доминанта деятельтности / В.А. Сластёнин. //Вестник образования. 1997. №7. 27-30с.

66. Соловьева, О.В., Халилова Л.А. Креативность в структуре педагогического мышления будущих преподавателей высшей школы. [Электронный ресурс] / О.В. Соловьева, Л.А. Халилова // Прикладная психология и психоанализ: электрон. науч. журн. - 2010. - № 2.

67. Хуторской А.В. Ключевые компетенции. Технология конструирования // Народное образование, 2003. - № 5. - С. 55-61.

68. Хуторской, А.В. Педагогические средства реализации эвристического потенциала образования / А.В. Хуторской. // Педагогика. 2009. №3. С. 17-24.

69. Чечулина Н.А., Лихачев А.С. Компетентность студента при разработке гранта, научно-исследовательской и научно-практической работы. Журнал: Наука о человеке: гуманитарные исследования. Номер: 1 (15) Год: 2014 Страницы: 131-140.

70. Якиманская, И.С. Разработка технологии личностно-ориентированного обучения / И.С.Якиманская // Вопросы психологии. -1999. -№2 - С.31-41.

Foydalanilgan boshqa adabiyotlar

71. Abdurasulov I.E. Globallashuv sharoitida talabalarning madaniy kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish. Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. Toshkent-2024. 132 b.

72. Abduraimova G.O. «Bo‘lajak boshlang‘ich cinf o‘qituvchilarini texnologiya fanini o‘qitishga metodik tayyorgarligini takomillashtirish». Avtoref. diss. ped. fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) Toshkent. 2020 y.

73. Ahmedova N. Integrativ yondashuv asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish. Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD) darajasini olish uchun yozilgan dissertasiya. Toshkent 2020

74. Aliqulova M.M. Innovatsion pedagogika. Uslubiy qo‘llanma. Iqtisodiyot unversiteti — “TDIU” nashriyoti, 2012.

75. Allambergenov A.J. Umumiy o‘rta maktabi o‘quvchilarida kasbiy-texnologik kompetentlikni rivojlantirish.: Avtorefer. Dis.... ped fan. bo‘yicha fal. Dok. –Nukus, 2020. -52 b.

76. Asilova G.A. Bojxona va soliq yo‘nalishlari talabalarining davlat tilida kasbiy muloqot yuritish kompetensiyasini rivojlantirish. Ped. fan. dok. (DSc) … diss. avto. – T., 2017. – 66 b.

77. Axmetjanov M.M., Tojiyev M., Tosheva G.D. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent - 2018. 249 b.

78. Azizxodjaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. O‘quv qo‘llanma. –T.: TDPU, 2003. – 174 b

79. Boltaeva B.X. Kredit-modul tizimida talabalarning mustaqil ta’lim olish kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish. Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent – 2025. 135 b.

80. “Boshlang’ich ta’lim pedagogikasi, innovatsiya va integratsiya” fanining ishchi o’quv dasturi. Bilim sohasi: 100000-ta’lim; Ta’lim sohasi- 110000-ta’lim;

Mutaxassislik: 5111700-Boshlan’ich ta’lim va sport tarbiyaviy ish. Toshkent. 2021-yil. 28 b.

81. “Boshlang’ich ta’lim pedagogikasi, innovatsiya va integratsiya” fanining ishchi o’quv dasturi. Bilim sohasi: 100000-ta’lim; Ta’lim sohasi- 110000-ta’lim; Mutaxassislik: 5111700-Boshlan’ich ta’lim va sport tarbiyaviy ish. Toshkent. 2022-yil. 22 b.

82. “Boshlang’ich ta’lim pedagogikasi, innovatsiya va integratsiya” fan sillabusi. Mutaxassislik: 5111700-Boshlan’ich ta’lim. Toshkent. 2023-yil. 18 b.

83. Davletshin M.G., Do‘stmuhamedova Sh., Mavlonov M., To‘ychiyeva S., Djumabayeva M. Yosh va pedagogik psixologiya / o‘kuv ko‘llanma. Toshkent – 2007. 144 b.

84. Djurayev R,X. va boshqalar. Pedagogik atamalar lug’ati. Toshkent. “O’zbekkiston resoublikasi Fanlar akademiyasi”, “Fan” nashriyoti. 2008-yil. 195 b.

85. Djurayeva D.SH. Muammoli yondashuv asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish. Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent – 2022. 121 b.

86. Falsafa qomusiy lug’at. O’zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. Toshkent-2004. 491-b.

87. Ford M. Motivating humans: goals, emotions and personal agency beliefs. -N.Y.-1992.-72p.

88. Gardner H. Frames of mind: The theory of multiple intelligences. - N-Y.: Basic Books, 1983.

89. Hasanboyev J, To‘rakulov X., Haydarov M., Hasanboyeva O. Pedagogika fanidan izohri lug‘at. T., «Fan va texnologiya », 2008, 480 bet.

90. Hirsch, E.D. Cultural literacy. What every American needs to know / E.D.Hirsh. - NY: Random House, 1988.

91. Ibragimova G.N. Bo’lajak maktabgacha ta’lim tarbiyachilarini kasbiy innovatsion faoliyatga tayyorlash tizimi: Ped. fanl. d-ri (DSc) ... Dis. – T., 2021. – 204 b.

92. IN FOCUS Universities and Agenda 2030: Engaging with the SDGs / IAU 2019 CONFERENCE / Transforming Higher Education for the Future. Vol.24

№1 * IAU HORIZONS. https://iau-aiu.net/IMG/pdf/iau_horizons_vol.24.1_en_light_.pdf

93. Irisboyeva Y.O‘. Talabalarning bolalar bilan o‘zaro munosabatga kasbiy-pedagogik tayyorgarligini takomillashtirish. Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent-2022. 143 b.

94. Jurayev B.T. Pedagogik va psixologik fanlarni o‘qitish metodikasi [Matn]: o'quv qo'llanma / B.T. Jurayev.- Buxoro: Fan va ta’lim, 2022. –326 b.

95. Kayumova N.A. Elektron ta’lim muhitida bo‘lajak informatika o‘qituvchilarini integrativ yondashuv asosida tayyorlash metodikasini takomillashtirish. Pedagogika fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent – 2022. 306 b.

96. Keen, K. Competence: What is it and how can it be developed? / In J. Lowyck, P. de Potter, & J. Elen (Eds.). - Brussels: IBM Education Center, 1992. - P. 111-122.

97. Mamajonov I.G’. Talabalarni kasbiy innovatsion faoliyatga tayyorgarligini takomillashtirish: Ped. fanl. fals. d-ri (PhD) … ... Dis. – T., 2021. – 151 b

98. Mamarajabov M.E. Raqamlashtirilgan ta’lim sharoitida bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy-pedagogik tayyorgarligini takomillashtirish. Pedagogika fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent – 2022. 309 b.

99. Mamatqulova M.V. Oliy ta’lim tashkilotlari talabalarining ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish. Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent – 2022. 137 b.

100. Ma’naviyat asosiy tushunchalar izohli lug’ati. Toshkent. “G’afur G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi” 2009 y. 770 b.

101. Mardonov Sh.Q. Pedagog kadrlarni ta’limiy qadriyatlar asosida tayyorlash va malakasini oshirishning pedagogik asoslari: Dis ped. fan. dok.– Toshkent, 2006. – 302 b.

102. Mavlyanova R., Raxmankulova N. Boshlang’ich ta’lim pedagogikasi, innovatsiya va integratsiya. Toshkent. “Voris-nashriyot”, 2013 y. 240 b.

103. Mirqosimova M., Kasimova Z., Rasulova F. Umumiy pedagogika va psixologiya. Darslik. Toshkent – 2022. 262 b.

104. Mirzayeva F. Kasbiy fanlarni o'qitishda ilg'or pedagogik texnologiyalardan FOYDALANISH (uslubiy qo'llanma). Toshkent – 2013. 64 b.

105. Muslimov N.A. Kasb ta'limi o'qituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari.: Avtoref. dis. ... ped. fan. dok. – T.: TDPU, 2007. − 47 b.

106. Muslimov N.A. Kasb ta'limi o'qituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari. Pedagogika fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent – 2006.

107. Muslimov N.A. va b. Kasb ta'limi o'qituvchilarining didaktik kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. –T.: Fan va texnologiya, 2013.– 128 b.

108. Muslimov N.A. va boshqalar. Pedagogning innovatsion faoliyatini rivojlantirish. O'quv-uslubiy majmua. - T.: 2019. 39-41 bet.

109. O'zbek tilining izohli lug'ati. 2–jild. – Toshkent: O'zME Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. – 592 b.

110. O'zbek tilining izohli lug'ati. A.Madvaliyev tahriri ostida. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent. 2006-2008-yillar. www.ziyouz.com

111. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent. https://n.ziyouz.com/books/uzbekiston_milliy_ensiklopediyasi/O'zbekiston%20Milliy%20Ensiklopediyasi%20-%20F%20harfi.pdf

112. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 1-j. Toshkent: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti. 2000 y. www.ziyouz.com kutubxonasi

113. Olimov Q. T. Elektron darsliklarni yaratish texnologiyasi va sifatini baholash metodikasi. – T.: Fan, 2005. - 73 b.

114. Omonov H.T. Xo'jayev N.X., Madyarova S.A., Eshchonov E.U. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat: 5A340605 - «Xalqaro moliya» mutaxassisligining magistrantlari uchun darslik / O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Toshkent Moliya instituti. - T.: «Iqtisod-moliya». 2009. -240 b.

115. Otajonov J.M. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida refleksiv ko‘nikmalarni rivojlantirish. Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya. Toshkent 2020. 155 b.

116. Pedagogik atamalar lug‘ati // R.X. Djurayev va boshqalar.- “Fan” nashriyoti. Toshkent. -2008. 198- b.

117. Qo‘chqarov D.U. Innovatsion yondashuvlar asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy ko‘nikmalarini rivojlantirish. Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (phd) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent – 2022.

118. Qo‘ysinov O. “Kompetentli yondashuv asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy-pedagogik ijodkorligini rivojlantirish texnologiyalari”. Ped.fan.doktori...dis-T., 2019 43-b.

119. Qodirov M.M. Bo‘lajak texnologik ta’limi o‘qituvchilarini kasbiy sifatlarini shakllantirish. Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi.-Toshkent, 2020.-189 b.

120. Qoraboyeva Z., Abdusamatova N. Ijtimoiy pedagogika atamalar izohli lug’ati. Namangan – 2017. 72 b.

121. Qosimova S.B. Umumiy psixologiya (O‘quv qo‘llanma). Toshkent – 2022. 293 b.

122. Qurbonov Sh.E., Seytxalilov E., Quronov M., Ahlidinov R., Majidov I. Milliy istiqlol g‘oyasini shakllantirishda tashkiliy-uslubiy yondashuvlar. – Toshkent: Akademiya, 2002. – 280 b.

123. Rasulov H.M. Ilmiy ijod metodologiyasi. Termiz: 2013. 100 b.

124. Raven, J., & Stephenson, J. (Eds.). (2001). Competence in the Learning Society. New York: Peter Lang.

125. Rizaeva G.B. Klasterli yondashuv asosida bo‘lajak tarbiyachilarning boshqaruv madaniyatini rivojlantirish. Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent – 2023. 166 b.

126. Rute Gomes Lopes. A Creative information system based on the SCAMPER technique. NOVA Information Management School Instituto Superior de Estatística e Gestão de Informação. Universidade Nova de Lisboa. July 2017. P. 50.

127. Shakirova Ch.T. Talabalarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish va dasturiy nazorat asosida o‘qitish samaradorligini oshirish: Dis. ... ped.fan.bo‘yicha fal.dok. – Andijon, 2009. – 167 b.

128. Sharafutdinova.X.G‘., Qodirova.A.B. Umumiy psixologiya / O‘quv uslubiy majmua. Termiz -2017. 362 b.

129. Shodiyeva M.J. Akmeologik yondashuv asosida boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish texnologiyalarini takomillashtirish. Pedagogika fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent–2022. 248 b.

130. Sternberg R.J. Successful intelligence: How practical and creative intelligence determine success in life. - N-Y.: Simon&Schruster, 1996.

131. Sultonova O‘.N. Texnika oliy ta’lim muassasalarida fizika o‘qitish metodikasini kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirish. Pedagogika fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent – 2022. 251 b.

132. Tolipov O’, Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. – T.: Fan, 2005. – 77-81b.

133. Torrance, E.P. (1974). Torrance Tests of Creative Thinking. Scholastic Testing Service, Inc. University of Warwick, 2004, Course Specifications: Glossary of Terms relating to Course Specifications.

134. Torrance, E.P. The nature of creativity as maintest in its testing I E.P. Tor¬rance, RJ. Sternberg (Ed.) II The nature of creativity. - N.Y., 1988. - P. 43 -75.

135. Umarov A.Y. Ijtimoiy-hamkorlik sharoitida pedagogik kadrlar tayyorlashning integrativ mexanizmlarini takomillashtirish. Pedagogika fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent – 2021. 257 b.

136. Usarov J.E. Tayanch va fanga oid kompetensiyalar asosida ta’lim mazmunini takomillashtirish va o‘quvchilar kompetentligini rivojlantirish. Ped. fan. dok. (DSc) ... dis. – Toshkent, 2019. – 267 bet.

137. Usmanova U.A. Boshlang‘ich ta’lim magistratura talabalarining ilmiy tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish.

Pedagogika fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent – 2024.

138. Utayeva I.B. Mustaqil ta’lim jarayonida talabalarning grammatik kompetensiyalarini rivojlantirish. Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent – 2022. 145 b.

139. Wechsler D. Cognitive, Conative and Non-intellective intelligence. "Studies in Individual Differences". - N-Y., 1961. - P. 651 -659.

140. Wechsler D. The measurement and appraisal of adult intelligence. - Baltimore: Williams&Wilkins, 1958.

141. Xaydarov F. Xalilova N. Umumiy psixologiya / Darslik. Toshkent 2010 y. 247 b.

142. Xodjaev B.X. Umumta’lim maktabi o‘quvchilarida tarixiy tafakkurni modernizatsiyalashgan didaktik ta’minot vositasida rivojlantirish. Ped. fan. dok. ... dis. – Toshkent. 2016.

143. Xodjayev B. X., Saliyeva Z. T., Matkarimova N. B. pedagogikaning pragmatik aspektlari. Darslik. - Toshkent: «Ijod Nashr» nashriyoti. 2023 – 408 b.

144. Xodjayev B., Choriyev A., Saliyeva Z. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasdi. Darslik. // B. Xodjayev va b. Toshkent: Iqtisodiyot dunyosi nashriyoti, 2018. - 190 bet.

145. Xodjayev B.X. Umumta’lim maktabi o‘quvchilarida tarixiy tafakkurni modernizatsiyalashgan didaktik ta’minot vositasida rivojlantirish. Ped. fan. dok. ... dis. – Toshkent. 2016.

146. Xotamov N. Sarimsoqov B. Adabiyotshunoslik terminlarining Ruscha o‘zbekcha izohli lug‘ati. -Toshkent: O‘qituvchi, 1979. -B. 336.

147. Yakubova F.Y. Innovatsion ta’lim sharoitida talabalarning umummadaniy kompetentliligini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish. Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (phd) dissertatsiyasi. Toshkent-2025. 135 b.

148. Yuldasheva F.I. Oliy ta’lim tashkilotlari talabalarining pedagogik kasbiy kompetentligini rivojlantirishning didaktik imkoniyatlari. Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent – 2022 yil. 148 b.

149. Yuldasheva F.T. Izchillik asosida talabalarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish. Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent – 2023. 135 b.

150. Yunusova D. Bo’lajak matematika o’qituvchisini innovatsion faoliyatga tayyorlash nazariyasi va amaliyoti: Ped. fanl. d-ri ... dis. Avtoref. – T., 2012. – B.13-14.

151. Yunusova D.I., Raxmonov I.Ya. Bo‘lajak matematika o‘qituvchisi metodik tayyorgarligini rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslari: metodik qo‘llanma / D.I.Yunusova, I.Ya.Raxmonov. – Toshkent: Tafakkur qanoti, 2018. – 160 b.

152. Zaripov L. Talabalar mustaqil ta’limini tashkil etish [Matn]: metodik qo‘llanma / L. Zaripov, N. Xayitov, Z. Tohirov. – Toshkent: “Sano-Standart”, 2023. – 32 b.

153. Allport G.W. Trait in Motivations' Theory. - N.Y. - 1937. - 21p.

154. Абульханова - Славская К.А. Деятельность и психология личности. - М.: Наука, 1980.-344 с.

155. Авво Б. В. Социальное партнерство в условиях профильного обучения: Учебно-методическое по- собие для администрации и учителей общеобразовательных учреждений / Под ред. А. П. Тряпицыной. СПб.: КАРО, 2005. 96 с.

156. Алан, Дж. Роу. Креативное мышление: пер. с англ. / Алан Дж. Роу. М.: НТ Пресс, 2007. 176с.

157. Александрова, Т. И. Мотивационно-смысловые установки учителя: учебное пособие / Т.И.Александрова; [научный редактор Л. Ф. Вязникова]; Министерство науки и высшего образования Российской Федерации, Тихоокеанский государственный университет. - 2-е изд., испр. и доп.; - Хабаровск: Издательство ТОГУ, 2021. - 57, [1] с. ISBN 978-5-7389-3406-3

158. Ананьев Б.Г. О методах современной психологии //Психодиагностические методы в комплексном лонгитюдном исследовании студентов. - Л.: ЛГУ, 1976. - С. 13 - 35.

159. Ананьев Б.Г. Психология и проблемы человекознания. - М.: Изд-во «Институт практической психологии»; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996.-384 с.

160. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. - СПб.: Питер, 2001. - 288с.

161. Андреев В.И. Педагогика творческого саморазвития. Инновационный курс. – Казан: Изд-во Казанского ун-та, 1996. – 567 с.

162. Андреев В.И. Эвристическое программирование учебно-исследовательской деятельности: Методическое пособие. - М.: Высшая школа, 1981.-240 с.

163. Андреев, В. И. Педагогика творческого саморазвития. Иннювационный курс. Кн.1. / В.И.Андреев. — Казагн.: Изд-во Казанского ун-та, 1996. — 567 с.

164. Андреев, В.И. Педагогика: учебный курс для творческого саморазвития / В.И. Андреев. - Казань: Центр инновационных технологий, 2000. - 608 с.

165. Арьяева Л.В. Дидактические условия формирования интеллектуальной компетентности учащихся в информационном взаимодействии с учителем // Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Санкт-Петербург 2007. 236 с.

166. Арьяева Л.В., Пленова Т.Ф., Федотова Е.Ю. Для чего учить? Л1од ред. Б.И. Фёдорова. - СПб.: СПбАППО, 2005. - 24 с.

167. Бабанский Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса. - М.: Просвещение, 1982. - 192 с.

168. Баллер Э.А. Преемственность в развитии культуры /Э.А. Баллер. - М.: Наука, 1969. - 249с.

169. Бекешева И.С. Формирование креативной компетентности будущих бакалавров-учителей в процессе обучения математике на основе специального комплекса заданий // Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Абакан – 2017. 250 с.

170. Белкин, А.С Компетентность. Профессионализм. Мастерство / А.С. Белкин. - Челябинск: Юж.-Урал. кн. изд-во, 2004. - 176 с.

171. Бережная О.Н. Развитие речи старшего дошкольника как средство социальной адаптации. 13.00.01 - Общая педагогика, история педагогики и

образования. Диссертация на соискание учёной степени кандидата педагогических наук. Ставрополь – 2005. 187 с.

172. Бобиенко О.М. Компетентностно-ориентированный подход в образовании взрослых: Уч. пос. для преп. // О.М. Бобиенко, З.Н. Сафина.– Казань: Изд. центр Акад. упр. «ТИСБИ», 2004. – 204 с.

173. Богоявленская Д. Б. Психология одаренности: понятие, виды, проблемы. М.: МИОО, 2005. 175 с.

174. Богоявленская Д.Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества / Д.Б. Богоявленская. Ростов-на-Дону: изд-во Рост. Ун-та. 1983. 173с.

175. Богоявленская Д.Б. Исследовательская деятельность как путь развития творческих способностей / Д. Б. Богоявленская // Исследовательская деятельность учащихся в современном образовательном пространстве: сб. статей; под ред. А. С. Обухова. - М.: НИИ школьных технологий. - 2006. - С. 44-50.

176. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей: учебн. посо¬бие для студентов / Д.Б. Богоявленская. М.: Академия, 2002. 320с.

177. Богоявленская, Д.Б. Исследование творчества и одаренности / Д.Б. Богоявленская // Основные современные концепции творчества и одаренности. — М.: Молодая гвардия, 1997. - С. 328 - 348.

178. Богоявленская, Д.Б. Психология творческих способностей: учебн. пособие для студентов / Д.Б. Богоявленская. М.: Академия, 2002. 320с.

179. Богоявленская, Д.Б. Путь, к творчеству / Д.Б. Богоявленская. М.: Знание, 1981. 96с.

180. Большой энциклопедический словарь. - М.: БРЭ; СПб.: Норинт, 1998. - 1456 с.

181. Браже Т.Г. Гуманитарная культура взрослых: развитие в процессе непрерывного образования. / Т.Г. Браже. СПб.: Тускарора, 2006. 164с.

182. Браже Т.Г. Развитие творческого потенциала, творческих способностей педагога в различных областях и деятельности досуга / Т.Г. Браже. //Педагогические училища в системе непрерывного образования: Опыт, проблемы, перспективы. 4.1. СПб., 1996. С.36-38.

183. Браже, Т.Г. О литературе в школе. Книга для учителя / Т.Г. Браже. СПб.: Издательский дом «МИРС», 2008. 394с.

184. Браже, Т.Г. Пути повышения профессиональной компетентности специалиста, работающего в системе человек-человек / Т.Г.Браже. //Образование взрослых. Состояние и проблемы: тезисы Всесоюзной научно-практической конференции. Л.: АПНССCр. 1991. С. 17-20.

185. Бранский, В.П. Социальная синергетика и акмеология: Теория самоорга¬низации индивидуума и социума /В.П.Бранский, С.Д.Пожарский. СПб.: Политехника, 2001. 157с.

186. Брякова И.Е. Методическая система формирования креативной компетентности студентов-филологов педагогического вуза. Специальность 13.00.02- теория и методика обучения и воспитания (литература, уровень общего и профессионального образования). Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук. Санкт - Петербург 2010. 184 с.

187. Брякова, И. Я. Методическая система формирования креативной компетентности студентов-филологов педагогического вуза: автореф. дис. ... док. пед. наук: 13.00.02 /Брякова Ирина Евгеньевна. - 2010. -52 с.

188. Вайсман, Р.С. Мотивация учебной деятельности и научно-познавательные интересы студентов Текст. /Р.С. Вайсман// Новые исследования в психологии. 1974. — Вып.2. - С. 40-44.

189. Варлакова Ю.Р. Развитие креативности будущих бакалавров педагогического образования в вузе. Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Красноярск – 2013. 208 с.

190. Васильев Ю.В. Педагогическое управление в школе: Пособие для учителя. - М.: Новая школа, 1990. -144 с.

191. Воровщиков С.Г. Внутришкольное управление развитием учебно-познавательной компетентности старшеклассников. Автореферат диссертации на соискание уч. ст. д. п. Н. - Москва, 2007. - 44 с.

192. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М, Педагогика-Пресс,1999. -534.

193. Выготский Л.С. Собр.соч. в 6 т. -М.: Педагогика, 1983. - Т. 3. - С. 155.

194. Гегель Г.В. Феноменология духа. Пер.с нем. Г.Г. Шпета, Коммент. Ю.Р. Селиванова. - М.: Академический Проект, 2008. – С.67.

195. Георгиевский А.Б. Философское содержание и функции теории адаптации: Автореф. дис. д-ра филос. наук. -Л., 1985. - 18 с.

196. Гершунский Б.С. Философия образования: Учеб. пособие для студентов /Гл. ред. Д.И. Фельдштейн. - М.: Флинта, 1998.-432 с.

197. Гилфорд, Д. Три стороны интеллекта / Д. Гилфорд. // Психол. мышления. М., 1965.

198. Гозман, Л.Я. Самоактуализационный тест / Л.Я. Гозман, М.В. Кроз. -М.,1983.

199. Горюнова Т.М. Развитие управленческой культуры будущего педагога дошкольного образования. Дис. ... на соискание ученой степени кандидата педагогических наук.- Нижний Новгород – 2002. 222 б.

200. Горюнова, Т.М. Развитие управленческой культуры будущего педагога дошкольного образования: Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 .-М.: РГБ, 2002. 223 с.

201. Гребенюк О.С. Проблемы формирования мотивации учения и труда у учащихся средних профтехучилищ. - М.: «Просвещение». 1985. С.21-30

202. Гуревич П.С. Философия культуры: Учеб. пособие для студентов гуманит. вузов. - М.: Ампект-Пресс, 1995.-286 с.

203. Гусев, В. А. Обучение математике и целостное формирование личности ученика / В. А. Гусев, В. Л. Матросов, А. К. Насыбулина // Научные труды МПГУ. Серия: естественные науки. — М.: Прометей, 1993. — с.38-47.

204. Дранков, В.Л. Психология художественного творчества: учебное пособие / В.Л. Дранков. Л.: ЛГИК, 1991. 75с.

205. Дружинин, В.Н. Когнитивные способности: структура, диагностика, развитие / В.Н. Дружинин. М.: СПб., 2001. 224с.

206. Дьяченко, ММ. Психология высшей школы / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович. - Минск, 1993.

207. Дяченко М.И., Кандыбович Л.А. Психологические проблемы готовности к деятелности. – Мн.: БГУ, 1981. – 383 с.

208. Ефремова, Н.Ф. Подходы к оцениванию компетенций в высшем образовании: учебное пособие / Н.Ф. Ефремова. - М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2010. - 216 с.

209. Загвязинский В. И. Теория обучения. Современная интерпретация. - М.: Академия, 2001.-192 с. 84.

210. Загвязинский В.И. Теория обучения: Современная интерпретация: Учеб. Пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений - М.: Академия, 2004. - 192 с.

211. Загвязинский В.И., Атаханов Р. Методология и методы психолого-педагогического исследования: Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений. - М.: Изд. центр «Академия», 2001. - 208 с.

212. Загвязинский В.И., Атаханов Р.Методология и методы психолого-педагогического исследования: Учеб.пособия для студ.вузов.М.: «Академия», 2003.

213. Загвязинскш, В.И. Инновационные процессы в образовании и педагогическая наука / В.И. Загвязинский // Инновационные процессы в образовании. - Тюмень, 1990.

214. Зак А.З. Как определить уровень развития мышления школьника. - М.: Знание, 1982.-96 с.

215. Зимняя И.А. Педагогическая психология. Учебное пособие. - Ростов-на Дону.: Издательство «Феникс», 1997. - 480 с.

216. Ильин, Е. П. Психология творчества, креативности, одарённости. - СПб.: Питер, 2011. - 448 с.

217. Каган М.С. Философия культуры: Сб. трудов. - СПб.: «Петрополис», 1996.-415 с.

218. Кан-Калик В.А. Педагогическое творчество / В.А. Кан-Калик, Н.Д. Никандров. М.: Педагогика, 1990. 144с.

219. Капица С.П. и др. Синергетика и прогнозы будущего. - М., 2001.

220. Князева, Е.Н. Основания синергетики: режимы с обострением, самоор¬ганизация, темпомиры / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов. СПб.: Алетейя, 2002. 414с

221. Ковалёв В.И. Мотивы поведения и деятельности. М.: изд-во «Наука». 1988. С.56-59

222. Коджаспирова, Г.М. Педагогический словарь / Г.М. Коджаспирова, А.Ю. Коджаспиров. - М., 2001.

223. Козленко В.Н. К вопросу диагностики креативности учащихся /В.Н. Козленко. М., 1981.

224. Колесникова, И.А. Педагогическая реальность: опыт межпарадигмальной рефлексии: курс лекций по философии педагогики: 2-е изд., доп. и переработ. / И.А. Колесникова. СПб.: Детство-пресс, 2001. 285с.

225. Коменский Я.А. Великая дидактика. - М.: Учпедгиз, 1955. - С. 111

226. Кондрашев В.А. Методы представления научного сервиса в среде облачных вычислений. Дисс. докт. пед. наук. Москва. 2019.

227. Коростылева, Л.А. Психология самореализации личности (основные сферы жизнедеятельности): Дис. д-ра психол. наук / Л.А. Коростылева. СПб., 2001. - 398 с.

228. Кострова Ю.С. Формирование интеллектуальной компетентности студентов посредством использования метода проектов в процессе изучения математики в негуманитарном вузе. Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Рязань 2012. 164 с.

229. Краевский В.В. Методология педагогического исследования. - Самара: Изд-во Сам ГПИ, 1994. - 140 с.

230. Красило, Т.А. Особенности отношений креативной личности к продук¬там творческой деятельности: автореф. дисс... к. псих, наук /Т.А. Краси¬ло. М., 2005. 24с.

231. Крижанская, Ю. С. Творчество и преодоление стереотипов / 10. С. Крижанская, Р. М. Грановская. - СПб., 1994.-21 0 с.

232. Кулюткин Ю.Н., Муштавинская И.В. Образовательные технологии и педагогическая рефлексия. - СПб.: СПбГУПМ, 2002. - 48 с.

233. Кустов Ю.А. Преемственность профессиональной подготовки молодежи в профтехучилищах и вузах ЛО.А. Кустов. - Саратов: изд- во Сарат. ун-та. - 1990. - 159с.

234. Кустов Ю.А. Преемственность профессионально-технической и высшей школы /Ю.А. Кустов. - Свердловск: изд-во Уральского ун- та, 1990. - 120с

235. Лейтес Н.С. Умственные способности и возраст-М.:Педагогика, 1971.-280 с.

236. Леонтьев А.А. Педагогическое общение. - Нальчик, Эль-фа, 1996. - 95 с.

237. Леонтьев А.А. Психология общения: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. -М.: Смысл; Академия, 2005. - 368 с.

238. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: В 2 т. Т. 1. - М.: Педагогика, 1983.- 391 с. - С. 243.

239. Леонтьев, А. Н. Философия психологии: из научного наследия / А.Н. Леонтьев. - М. 1994.

240. Лернер И .Я. Содержание образования // Российская педагогическая энциклопедия. - Т.2. - М., 1999. - С. 349.

241. Лобанова Н.Н. Профессионально-педагогическая компетентность преподавателей системы повышения квалификации и переподготовки специалистов как условие совершенствования их образования // Профессионально-педагогическая компетентность преподавателей системы подготовки, повышение квалификации и переподготовки специалистов: проблемы, поиски, опыт. – СПб., 1992.

242. Ломакина О.Е. Формирование профессиональной компетентности будущего учителя иностранного языка: Дис. канд. пед. наук, 13.00.08. - Волгоград, 1998. 255с.

243. Львова, ЮЛ. Творческая лаборатория учителя / Ю:Л. Львова. - М., 1992.

244. Максимова, С.В. Творчество: созидание или деструкция? / С.В. Максимова. М.: Академии, проект, 2006. 224с.

245. Маранцман, Е.К. От образа к смыслу: развитие образного и концепту¬ального мышления школьников на уроках литературы / Е.К. Маранцман. СПб.: Наука, Сага, 2005. 112с.

246. Маркова А.К. Психология проффессионализма. -М., 1996. - 308 с.

247. Маркова, А.К. Психология труда учителя / А.К. Маркова. - М.: Просве-щение, 1993.-192 с.

248. Маслоу, А. Дальние пределы человеческой психики / А. Маслоу. СПб. : Евразия, 1999. 432.

249. Матюшкин А.М. Загадки одарённости: Проблемы практической диагностики. М.:Школа-Пресс, 1993. - 127с.

250. Махмутов М.И. Педагогические технологии развития мышления учащихся /М.И. Махмутов, Г.И. Ибрагимов, М.А. Чошанов. - Казань: ТГЖИ, 1993. - 88с.

251. Махмутов М.И. Специфические принципы обучения в процессе осуществления взаимосвязи общеобразовательной и профессиональной подготовки /М.И. Махмутов, В.С. Безрукова //Научные основы межпредметных связей в средних профтехучилищах: Сб. науч. труд. - Л., 1986. - С.29-41.

252. Молчанов С.Г. Теория и практика аттестации педагогических и руководящих работников образовательных учреждений / Челяб. гос. пед. ун-т. Челябинск, 1998. - 256с.

253. Моляко, В. А. Психология творческой деятельности / В.А. Моляко. Киев: Знание, 1978. 45с.

254. Морозов А.В. Креативная педагогика и психология / А.В. Морозов, Д.В. Чернилевский. - М., 2004.

255. Москаленко А.Т., Сержантов В.Ф. Смысл жизни и личность. - Новосибирск: Наука. (Сиб. отд-е.), 1989. - С. 202 с.

256. Мукашев А.А. Преемственность как момент развития /А.А. Мукашев. - Алма-Ата: Казахстан, 1980. - 204с.

257. Нафтульев А.И. «Резонансная» модель развития креативности у школьников / А.И. Нафтульев, Н.Н.Тылец //Вестник Северо-Зап. отделения РАО.- СПб.: Изд-во СПб. ГУП, 2003. Вып.8. 404с.

258. Никандров, Н.Д. Россия: социализация и воспитание на рубеже тысяче летий/ Н.Д: Никандров., — Екатеринбург. 2000.

259. Нургалеев В.С. Психологические факторы развития воображения в процессе когнитивной деятельности: Дис. ... доктора психол. наук. -Красноярск, 1998.-387 с.

260. Окулов С.М. Информатика: Развитие интеллекта школьников. - М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2005. - 212 е.: ил.

261. Педагогика: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов/ Под ред. Ю.К.Бабанского. - 2-е изд.-М.: Просвещение, 1988. -С.112.

262. Педагогика: Учеб.пособие для студ.пед.учеб.завед. / В.А.Сластенин, И. Ф. Исаев, А. И. Мище1п-со, Е. Н. Шиянов. — М.: Школа - Пресс, 2000. - С.5 12.

263. Педагогика: Учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений/ В.А Сластёнин, И.Ф. Исаев, А.И. Мищенко , Е.Н. Шиянов.- М.: Школа-Пресс,1998.-512с

264. Першина, Л.А. Контрольные задания по психологии: учебное пособие для студентов средних учебных заведений / Л.А. Першина, Е.Л. Бокуть, А.А. Родина и др.; сост. Л.А. Першина. - М.: Издат. центр «Академия», 1998.

265. Петроченкова В.В. Преемственность в процессе иноязычной подготовки в профессиональном образовании. Диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Калининград – 2008. 289 с.

266. Подласый И. П. Педагогика. Новый курс: учеб. для студентов пед. вузов: в 2 кн. - М., 1999. - 556 с.

267. Полякова, Т.С. Анализ затруднений в педагогической деятельности начинающих учителей / Т.С. Полякова. - М., 1983.

268. Понамарёв Я.А. Психология творения. -М.: Московский психолого-социальнқй институт Воронеж: Издательство НПО “МОДЕК”, 1999. – 480 с.

269. Пономарёв, Я.А. Психология творчества и педагогика / Я.А. Пономарёв. М., Изд-во Наука, 1976. 302с.

270. Пономарёв, Я.А. Психология творчества: общая, дифференциальная, прикладная / Я.А. Пономарёв. - М.: Наука, 1990.

271. Прангишвили, И.В. Системный подход и общественные закономерности /И.В. Прангишвили: М.: Синтег, 2000. 416с.

272. Профессионально-педагогическая культура: история, теория, технология: Сб. статей /Под ред. И. Исаева и др. - Белгород, 1996. -304 с.

273. Психологический словарь / под ред. В.П. Зинченко, Б.Г. Мещерякова. 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Педагогика — Пресс, 1999. - 440 с

274. Психология. Словарь / Под общей ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. - 2-е изд. испр. и доп. - М.: Политиздат, 1990. - 494 с.

275. Психолого-педагогический у словарь для учителей и преподавателей общеобразовательных учреждений. - Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 1998. - 544с.

276. Рахимов А.З. Формирование творческого решения школьников.: Автореф. дис. ... док. пед. наук. – М, 1993.– 31 с.

277. Рахимов Б. Креативние механизми в процессе формирования элитарности человека. Сб. статей. – М.: Издательство Московского психолого-социального института, 2008. – С. 255-259.

278. Реморенко И. М. Разное управление для разного образования. СПб.: Агентство образовательного сотрудничества, 2005

279. Рензулли, Дж.С. Модель обогащающего школьного обучения: практиче-ская программа стимулирования одаренности детей / Дж.С. Рензулли, СМ. Рис // Основные современные концепции творчества и одаренности. - М.: Молодая гвардия, 1997. - С. 214 - 242.

280. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. - СПб.: Питер,2003.-512 с.

281. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. - СПб.: Питер, 2000. - 712 с.

282. Рубинштейн С.Л.Основы общей психологии. – СПб. Питер, 2013. – 713 с.

283. Рубинштейн, С.Л. Избранные философско-психологические труды / С.Л. Рубинштейн. М.: Наука, 1997. 462с.

284. Свирина, Н.М. Культурный контекст на уроках литературы: кн. для учителя/Н.М. Свирина. СПб.: Глагол, 1999.152с.

285. Семенов И.Н. Психология рефлексии в организации творческого процесса мышления: Автореф. дис. доктора психол. наук.-М.,1992.- 52 с.

286. Симонов В.П. Педагогический менежмент: 50 НОУ-ХАУ в управлении педагогическими системами: Учебное пособие. - М.: Педагогическое Общество России, 1999. - 430 с.

287. Симонов П.В. Эмоциональный мозг. М.: изд-во «Наука». 1981. С. 12-34

288. Сластенин В.А. Формирование профессиональной культуры учителя: Учеб. пособие для ст-тов педвузов.- М., Новая школа, 1993. -175 с.

289. Сластенин, В.А. Личностный потенциал учителя / В.А. Сластенин // Подготовка учителя начальных классов и творческой педагогической деятельности. - М., 1993.

290. Сластенин, В.А. Педагогика: инновационная деятельность / В.А. Сластенин, Л.С. Подымова. - М.: ИЧП «Издательство магистр», 1997. - 224

291. Сластенин, В.А. Формирование личности учителя, в процессе его про-фессиональной подготовки / В.А. Сластенин. — М.: Издат. дом «Магистр-Пресс», 2000.

292. Сластёнин, В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Педагогика - М.: Изд. Центр «Академия» , 2007

293. Смирнова И.М. В мире многогранников: Кн. для учащихся. – М.: Просвещение, 1995. – 144 с.

294. Советова, О. С. Основы социальной психологии инноваций [Текст] / О.С. Советова. - СПб.: СПбГУ, 2010

295. Современный словарь по педагогике / сост. Е.С. Рапацевич. - Минск.: Современное слово, 2001. - 928 с.

296. Стернберг, Р. Учись думать творчески / Р. Стернберг, Е. Григоренко // Основные современные концепции творчества и одаренности. - М.: Молодая гвардия, 1992. - С. 186-213.

297. Субетто А.И. Онтология и эпистемология компетентностного подхода. Классификация и квалиметрия компетенций / А.И. Стоюнин. СПб.-Кострома: КГУ им. Некрасова. Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2006. 72с.

298. Талызина Н. Ф. Т16 Педагогическая психология: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений. - М.: Издательский центр. «Академия», 1998. - 288 с

299. Талызина Н.Ф. Педагогическая психология. М.: Академия, 1998.- 288 с.

300. Тарасова В.В. Социально-психологическая детерминация инновационного мышления руководителей учреждений культурной сферы. Дисс. на соис.уч. степю кан. психол. наук. Москва – 2013. 240 с.

301. Торхова А.В. Теоретико-методические основы развития индивидуального стиля профессиональной деятельности будущего учителя.: Автореф. дис. ... док. пед. наук. – М., 2006. – 44 с.

302. Тряпицына, А.П. Организация творческой учебно-познавательной деятельности школьников / А.П. Тряпицына. Л.: ЛГПИ, 1989.

303. Тутолмин А.В. Становление и развитие творческой компетентности будущего учителя (на основе системного подхода). Диссертация на соискание учёной степени доктора педагогических наук. Чебоксары 2009. 492 b.

304. Узнадзе, Д.Н. Экспериментальные основы теории установки / Д.Н. Узнадзе // Психология установки. - СПб.: Психологияклассика, 2001.

305. Фалиев В.В. Психологическая адаптация человека. Практические советы-КТИ, 1993.

306. Фёдоров Б.И. Алгоритмы обучения. - СПб.: Просвещение, 2004. - 182 с.

307. Фейдимен Дж., Фрейгер Р. Абрахам Маслоу и психология самоактуализации. Электронный ресурс: Psychology.ru - Фейдимен Дж., Фрейгер Р. АБРАХАМ МАСЛОУ И ПСИХОЛОГИЯ САМОАКТУАЛИЗАЦИИ. Дата обращения: 24.02.2022.

308. Физиология человека / Под ред. Н.А. Агаджаняна, Л.С. Тель, Б.И. Чиркина, С.А. Чеснокова - Алма-Ата: Казахстан, 1992. - 416 с.

309. Фоминых И.А. Педагогические условия развития творческих способностей студентов педагогического вуза. Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Йошкар-Ола: 2004. 190 с.

310. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я». Тотем и табу. - М.: Владос, 1997. - 446 с.

311. Фридман Л.М. Логико-психологический анализ школьных учебных задач. - М.: Педагогика, 1977. - 208 с.

312. Хилл П. Наука и искусство проектирования. Методы проектирования, научное обоснование решений / Пер. с англ. - М.: Мир, 2003. - 264 с.-с.32

313. Ходжабаев А.Р. Научно-педагогические основы учебно-методического комплекса подготовки учителя труда: Дисс. ... докт. пед. наук. – Т.: 1992.

314. Холодная М.А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования. - СПб.: Питер, 2002. - 272 с.

315. Хрисанова, Е.Г. Компетентностный подход в подготовке современного учителя / Е.Г. Хрисанова // Формирование личности учителя в условиях регионально-национального образования: сб. науч. ст. - Чебоксары: ЧГПУ им. И.Я. Яковлева, 2008. - Вып. 3. - С. 222 - 227.

316. Хуторской, А.В. Развитие одарённости школьников: методика

317. Хуторской, А.В. Современная дидактика: учеб. пособие. Изд. 2-е. / А.В. Хуторской. - М.: Высшая школа, 2007. - 639 с.

318. Цукерман Г.А. Психология саморазвития: задача для подростков и их педагогов. — М.: Интерпракс, 1994. - 160 с.

319. Чумарова Т.Ю. Условия развития познавательных способов деятельности как составляющих интеллектуальной компетентности будущих педагогов в рамках дисциплины «Методика математического развития» [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://festival.lseptember.ru

320. Шадриков В.Д. Деятельность и способности. – М.: Логос, 1994. – 320 с.

321. Шадриков В.Д. Способности человека./ Акад. пед. и соц. наук; Моск. психолого-соц. ин-т: М. - Воронеж, 1997. - 288 с.

322. Шадриков, В.Д. Психология деятельности и способности человека / В.Д. Шадриков. -М.: Логос, 1996.

323. Шаршов И.А. Педагогические условия профессионально-творческого саморазвития личности студента/ Дисс. канд. пед. наук. Белгород, 2000. -214с.

324. Шаршов И.А. Профессионально-творческое саморазвитие личности: сущность и технология: Учебное пособие. М.; Тамбов: Изд-во Тамб. унта, 2003. - 146 с.

325. Шелестова Е.С. Технология формирования креативности студентов-дизайнеров в процессе профиссиональный подготовки. Дисс.. канд. пед. наук. – М.: 2014 231с.

326. Шишов С.Е., Кальней В.А. Школа: мониторинг качества образования. - М.: Педагогическое Общество России, 2000. — 320 с.

327. Шкерина Л.В. Профессионально-ориентированная учебно-познавательная деятельность студентов в процессе математической подготовки в педвузе: Дис. ... док. пед. наук. Красноярск, 1999. –332 с.

328. Шолпо, И.Л. Урок литературы - урок искусства: интерпретация худо-жественного текста содружество искусств на уроках литературы. / И.Л. Шолпо. М.: МАИ, 1995. 110 с.

329. Штофф В.А. Моделирование и философия. - М. - Л.: Наука, 1966. - 301 с.

330. Щебланова, Е.И. Московское лонгитюдное исследование одаренности школьников / Е.И. Щебланова, И.С. Аверина // Основные современные концепции творчества и одаренности. - М.: Молодая гвардия, 1997. -С. 265 - 274.

331. Энгельмейер П.К. Теория творчества. – М.: ЛКИ, 2007. – 30 с. Электронный ресурс: https://vikent.ru/author/89/. Дата обращения: 23.02.2022.

332. Юркевич В.С. О «наивной» и «культурной» креативности / В.С. Юркевич. // Основные современные концепции творчества и одаренности. М., 1997. -416 с.

333. Якиманская, И.С. Технология личностно ориентированного обучения в современной школе. / И.С. Якиманская. М.: Просвещение, 2000. 176с.

	MUNDARIJA	
	KIRISH.....	**3**
I BOB	**TALABALARDA INTELLEKTUAL-IJODIY QOBILIYATLARNI RIVOJLANTIRISH MUMMOSINING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI**	
§ 1.1.	Intellektual-ijodiy qobiliyatlar tushunchasining psixologik mohiyati va ilmiy-nazariy talqinlari.....	4
§ 1.2.	Talabalarda intellektual-ijodiy qobiliyatlarning rivojlanish xususiyatlari va psixologik omillari.....	16
§ 1.3.	Talabalar intellektual-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga ta’sir etuvchi psixologik determinantlar: xorijiy va milliy tadqiqotlar tahlili.....	32
II BOB	**TALABALAR INTELLEKTUAL-IJODIY QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISHNING KONSEPTUAL-PSIXOLOGIK MODELI**	
§ 2.1.	Talabalar intellektual-ijodiy qobiliyatlarini belgilovchi psixologik determinantlarning tarkibiy tuzilishi.....	51
§ 2.2.	Intellektual-ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishning konseptual modeli va uning psixologik mexanizmlari.....	66
§ 2.3.	Talabalarda intellektual-ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishning pedagogik-psixologik strategiyalari.....	81
III BOB	**TALABALARDA INTELLEKTUAL-IJODIY QOBILIYATNI RIVOJLANTIRISHNING AMALIY IMKONIYATLARI**	
§ 3.1.	Talabalarda intellektual-ijodiy qobiliyatlarni rivojlantiruvchi psixologik dasturning nazariy asoslari.....	94
§ 3.2.	Talabalarda intellektual-ijodiy qobiliyatni rivojlantirishning psixologik texnologiyalari.....	109
§ 3.3.	Talabalarda intellectual-ijodiy qobiliyatni rivojlantiruvchi trening dasturi.....	138
	XULOSA VA TAVSIYALAR.....	**166**
	FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.....	**169**

ABDUVALIYEVA DILSORA NODIRJON QIZI

TALABALAR INTELLEKTUAL-IJODIY QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK VA PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

MONOGRAFIYA

Bosishga ruxsat etildi. 28.10.2026 y.
Qog`oz bichimi 60x84 1/16. Times New Roman garniturasida terildi.
Ofset uslubida oq qog`ozda chop etildi.
Nashriyot hisob tabog`i 12.5, Adadi 100. Buyurtma № 95
Bahosi kelishuv asosida

“Klassic print” MChJ bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Ind.100185, Toshkent shahar,
Chilonzor tumani, Bunyodkor ko`chasi, 27-uy

ISBN 978-9910-9225-7-2